

На основі опублікованих матеріалів та архівних джерел висвітлюються актуальні питання історії України, всесвітньої історії, етнології та історіографії.

Для науковців, викладачів, аспірантів і студентів.

На основе опубликованных материалов и архивных источников освещаются актуальные вопросы истории Украины, всемирной истории, этнологии и историографии.

Для научных работников, преподавателей, аспирантов и студентов.

On the basis of publications and archives a number of principal issues of the history of Ukraine, world history, ethnical studies and historiography are examined.

For scientists, professors, graduate students and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	В.Ф. Колесник, д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Т.В. Алент'єва, д-р іст. наук, проф. (Російська Федерація); Б.М. Гончар, д-р іст. наук, проф.; Г.Д. Казьмирчук, д-р іст. наук, проф.; В.П. Капелюшний, д-р іст. наук, проф.; О.Ю. Комаренко, канд. іст. наук, доц. (відповідальний секретар); А.П. Коцур, д-р іст. наук, проф.; В.М. Литвин, академік НАН України, д-р іст. наук, проф.; В.М. Мордвінцев, д-р іст. наук, проф.; А.Г. Слюсаренко, академік АПН України, д-р іст. наук, проф.; В.В. Ставнюк, д-р іст. наук, проф.; Т.Г. Таїрова-Яковлева, д-р іст. наук, проф. (Російська Федерація); Р.В. Терпиловський, д-р іст. наук, проф.; С. Чанг, д-р філософії, проф. (США); М.Г. Щербак, д-р іст. наук, проф.; В.Т. Юнгблуд, д-р іст. наук, проф. (Російська Федерація); В.І. Яровий, д-р іст. наук, проф.
Адреса редколегії	01033, Київ-33, вул. Володимирська, 60, історичний факультет ☎ (38044) 234 10 57
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 18.12.14 (протокол № 4)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова Президії ВАК України № 1-05/8 від 22.12.10
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію № 17218-5988 Р від 10.11.10
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

Городня Н. Стратегія національної безпеки США 2015 р.: нові акценти і пріоритети	5
Житков О. Історики про витоки земельних реформ 1917–1921 рр. в Наддніпрянській Україні.....	9
Іванисько С. До історії археологічних досліджень Софії Київської	14
Іваницька Л. Боротьба між виробничими колективами – творцями ЕОМ першого покоління як процес наукового та позанаукового суперництва	20
Клімук Ю. Бельгійська проблема: позиція Великої Британії (1914 р.)	23
Купчик Я. Розвиток муніципальних підприємств в Києві (1917 – 1919 рр.).....	25
Мозохіна Є. Освітні курси полонених українців у таборі Фрайштадт (Австро-Угорщина) 1914-1918 рр.	29
Папенко Н., Папенко Є. Британсько-німецькі відносини в 30-ті рр. XX ст.: історичний аспект.....	31
Парахіна М. Історичні засади консолідації та розвитку української нації: досвід, проблеми, пропозиції	35
Перга Т. Екологічна конвергенція: регіональна специфіка	37
Перга Ю. Еволюція діяльності Комуністичної партії Західної України на Холмщині та Підляшші в 1923-1926 рр.	42
Приймак В. Трансформація системи соціального забезпечення в східних землях Німеччини в період канцлерства Гельмута Коля (1990-1998 рр.)	44
Прищепа Т. Професійна підготовка болгар в Київському університеті Святого Володимира (друга половина XIX століття).....	47
Розовик О. Участь громадських організацій у переселенні єврейського населення УСРР в 1920–1930-х рр.	50
Сокирко О. "Степенный порядок малороссийских чинов" 1742 р.	52
Сорокіна О. Архівні фонди як джерела діяльності українських емігрантів XX століття	55
Срібняк І., Срібняк М. Мистецькі осередки полонених українців у таборі Раштатт (друга половина 1915 – 1916 рр.).....	59
Федьков О. Українська соціал-демократія на Амстердамському конгресі II Інтернаціоналу (серпень 1904 р.).....	62
Михайлина Л., Півоваров С. Рецензія на монографію: Пустовалов С.Ж. Етносоціальна структура ямно-катакомбного суспільства Північного Причорномор'я – Київ, ФОП. Жовтий, 2015. – 197 с.	65

СОДЕРЖАНИЕ

Городняя Н. Стратегия национальной безопасности США 2015 г.: новые акценты и приоритеты	5
Житков А. Историки об истоках земельных реформ 1917–1921 гг. в Надднепрянской Украине	9
Иванысько С. К истории археологических исследований Софии Киевской	14
Иваницкая Л. Борьба между производственными коллективами – создателями ЭВМ первого поколения как процесс научного и внеаучного соперничества	20
Климук Ю. Бельгийская проблема: позиция Великой Британии (1914 г.)	23
Купчик Я. Развитие муниципальных предприятий в Киеве (1917 – 1919 гг.)	25
Мозохина Е. Образовательные курсы украинских военнопленных в лагере Фрайштадт (Австро-Венгрия) 1914-1918 гг.	29
Папенко Н., Папенко Е. Британско-германские отношения в 30-тые годы XX века: исторический аспект	31
Парахина М. Исторические основы консолидации и развития украинской нации: опыт, проблемы, предложения	35
Перга Т. Экологическая конвергенция: региональная специфика	37
Перга Ю. Эволюция деятельности Коммунистической партии Западной Украины на Холмщине и Подляшье в 1923-1926 гг.	42
Приймак В. Трансформация системы социального обеспечения в восточных землях Германии в период канцлерства Гельмута Коля (1990-1998 гг.)	44
Прищепа Т. Профессиональная подготовка болгар в Киевском университете Святого Владимира (вторая половина XIX века)	47
Розовык О. Участие общественных организаций в переселении еврейского населения УССР в 1920–1930-х гг.	50
Сокирко А., "Степенный порядок малороссийских чинов" 1742 г.	52
Сорокина О. Архивные фонды как источники деятельности украинских эмигрантов XX века	55
Срибняк И., Срибняк М. Художественные кружки и организации военнопленных украинцев в лагере Раштатт (вторая половина 1915 – 1916 гг.)	59
Федьков А. Украинская социал-демократия на Амстердамском конгрессе II Интернационала (август 1904 г.)	62
Михайлина Л., Пивоваров С. Рецензия на монографию: Пустовалов С.Ж. Этносоциальная структура ямно-катакомбного общества Северного Причерноморья. – Киев: ФОП Жовтый, 2015. – 197 с.	65

CONTENTS

Gorodnia N. The 2015 U.S. national security strategy: new emphases and priorities	5
Zhytkov A. Historians about origins of land reforms 1917–1921 in Naddnipryanska Ukraine	9
Ivanysko S. To history of archaeological researches of St. Sofia Cathedral's area in Kyiv	14
Ivanytska L. The struggle between the production teams – creators of the first generation of computers as a process of scientific and non-scientific rivalry	20
Klimuk Y. Belgium problem: Great Britain position (1914).....	23
Kupchik Y. Development of municipal enterprises in Kiev (1917 – 1919).....	25
Mozokhina E. The education courses for Ukrainian hostages in camps Freistadt (Austria-Hungary) 1914-1918	29
Papenko N., Papenko E. The British-German relations in the 30s of the XXs century: historical dimension.....	31
Parakhina M. Historical Basis of consolidation and development of the Ukrainian nation: experience, problems, suggestions	35
Perga T. Environmental convergence: regional specific	37
Perga I. Evolution of communist party of Western Ukraine in Kholm and Podlasie regions in 1923-1926	42
Pryimak V. The transformation of the social security system in the eastern lands of Germany during the chancellorship of Helmut Kohl (1990-1998).....	44
Prishchepa T. The professional education of bulgarians at Kyiv university of Saint Vladimir (second half of the XIX century)	47
Rozovyk O. Public organizations participation in resettling of Ukrainian SSR jewish population in 1920–1930s.....	50
Sokyrko A. "Stepennyi poriadok malorosiiskyykh chinov" 1742	52
Sorokina O. Archived funds as a source of Ukrainian immigrants of the twentieth century	55
Srybnyak I., Srybnyak M. Cultural centers of Ukrainian prisoners in the camp Rastatt (second half 1915 – 1916)	59
Fedkov O. Ukrainian social-democracy in the Amsterdam congress of the second International (august 1904).....	62
Mykhailyna L., Pivovarov S. Review of monograph: Pustovalov S. Ethnosocial structure of the Yamna-Catacomb population of Northern Black Sea Littoral. – Kyiv: PEE Zhovtyi, 2015. – 197 p.	65

СТРАТЕГІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ США 2015 Р.: НОВІ АКЦЕНТИ І ПРІОРИТЕТИ

Здійснюється порівняльний аналіз Стратегій національної безпеки США 2015 р. і 2010 рр., визначається їхня наступність і відмінність у зв'язку зі змінами міжнародної ситуації останніх років. Висвітлюється бачення другою адміністрацією Б. Обами основних загроз безпеці США і шляхів протидії їм, пріоритетів зовнішньої політики і методів їх реалізації. Особлива увага приділяється інтерпретації агресії Росії проти України як загрози національній безпеці США. Стратегія 2015 р. відкидає ідею про занепад Америки і викладає філософію її глобального лідерства, ґрунтованого на комбінації усіх елементів могутності і розрахованого на довгострокову перспективу. Акцентується важливість організації Америкою колективних дій для вирішення поточних міжнародних криз, протидії транснаціональним проблемам і забезпечення глобального порядку, ґрунтованого на правилах. Найбільш помітною зміною у Стратегії 2015 р. є підхід до Росії. Вона відображає готовність США підтримувати Україну в протидії російській агресії. Проте, згідно з концепцією "стратегічної терпимості й наполегливості", така політика передбачає передусім відновлення міжнародного порядку, що базується на правилах, і розрахована на довгострокову перспективу.

Ключові слова: США, Стратегія національної безпеки, друга адміністрація Б. Обами, агресія Росії проти України.

У лютому 2015 р. вийшла друга і остання Стратегія національної безпеки США за президентства Б. Обами. Це ключовий документ стратегічного планування, який окреслює бачення адміністрацією основних проблем безпеки США і шляхів взаємодії з ними, пріоритетів зовнішньої політики і методів їх досягнення. Виходу Стратегії національної безпеки другої адміністрації Б. Обами очікували раніше, проте швидка зміна міжнародної ситуації, включаючи кризу на Близькому Сході і агресію Росії проти України, обумовила складність підготовки цього документу та затримку його фінального тексту. Суттєві зміни в світі і в самій Америці за останні роки обумовили нові акценти у ньому, порівняно з попередньою Стратегією 2010 р.

Основні положення Стратегії національної безпеки першої адміністрації Б. Обами були проаналізовані нами у монографії, присвяченій постбіполярній політиці США у Східній Азії [1, с. 336-340]. Обговорення Стратегії 2015 р. в Україні обмежалося коментарями на інформаційних сайтах та доповідями на наукових конференціях, зосереджених на інтерпретації у ній агресії Росії проти України, на відміну від усебічного аналізу цього документу в американських експертних колах [2; 3; 4; 5; 8; 9; 10].

Метою даного дослідження є висвітлення зовнішньополітичних пріоритетів другої адміністрації Б. Обами на основі порівняльного аналізу Стратегій національної безпеки США 2015 і 2010 рр., визначення їх наступності та відмінностей у зв'язку зі змінами міжнародної ситуації останніх років. Це дає можливість прогнозувати її рішення в останній період урядування, включаючи протидію російській агресії в Україні.

Стратегія національної безпеки 2015 р. викладена на 29 сторінках, що майже вдвічі менше обсягу Стратегії 2010 р., їхня структура також дещо відрізняється. Основні ідеї цього документу представлено у преамбулі за підписом президента. Якщо Стратегія 2010 р. зосереджена на проблемі відновлення американського лідерства, Стратегія 2015 р. – на його суті та шляхах реалізації.

У 2015 р. преамбула починається з констатації факту, що США сильніші, ніж у 2010 р., і перебувають у кращому становищі, щоб скористатися новими можливостями, захистити свої інтереси у сучасному "ненадійному світі" [6, р. x]. Це пов'язано зі зростанням економічної сили США як основи їхньої національної безпеки і критично важливого джерела міжнародного впливу. Серед досягнень уряду останніх років, які зміцнили міжнародну позицію США: створення з часу "великої рецесії" близько 11 млн. нових робочих місць, зменшення безробіття до найнижчого за останні шість років рівня, перетворення США на світового лідера у видобуванні нафти і газу, завершення двох великих війн в Іраку і Афганістані, відновлення альянсів у Європі й Азії,

володіння збройними силами, могутність, технології і геостратегічне розташування яких не має прецедентів у світовій історії. Наголошується прийняття Америкою своєї "виняткової ролі і відповідальності", її унікальна можливість мобілізувати і вести за собою міжнародну спільноту для протидії викликам глобальній безпеці.

Історичні можливості для США у сучасних умовах пов'язуються з перебалансуванням політики до Східної Азії, перспективами підписання торговельної угоди про Транстихоокеанське партнерство, розвитком відносин з Індією і співробітництвом з Китаєм, збільшенням інвестицій в Африці. Серед найбільш серйозних загроз національній і глобальній безпеці у преамбулі названо насильницький екстремізм, зростання ризику терористичних атак на Америку і її союзників, збільшення загроз у сфері кібербезпеки, агресію Росії, посилення впливу зміни клімату і спалаху інфекційних хвороб [6, р. x]. У 2010 р. це були: насильницький екстремізм, розповсюдження ядерної зброї і матеріалів, зміна клімату, загроза глобального економічного уповільнення, глобальна бідність, конфлікти і заворушення [7, р. xx].

Основні положення, викладені у преамбулі, розвинуті в тексті документу. Через усю Стратегію 2015 р. проходить теза про потребу лідерства США у сучасному світі, оскільки лише у цьому разі може бути гарантована їхня безпека, яка не обмежується кордонами держави. У вступі відзначається існування консенсусу серед різних політичних сил США щодо необхідності американського лідерства; питання полягає тільки в тому, як його реалізовувати.

Як зазначається, США здійснюють лідерство з позиції сили. Проте "розумна" стратегія національної безпеки не покладається лише на військову силу. Концепція "розумної сили", що складає основу документу, докладно описана в Стратегії 2010 р. Вона передбачає вдосконалення, збалансування й інтеграцію усіх силових інструментів: оборони, дипломатії, економіки, допомоги з розвитку, внутрішньої безпеки, розвідки, стратегічних комунікацій, потенціалу американського народу і приватного сектора [7, р. 14-16]. У Стратегії 2015 р. йдеться про необхідність продовжувати реалізацію широкомасштабного порядку денного, який використовує усі елементи національної сили, пристосовані до стратегічних ризиків і можливостей, включаючи цінності, власний приклад, цільові економічні санкції та співробітництво з партнерами [6, р. 3-4] з метою формування міжнародної системи, яка слугуватиме взаємним інтересам держав і народів. Викладається концепція "стійкого лідерства", розрахованого на довгострокову перспективу.

Спільною для Стратегій 2010 і 2015 рр. є теза, що США діятимуть одноосібно проти загроз їхнім ключовим інтересам, проте вони значно сильніші у разі ор-

ганізації колективних дій. Свідченням цього, згідно зі Стратегією 2015 р., є організація Америкою коаліції понад 60 партнерів проти Ісламської держави Іраку і Леванту (ІДІЛ) та спільних заходів з європейськими союзниками у застосуванні суворих санкцій проти Росії, щоб примусити її нести відповідальність за свої дії та стримувати її подальшу агресію.

Водночас у Стратегії 2015 р. з'являється нова, порівняно з 2010 р., концепція "стратегічного терпіння і наполегливості" [6, р. xx]. Вона фігурує лише в преамбулі, але її вплив відчутний на увесь зміст. Як зазначається, у сучасному складному світі багато проблем у сфері безпеки не піддаються швидкому і легкому вирішенню. Крім того, якими могутніми не були б США, їхні ресурси і вплив не безмежні. Тому потрібно, хоч це і складно, вибирати пріоритети, не брати на себе непосильні задачі й уникати перенапруження сил, що відбувається, коли рішення приймаються на основі страху.

За аналізом консервативного журналу "Нешнл інтерест", відповідь на питання як Америка повинна реалізувати своє лідерство, у Стратегії 2015 р. знаходиться в рамках визначень "прогресивний реалізм" чи "стратегічна терпимість". Але найбільш вдалим, на думку автора, є термін "підтримка" ("sustainment"), який означає не просто очікування загроз і викликів, а збереження і розбудову могутності США [8].

У вступі до Стратегії 2015 р. зазначається, що сучасне стратегічне середовище дуже мінливе, у світі відбуваються історичні зміни, які триватимуть упродовж десятиліть. Серед них виділяються п'ять основних, у тому числі нові, що виявилися останнім часом і суттєво змінили безпекове середовище.

По-перше, розподіл сили між державами, обумовлений змінами в економічній сфері, став більш динамічним. Такий рух створює як можливості, так і ризики для співробітництва з огляду на міру готовності держав прийняти відповідальність, що узгоджується з їхньою економічною могутністю. Прогнозується, що найбільший вплив на відносини між великими державами в майбутньому матимуть потенціал Індії, зростання Китаю і російська агресія.

По-друге, відбувається зрушення сили поза межі національних держав до субдержавних чи недержавних акторів, як-то мери мега-міст, лідери приватних компаній, сильне громадянське суспільство. Такі тенденції посилюють можливості насильницьких недержавних акторів, особливо у слабких державах, та повернення авторитарних режимів.

По-третє, зростання взаємозалежності глобальної економіки і швидкі технологічні зміни, що безпрецедентним способом поєднують людей, спільноти та уряди, уможливають нові форми співробітництва і водночас обумовлюють їхню спільну вразливість.

По-четверте, боротьба за владу, пов'язана з війною в Іраку 2003 р. і арабськими повстаннями 2011 р., що відбувається усередині держав і між державами, змінює Близький Схід і Північну Африку. Цей процес легкозаймистий, особливо у спільнотах з укоріненим релігійним екстремізмом та в державах, правителі яких відкидають демократичні реформи.

По-п'яте, перетворення США на найбільшого у світі виробника нафти і газу спричинило значні зміни глобального енергетичного ринку. Залежність США від закордонної нафти є найнижчою за останні 20 років і продовжує зменшуватися, проте стурбованість енергетичною безпекою посилюється через залежність Європи від російського природного газу і прагнення Росії використовувати енергію в політичних цілях [6, р. 5].

Стратегія визначає цілі США впливати на усі ці траєкторії, використовувати можливості, які вони створюють, і управляти ризиками, які вони представляють.

Основні національні інтереси США у Стратегії 2015 р., порівняно з 2010 р., залишилися незмінними. Це безпека США, їхніх громадян, союзників і партнерів; сильна, інноваційна і зростаюча економіка США у відкритій міжнародній економічній системі, яка сприяє можливостям і процвітання; повага до універсальних цінностей всередині держави і в усьому світі; міжнародний порядок, оснований на правилах, з американським лідерством, спрямованим на посилення співробітництва у справі протидії глобальним викликам [6, р. 2]. Відповідно зміст обох документів ділиться на чотири основні частини: безпека, процвітання, цінності й міжнародний порядок. Проте акценти в них розставлені по-різному.

Зміст розділу "Безпека" у Стратегії 2010 р. зосереджений на зміцненні здатності США до внутрішньої стійкості, руйнуванні Аль-Каїди і її підрозділів в Афганістані, Пакистані й усьому світі, уникненні розповсюдження ядерної і біологічної зброї, убезпеченні ядерних матеріалів, сприянні миру, безпеці й можливостям на Велькому Близькому Сході, інвестуванні в сильних і здатних партнерів, забезпеченні кібербезпеки [7, р. 17-27]. Стратегія 2015 р. акцентує на зміцненні національної оборони, посиленні внутрішньої безпеки, боротьбі з постійною загрозою тероризму, на здатності попереджати конфлікти і поширення зброї масового знищення, протидії зміні клімату, забезпеченні вільного доступу до спільного простору (кіберпростору, космосу, повітря і океанів, які є артеріями глобальної економіки і громадянського суспільства), посиленні глобальної безпеки у сфері здоров'я [6, р. 7-14]. Скорочення витрат на військові потреби буде припинено. Хоча чисельність армії зменшиться, вона має залишатися домінуючою у кожній сфері. Завдання збройних сил полягає у захисті території США, здійсненні глобальних антитерористичних операцій, гарантуванні безпеки союзників, стримуванні агресії через передове розгортання і залучення.

Порушення Росією суверенітету і територіальної цілісності України у цьому розділі розглядається як міждержавний конфлікт та загроза міжнародним нормам, які з кінця "холодної війни" вважалися непорушними [6, р. 10]. Насправді вони були скоріше результатом ситуації, що склалася на той час, і тепер піддаються перегляду з боку "ревізіоністської" Росії.

Більше уваги до Росії у розділі "Міжнародний порядок", який у Стратегії 2015 р. ділиться за регіональною ознакою: продовження перебалансування політики США у Східну Азію і Тихоокеанський регіон, зміцнення альянсу з Європою, пошук стабільності й миру на Близькому Сході та Північній Африці, інвестування в майбутнє Африки, поглиблення економічного і безпекового співробітництва на Американському континенті.

Визнається факт агресії Росії щодо України, яка показує, що європейська безпека, а також міжнародні правила і норми не є гарантованими. Зазначається, що відповіддю на російську агресію є міжнародні зусилля під керівництвом США на підтримку народу України у виборі власної долі, розвитку демократії й економіки, сприяння співпраці Грузії, Молдови й України з США і НАТО для забезпечення своєї оборони, протидія брехливій російській пропаганді, а також посилення американських гарантій союзникам, зміцнення їхньої обороноздатності через тренування, навчання і динамічну присутність США у Центральній і Східній Європі для стримування російської агресії. Співробітництво з Європою в енергетичній сфері має покращити її короткочасну довгострокову енергетичну безпеку. Росія продовжує

ватиме платити значну ціну за свою агресію проти України через санкції та інші заходи. США стримають агресію Росії, будуть пильні щодо її стратегічних можливостей і допоможуть союзникам і партнерам протистояти російському примусу упродовж тривалого терміну, якщо виникне така потреба. Водночас США триматимуть двері відкритими для співробітництва з Росією у сферах спільних інтересів, якщо вона обере інший шлях – мирного співробітництва, який поважає суверенітет і демократичний розвиток сусідніх держав [6, р. 25].

Підхід до Росії складає найбільшу відмінність Стратегії 2015 р., порівняно зі Стратегією 2010 р., у якій викладено плани США поглиблювати співробітництво з Росією як одним з центрів впливу у XXI ст. і сприяти "конструктивному співробітництву" з нею [7, р. 11]. Водночас у Стратегії 2015 р. відсутній окремий розділ, присвячений Росії, російська агресія не фігурує серед восьми основних стратегічних ризиків американським інтересам, пріоритетних для національної безпеки США. Це катастрофічні атаки на територію США чи критичну інфраструктуру; загроза атак проти громадян США за кордоном і їх союзників; глобальна економічна криза чи поширення на значну територію економічного уповільнення; розповсюдження і/чи використання зброї масового знищення; глобальний спалах інфекційних хвороб; зміна клімату; руйнування основного енергетичного ринку; загрози безпеці, які асоціюються зі слабкими чи неієздатними державами, уряди яких не мають достатнього контролю за ситуацією, включаючи масові злочини, транснаціональну організовану злочинність, поширення нестабільності на регіон [6, р. 2]. Лише останній пункт у цьому переліку можна віднести до наслідків російської агресії проти України.

Значна увага у вище наведеному переліку приділяється проблемам "нетрадиційної" безпеки, транснаціональним загрозам, протидія яким вимагає колективних дій. До них належать і глобальні економічні процеси, що обумовлює завдання "формування економічного порядку" і нових відносин з державами, економіки яких швидко розвиваються.

Документ підкреслює важливість співпраці США з партнерами: "у взаємозалежному світі не існує глобальних проблем, які можуть бути вирішені без США, але зовсім мало проблем може бути вирішено США наодинці" [6, р. 3]. Звідси акцент на мобілізацію Америки колективних дій, посилення значення найближчих партнерів і союзників для її національної безпеки.

У вступі до Стратегії 2015 р. зазначається, що вона уникає зосередженості зовнішньої політики навколо єдиної загрози чи регіону, натомість встановлює диверсифікований і збалансований набір пріоритетів, який відповідає статусу США як глобальної держави з інтересами в кожній частині взаємозалежного світу. Новим у цьому документі, порівняно з попереднім, є більша увага до Африки, яка визначається як регіон, що зростає найбільш швидко [6, р. 5].

Якщо пріоритетом Стратегії 2010 р. було перебалансування США до Східної Азії, то у Стратегії-2015 акцент на цьому регіоні відсутній. Натомість зазначається, що США шукають нових можливостей для партнерства й інвестицій в Африці, де здійснено більше капітальних вкладень у сільське господарство і енергетичний сектор, ніж будь-коли.

Нова Стратегія національної безпеки була вперше представлена радником президента з національної безпеки С. Райс в Інституті Брукінгса. За її оцінкою, даний проект є програмою зміцнення основ могутності США і закріплення американського лідерства у XXI ст. з метою підтримки ліберального порядку, сформованого після Другої світової війни, через зміцнення міжнародних правил, альянсів і партнерства у кожній частині світу.

Оцінки С. Райс агресії Росії проти України як загрози безпеці США були більш сильними, ніж у тексті документу. Її охарактеризовано як "огидну і смертельну образу" довготривалим міжнародним законам і нормам. Тому, на відміну від вторгнення в Грузію, коли дії Росії залишилися безкарними, США разом з європейськими союзниками створили коаліцію партнерів по усьому світу, щоб вона заплатила за агресію серйозну економічну і політичну ціну. Цей тиск на Росію посилюватиметься, поки вона не змінить свій курс. Паралельно США продовжуватимуть надавати життєво необхідну економічну підтримку Україні, зміцнюватимуть альянс з Європою, посилюватимуть гарантії союзникам у Східній Європі й інвестиції в модернізацію НАТО [9, р. 11-12].

Водночас С. Райс зазначила, що прогрес не буде швидким і лінійним. Стратегія "стійкого лідерства" розрахована на наступні покоління, її бачення лежить поза кризами сьогодення і спрямоване на побудову світу, яким він може і повинен бути [9, р. 11-12], що відповідає концепції "стратегічного терпіння і наполегливості". Тож суть політичних дебатів у США скоріше не у тому, чи надавати летальну зброю Україні й озброювати сирийських повстанців, а в питанні про природу американського лідерства в майбутньому [9, р. 6]. С. Райс поставила російську агресію проти України та створення ІДІЛ у категорію поточних криз, з якими їй як раднику президента доводиться мати справу кожного дня. Вони, за її оцінкою, "не мають екзистенційного характеру як під час Другої світової чи "холодної" війни. Тож США не повинні піддаватися "алармізму" (тривозі, паніці). Натомість вони мають працювати на майбутнє, що обумовлює перебалансування їхньої політики до регіонів, які визначатимуть курс XXI століття – у Східну Азію, Індію, Субсахарську Африку і Американський континент [9, р. 5-6].

У відповідях на запитання аудиторії стосовно підходів адміністрації до протидії російській агресії проти України, С. Райс знову зазначила, що Росія, яка діє "дуже агресивно і загрозливо", є особливим викликом для США. Тому на неї буде спрямована велика частина зусиль, уваги і ресурсів адміністрації у взаємодії з європейськими союзниками. Водночас вона відзначила інший бік взаємовідносин з Росією – від необхідності дотримуватися зобов'язань стосовно контролю над озброєнням до співробітництва в форматі "P5+1" щодо Ірану, де США і Росія усе ще працюють разом. Тому, навіть в контексті усіх проблем і санкцій проти Росії, адміністрація продовжить співпрацювати з нею у сферах, де це є можливим [9, р. 16, 17].

Позицію С. Райс щодо природи американського лідерства, розрахованого на перспективу, підтримав президент Інституту Брукінгса С. Телботт. За його оцінкою, найбільшою проблемою для США, їхніх партнерів і союзників є не стримування Росії, яка "повернулася" і "рухається у зворотному напрямку шляхами, які викликають стурбованість". Основне завдання полягає у створенні "інклюзивної, кооперативної і дієвої міжнародної системи", яка зможе, між іншим, принести порядок, заснований на правилах, на території, охопленій хаосом – від Східної України до самопроголошеної Ісламської держави [9, р. 2].

Зміст нової Стратегії національної безпеки та її презентація С. Райс, включаючи висновки про потребу уникнення "алармізму" при оцінці агресії Росії проти України, викликали негативну реакцію американських експертів як консервативного, так і ліберального напрямків. За їхньою спільною оцінкою, цей документ далекий від досконалості, його основне значення полягає у відображенні поглядів адміністрації, а не у викладенні програми дій США на міжнародній арені.

За оцінкою експертів консервативних аналітичних центрів "Американський інститут підприємництва" й "Інститут спадщини" Д. Болтона, Н. Гардінера, М. Мейзліха, Стратегія національної безпеки слабка, непереконлива і відірвана від реальності, вона відображає концепцію "лідерства іззаду" ("leading from behind"), що подає світу негативний сигнал і може мати тривалі негативні міжнародні наслідки [2; 3; 5]. Д. Болтон, колишній посол США в ООН, проводить зв'язок між скороченням американських військ в Іраку з 180 тис. у 2009 р. до 15 тис. у 2015 р., представленим у Стратегії як заслуга адміністрації, і посиленням загрози національній безпеці США у зв'язку зі створенням ІДІЛ. Іншим прикладом є стримування російської агресії в Україні. Хоча Стратегія відзначає тісне співробітництво у цьому питанні між США і європейськими союзниками, А. Меркель і Ф. Олланд ведуть активні переговори з Москвою, у той час як Вашингтон залишається на другому плані [2].

Незважаючи на полеміку лібералів з консерваторами щодо концепції "лідерства іззаду", їхні оцінки нової Стратегії національної безпеки багато в чому співпадають. Про це свідчить обговорення цього документу в Раді з міжнародних справ, провідному аналітичному центрі ліберального спрямування, за участю Р. Блеквіла, Д. Девідсон і С. Патріка [4]. У коментарях експертів зазначається відсутність у документі визначених пріоритетів зовнішньої політики США та заходів, завдяки яким можна досягти бажаних цілей. Тобто ця Стратегія, на їхню думку, не вміщує власне "стратегії", а є лише відображенням бачення адміністрації світу. Вона не дає відповіді на питання як допомогти встановити ефективний уряд в Іраку, перемогти ІДІЛ, припинити масові вбивства у Сирії чи примусити Росію піти з України. Відсутність пропозицій як досягти визначених цілей є найбільшим недоліком цього документу.

Адміністрація Б. Обами першою з часу Другої світової війни відкинула концепцію "балансу сил". Стратегія 2010 р. проголосила, що вперше в історії міжнародні справи визначає не геополітична конкуренція, а потреба вирішувати спільні проблеми. Проте світові події, включаючи дії Росії, Китаю, Ірану, Сирії, створення ІДІЛ, на думку Р. Блеквіла, свідчать про помилковість такого підходу. У зв'язку з цим концепція "стратегічної терпимості" й теза С. Райса про необхідність відкидання "алармізму" щодо міжнародних криз, з якими щоденно мають справу США, в сучасних умовах можуть сприяти діям "поганих акторів" на міжнародній арені. Адміністрація зосереджена на попередженні конфліктів, ядерному стримуванні і багатосторонньому залученні на протипагу використанню військових інструментів, щоб не погіршити ситуацію. Тим часом "вікно можливостей" може закритися й уладнати кризу буде значно складніше. Тож існує потреба включатися раніше, щоб не дозволити поточним кризам перерости у великі [4].

Для розуміння нової Стратегії національної безпеки важливо розуміти контекст, у якому вона з'явилася. Аналітики зовнішньої політики США розділилися на два табори в залежності від оцінок ситуації в світі. Представники першої групи бачать руйнування міжнародного порядку і повернення до геополітики. На їхню думку, російська агресія фундаментально змінює європейську безпеку, яка була центральним інтересом США з часу Другої світової війни, відбувається нищення регіонального порядку на Близькому Сході з катастрофічними наслідками, підйом Китаю у Східній Азії створює серйозні виклики для США. Представники другого табору вважають, що США мають справу з різними складними проблемами, але відкидають ідею про повернення до геополітики, що означає зміну правил гри. З їхньої точ-

ки зору США повинні мати справу з кожною кризою окремо, не перебільшуючи її значення. Стратегія національної безпеки 2015 р. свідчить, що президент Обама відносить себе до другого табору.

За аналізом експерта Інституту Брукінгса Т. Райта, у Стратегії 2015 р. Білий дім чітко заявив, що не хоче, щоб його звинуватили у поверненні до геополітики. Через це він заперечує, що майбутнє світового порядку перебуває під загрозою, і тлумачить нинішні міжнародні кризи як поточні, його Стратегія не визначає стратегічних проблем, між якими США повинні вибирати. Найбільш показовим є ставлення до Росії. Хоч документ засуджує російську агресію, на протипагу "залученню" попередньої Стратегії, але не називає її серед основних стратегічних ризиків для американських інтересів. Замість цього розділ, присвячений безпеці, зосереджений на внутрішній безпеці й транснаціональних проблемах, що відображає питання, які мають для президента найбільше значення [10].

Експерти визнають, що бачення Б. Обамою світу суттєво не відрізняється від того, яким воно було у 2008 р., коли він ішов на вибори. Проте його підхід до міжнародних справ значно відрізняється від попередників. Це обумовлено ефектом двох тривалих війн в Афганістані й Іраку, від яких США ще не відійшли, суттєвими змінами в міжнародній системі та глибоким переконанням Б. Обами в потребі реформувати Америку. З одного боку, його прагнення використовувати багатосторонні механізми, систему альянсів і допомогу партнерів є спільним для усіх президентів. Це виражено тезою "діяти з іншими, де можливо і діяти одноосібно, де змушені", яка фігурує в кожній Стратегії національної безпеки США. Що відрізняє Б. Обаму від інших президентів – це "стратегічне терпіння", самостимування, яке, на думку Дж. Девідсон, можна розуміти як пріоритет для нього внутрішніх проблем, прагнення уникнути дій, які відволікатимуть від реформування Америки. Теза про "стратегічне терпіння" не означає прагнення відступити, відмовитися від втручання. Натомість вона означає розуміння, що розв'язання усіх міжнародних проблем вимагає часу, що їх не можна вирішити швидко, як це було зроблено в Іраку, коли вторгнення без довгострокового бачення його наслідків мало руйнівний характер [4].

Отже, здійснений аналіз свідчить, що Стратегія національної безпеки другої адміністрації Б. Обами є логічним продовженням Стратегії його першої адміністрації. Основні національні інтереси США залишилися незмінними. Обидва документи ґрунтуються на визнанні, що безпека США виходить поза межі їхньої території. Обидва обстоюють необхідність глобального лідерства США, утім відмінного від того, яким воно було в минулому. Обидва базуються на концепції "розумної сили". Обидва акцентують на цінностях, на потребі організації Америкою багатосторонніх коаліцій для спільної протидії міжнародним кризам і транснаціональним проблемам безпеки, на забезпеченні глобального порядку, оснований на правилах.

Відрізняється передусім "дух" цих документів. Стратегія 2015 р. декларує, що Америка відновила свою могутність, вона залишається єдиною державою світу, здатною реалізовувати функції світового лідера. Через увесь документ проходить ідея про лідерство США, розраховане на довгострокову перспективу. Нова Стратегія більш багатостороння й багатовекторна, ніж попередня. Серед регіональних пріоритетів США новим є акцент на економічних можливостях в Африці. Найбільш помітною відмінністю Стратегії 2015 р. від попередньої є підхід до Росії, що означає завершення "перезавантаження" у американсько-російських відноси-

ційної ситуації, що, нібито, мала місце в Російській імперії. Ці положення давно стали предметом обґрунтованої наукової критики істориків, економістів і політологів. Дослідники правомірно вбачають причини перманентної кризи в Росії XIX–початку XX ст. у нездатності панівної верхівки здійснити ефективні соціальні реформи, зокрема, аграрну, трансформувати феодальну монархію у всестанову, буржуазну [33].

Методи культурної антропології, соціальної історії та етнології дали поштовх до формування нового міждисциплінарного напрямку історичних досліджень в Україні – селянознавства [3, с. 86]. Все більше істориків схилилися до думки, що селяни, хоча й перебували за межами модерної доби "в обіймах" торговельного й, надто, лихварського капіталів, проте їхній світогляд, манери поведінки "трималися" традиційного підґрунтя, й лише певною мірою відчували на собі кореляційний вплив прийдешньої (капіталістичної) епохи [32, с. 439]. Поширені у середовищі селянства погляди на земельну власність як дану Богом, гармонізували з ідеями "чорного переділу", які вкидалися у суспільство російськими й українськими соціалістичними партіями, що поновили свою діяльність у 1917 році. До них належали, щонайперше, загальноросійська Партія соціалістів-революціонерів – ПСР та УПСР – Українська партія соціалістів-революціонерів. Ці та інші причини, як вважають дослідники, обумовили аграрний характер повстанського селянського руху, який еволюціонував через масовість і зростання свідомості його учасників по висхідній лінії від локальної боротьби окремих груп селянства за землю до відстоювання ним загальнонаціональної ідеї української державності у 1917–1921 роках [42, с. 52].

У річницю заочного дискурсу другої половини 1990-х років було опубліковано праці західних авторів, які представляли революцію в Україні як стихійний, кривавий бунт мас, що, нібито, не мали жодної політичної програми і переслідували мету задоволення своїх корінних соціальних інтересів. Такий підхід зміщував акценти трактування ролі суб'єктів історичного процесу у площину соціально-етнічного конфлікту, а по суті, війни села проти "міського" режиму та породжував осучаснену версію української Жакерії. Щодо цієї останньої тези маємо міркування про спільні та наріжні риси селянських повстань в українських землях, подані у дослідженні львівського історика Ярослава Грицака, яке присвячувалося огляду характеру Української революції у розрізі оцінок вітчизняної й зарубіжної історіографії. Дослідник аргументовано довів автентичність українських подій 1917–1921 років і визвольної боротьби європейських націй першої чверті двадцятого століття. Вони мали фактично схожі контури і етапи боротьби за незалежність, хронологічно "відштовхувалися" від початку Великої війни 1914 року в здійсненні історичної еволюції "із селян в націю". Як відомо, її фіналом було поновлення української державності 1917 року та оборона Української Народної Республіки (УНР) від більшовицької Росії й білого руху [9, с. 255, 257, 261–262].

Достатньо поширеними є інтерпретації істориків, які відкидають можливість позастанової боротьби селянства, створення ним політичної програми, яка могла б сприйматися за основу національно-визвольного руху [23]. При цьому, авторами праць береться до уваги значна чисельність фактів, котрі засвідчували, що "Селянські прагнення проявлялися ситуативно і мали не абстрактно політичний, а конкретний характер. Можна, навіть, сказати, що кожне село мало свою "територіальну", "політичну програму", котра, до того ж, зазнавала постійних змін" [24, с. 104]. Звідси крок до висновків про нездатність селянства на будь-яку революцію – ні соці-

альну, ні національну. "Селянська революція" не могла відбуватися окремо і незалежно від революції міста, а була спровокована революцією в місті, вважають ці дослідники [24, с. 104].

Різної думки в частині теоретичних узагальнень, властивий більшості сучасних праць, свідчить про наявні перспективи дослідження ролі селянського чинника у вимірах капіталістичної трансформації суспільства другої половини XIX – початку XX століття [35, с. 6–7]. Його презентативними рисами є аграрна домінанта виробничих відносин та супровідні їй ознаки: відсутність міцного прошарку українців серед міської буржуазії, селянська/хліборобська ментальність і релігійність корінного етносу, поширені традиції індивідуального господарювання, одвічна проблема незрілості еліти, провінціалізм та брак волі до консолідації й державотворення, властиві вітчизняному політикуму, а також перенесення, після поразки УНР, націєтворчої діяльності за кордон, у середовище української політичної еміграції [34, с. 8].

Піднята проблема висвітлювалася в національній та радянській історіографії, істориками зарубіжжя. Доцільно виокремити три основні періоди її дослідження: дореволюційний (1890-ті роки – початок XX ст.), національний (від 1917 р. – до кінця 1920-х років), радянський (від кінця 1920-х до середини 1990-х рр.) та сучасний, або новітній.

Слід зазначити, що особливості аграрних відносин в підросійській Україні та західноукраїнських землях аналізувалися у працях відомих істориків аграрників, громадських діячів Б. Веселовського, П. Ляценка, П. Маслова, М. Огановського, М. Порша, М. Рожкова, О. Русова, О. Чаянова, деяких інших. Вони піднімали питання, що стосувалися соціальних функцій селянської общини, організації аграрних комісій, які утворювалися за наказом російського уряду, сільської кооперації та діяльності сподвижників кооперативного руху. Проте слід визнати, що гострота дискусій у науковому середовищі того часу зводилася переважно до вирішення земельного питання. Його тлумачення афористично висловив у невеликій праці, опублікованій 1905 року, відомий російський історик Микола Рожков: "Аграрне питання це питання про забезпечення селян землею, або селянське питання" [36, с. 3].

Теоретичний дискурс аграрної історії Росії початку XX ст. широко презентували дослідження П. Ляценка, П. Маслова, М. Огановського [21]. Зокрема, М. Огановський звернув увагу на відсутність чітких критеріїв аналізу аграрних відносин у більшості праць попередників та гостро критикував "ортодоксальний марксизм" В. Ільїна (В. Ульянова-Леніна), який вважав, що процес диференціації земельної власності і майновий поділ господарств завершився у 1890-ті роки, викривав недоліки підходів до вивчення земельної проблеми з позицій "критичного марксизму" П. Маслова і "аграрного еволюціонізму" П. Ляценка [27, с. 11–95, 111–131].

Процеси капіталізації дрібного сімейного селянського господарства (проникнення у виробництво наукових здобутків агрономії й досягнень технічного прогресу), загальний стан "фермерської" селянської економіки було висвітлено в працях А. Чупрова, С. Булгакова, М. Каблукова та ін. [41]. Чернігівська школа земської статистики, зокрема дослідження селянських господарств (землеволодіння й землекористування, структури землеробства й врожайності) була представлена працями відомих українців, громадських діячів і науковців О. Русова, П. Червінського, О. Шлікевича, В. Варзара, Т. Войнаровського [15, с. 147–151, 168–171, 225–228].

Значну увагу історики приділяли аналізу наслідків столипінської аграрної реформи 1906–1911 рр. Зокрема, у працях І. Чернишова та Є. Лосицького висвітлю-

вались її залежність від рівня розвитку капіталізму в різних районах країни та ставлення до реформи тих чи інших верств селянства, еволюція функцій селянської общини [40].

Аграрні відносини в західних українських землях, діяльність кооперативів висвітлювалися в публікаціях В. Будзиновського, Ю. Павликовського, О. Войнаровського. З польської сторони певні зусилля до вивчення цієї проблеми доклали С. Щепановський, Ф. Буюк, Й. Бузек та інші дослідники [6, с. 6].

Як відомо, в дореволюційній українській історіографії переважав народницький напрямок, якому був притаманний посилений інтерес до селянської тематики. Михайло Грушевський підкреслював, що з 1860-х років українська історична наука зорієнтована на історію селянської маси, її інтереси та свідомість. Він уважав селянство фактично єдиним репрезентантом української етнічності, що зберігся у незмінному вигляді протягом усього історичного часу. Саме воно, селянство, на переконання видатного історика, було єдиною соціальною базою українського національного відродження, ядром формування модерної української нації [11, с. 84–85]. З приводу появи у Держдумі Росії 1906 року проекту земельної реформи Партії конституційних демократів (кадетів), яка передбачала задоволення "земельного голоду" через примусову експропріацію земель і їхню передачу до рук трудящого селянства, М. Грушевський писав, що ніхто не був так заінтересований в її реалізації, як українська народність, селянство. Адже, "Велике землеволодіння на Україні чи репрезентанти його, – зазначав М. Грушевський, – загалом ... елемент нам чужий, ворожий, чужонародний, антинаціональний" [10, с. 367]. Видатний історик уважав, що земля повинна бути в руках тих, хто на ній працює, а забрані у поміщиків землеволодіння, по "справедливій оцінці їх ... треба викупити коштом українського краюго скарбу (казни) і роздавати в користування людям" [12, с. 73]. Реконструкція поглядів вченого та його учнів свідчить, що успіх національно-визвольних змагань, залежав від економічних інтересів, соціального потенціалу і рівня свідомості українського селянина [14, с. 128]. Зокрема, представники історичної школи М. Грушевського С. Глушко, П. Дігтяр, В. Єфимовський, В. Камінський, О. Степанішина, С. Шамрай, які досліджували аграрну історію України передреволюційного часу, на перше місце ставили економічні чинники розвитку селянського господарства, висвітлювали боротьбу різних верств селянства за землю, загалом за соціальні й національні права [43].

В добу Української революції вийшли з друку чисельні публікації з аграрної проблематики. Вони мали гострополемічний, політизований характер і були направлені на практичне вирішення земельного питання. Авторами цих праць були науковці і політики, які презентували інтереси певної політичної сили чи суспільного стану: М. Байєр, Б. Бруцкус, К. Воблий, М. Кондратьєв, І. Феценко-Чопівський, О. Челінцев, О. Щадилов та інші. Основну увагу вони приділяли соціально-економічній тематиці і лише як виняток вказували на вихід з економічної кризи, у якій опинилося селянське господарство України. Наприклад, Б. Мартос та О. Синявський бачили сенс перетворень у кооперуванні й виступали за організацію хліборобських спілок, доводили нежиттєздатність дрібних господарств. Вони вивчали європейський досвід та можливості створення виробничих об'єднань (спілок), як це було зроблено на Херсонщині з ініціативи відомого діяча, "артільного батька" Миколи Левитського [22].

Вчений-емігрант О. Мицюк розглядав земельні реформи як наслідок боротьби дворянства й трудового

селянства. Саме трудове селянство, не розрізняючи станів та національностей, боролось проти тих, хто використовував найману працю в сільському господарстві, проти принципу "нетрудової власності". У ході цієї боротьби селянство досягло почуття людської гідності в простім народі і впевненості в тому, що "громада – великий чоловік", наголошував автор [26, с. 8]. На його думку, в Україні між панівними верствами і трудовим народом утворилася прірва. Не існувало т. зв. "переходового містка", яким в Західній Європі була буржуазія – середній суспільний стан. Цю місію об'єднання мали реалізувати українські громадські організації, а ще більше – кооперативи, які створювали умови співпраці трударів у виробничій сфері, переконував автор [26, с. 9].

Історія громадських та кооперативних об'єднань хоча й не належала до пріоритетних, все ж традиційно привертала увагу істориків діаспори. Так, ґрунтовне дослідження кооперативного руху належить відомому економісту С. Бородаєвському. З початку ХХ століття він брав активну участь у роботі всеросійських кооперативних і кустарних з'їздів, виступав на них з доповідями. В еміграції С. Бородаєвський також залишався активним діячем міжнародного кооперативного руху. Він працював у зарубіжних кооперативних установах, наукових організаціях і товариствах. Більшість праць С. Бородаєвського вміщують ґрунтовний порівняльний аналіз становлення і розвитку системи виробничої кооперації та кооперативного законодавства в Росії та більше ніж сорока країнах світу [5]. Цінними, на думку дослідника кооперативного руху в Наддніпрянській Україні І. Фаренія, залишаються праці представників діаспори Б. Мартоса, Я. Грабова, К. Мацієвича, М. Литвицького, В. Коваля, які відобразили діяльність провідних кооператорів ХІХ – початку ХХ ст., боротьбу української кооперації за організаційно-господарську самостійність від загальноімперської кооперативної системи [39, с. 14].

В умовах 1920-х років в УСРР побачила світ низка узагальнюючих (М. Слабченка, М. Яворського) і проблемних історичних розвідок. В центрі уваги радянських авторів перебували соціальні питання утвердження на селі капіталістичного ладу, формування колективних об'єднань землекористування, селянське малоземелля, спроби аграрних реформ тощо. Так, чи не єдиним спеціальним дослідженням про діяльність Всеросійського селянського союзу в Україні до сьогодні залишається стаття М. Свідзінського. Автор цієї наукової праці на основі розмаїтих архівних джерел, матеріалів періодичної преси показав процес утворення і діяльності Всеросійського селянського союзу в Наддніпрянській Україні в період революції 1905–1907 рр. Він слушно відзначав, що організований селянський рух, на відміну від стихійного погромництва, до якого підбурювали населення окремі політичні сили, мав на той час вирішальний вплив на формування суспільної думки у вирішенні аграрного питання [37].

Соціально-економічне становище українського селянства в період 1908–1914 рр. і його боротьбу проти столипінської земельної реформи на основі "апробованих даних" було висвітлено у працях радянського історика П. Першина. Вчений синхронізував події руйнування общини з розвитком торгово-зернового господарства, доводив, що земельний голод змушував селянські маси виплачувати землевласникам надто високі земельні ренти як при оренді землі, так і при її купівлі. Автор стверджував, що напередодні революції 1905 року в Росії утворилася складна фінансово-кредитна система, яка включила село в загальну орбіту капіталістичних відносин. На жаль, П. Першин мало уваги приділив висвітленню діяльності Центрального банку і банківських

установ у створенні умов формування ринку землі, кредитній політиці губернських банків [29].

Інший дослідник П. Теличук проаналізував структуру земельної власності на початку ХХ ст., охарактеризував становище селянського землеволодіння в окремих районах і губерніях Наддніпрянщини. Він оприлюднив маловідомі й цікаві дані щодо кількості і якості землі, яку селяни купували у 1905 році, вказав на питому вагу різних категорій селян-власників, що придбали земельні наділи. На основі аналізу економічної статистики П. Теличук довів, що процес утворення буржуазної приватної власності на землю відбувався неоднаково в різних регіонах України. Як правило, селянська община здебільшого зберігала свій статус і вплив на розвиток поземельних відносин у економічно відсталих губерніях Наддніпрянщини, зазначав автор монографії [38].

На думку відомих радянських істориків, які досліджували перехідний період "столипінської реакції" П. Сфремова, Ф. Лося, С. Дубровського, М. Рубача аграрна реформа 1906–1911 років в царській Росії хоча й зазнала краху, але загалом посприяла розвитку капіталістичних відносин: загострила класові суперечності та прискорила економічну диференціацію українського селянства, спричинила ломку традицій і патріархальних звичаїв ведення господарства, соціальних практик населення, що панували, зазвичай, на селі [13].

Дискусії в радянській історіографії 1960-х рр., пов'язані із дослідженням особливостей еволюції російського імперіалізму, сприяли підвищенню загального рівня наукових студій. Проте помітних змін в тематиці досліджень аграрної історії не відбулося. Так, класова схема виствітлення революційних подій в Україні була використана в працях відомих радянських вчених М. Лещенка, Б. Литвака, Ф. Лося, О. Михайлюка, Д. Пойди. На основі аналізу обширного фактичного матеріалу історики намагалися відтворити боротьбу малоземельного селянства з поміщиками й заможними верствами села-куркулями під керівництвом соціалістичних партій, зокрема, РСДРП (б) [19]. Дослідники Г. Герасименко і В. Кудь акцентували увагу на руйнуванні общини, переселенні селян на нові землі, які виділялися під хутори та відруби, вказували на недоліки кредитної політики Селянського Поземельного Банку: високі ставки й обмеженість суми позик, недостатнє фінансування селян-переселенців у роки здійснення реформи П. Століпін [8]. Історик А. Барабой відзначав, що столипінська реформа сприяла зростанню чисельності сільської буржуазії, а привласнення заможним селянством общинних та купівля поміщицьких і селянських земель суттєво посилила експлуатацію селянської бідноти й батрацтва. Дрібне селянське господарство не відчувало жодних змін на покращення, вважав автор [2, с. 95].

У контексті досліджуваної проблеми заслуговує на увагу монографія А. Бондаревського "Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року", в якій дослідник розглянув створення, склад, компетенції та діяльність губернських і волосних установ: губернських дворянських комітетів, волосних сходів, волосного правління та волосних судів. Історик виходив з класових оцінок тих соціальних процесів, котрі відбувалися в селянській громаді, а саме: загострення відносин бідноти й заможного селянства, пов'язані з аграрним перенаселенням краю [4, с. 50–51]. Завдання місцевих органів влади і селянського самоуправління, на думку А. Бондаревського, полягало у тому, щоб тримати багатомільйонне селянство "в узді" і проводити боротьбу з революційним рухом. "Куркулі", в системі координат автора, перебували на провладному боці цього протистояння й використовували низові органи й

самоврядування, в першу чергу, для зміцнення свого економічного впливу на общину [4, с. 126].

З проголошенням незалежності України спільне поле історичних досліджень, в котрому домінували моноконцептуальна схема формаційного розвитку суспільства, нав'язана владою тематика історії народів СРСР, перестає існувати. Від 1991 року в українській історіографії актуалізуються проблеми, які перебували поза увагою радянських істориків або трактувалися у контексті вузьких, догматичних настанов псевдомарксистської ідеології. Погляди дослідників звертаються до вивчення умов земельної оренди, становлення селянського фермерського господарства пореформеної доби [7], аналізу причин соціальної активності селянства й критеріїв, що визначали його місце в соціально-економічній структурі російського суспільства 1906–1914 років [16].

Публікувались праці, пов'язані з дослідженням явища сезонного робітництва в сільському господарстві на Правобережній Україні в пореформенну добу. Зокрема, В. Пашук встановив, що робітників піддавала постійним утискам адміністрація (погрози, штрафи, фізична розправа, робота у святкові дні, обрахування тощо). Незахищеними залишалися вони й на випадок травм, каліцтва. Автор звернув увагу, що в тих умовах селяни-робітники виробили свою особливу форму організації – артіль, яка ґрунтувалась на земляцькому принципі (село, волость, повіт, губернія) і була формою захисту їхніх інтересів. Даючи оцінку впливу сезонної праці на соціальні процеси, історик вбачає в ній як позитивні (сприяння адаптації селян до нового типу життя, розширення життєвого кругозору, знайомство з новими технологіями, новими видами робіт і професіями, поширення письменності, формування громадянської позиції, розвиток вільнодумства), так і негативні (поширення каліцтва, пияцтва, розпусти, скорочення тривалості життя) чинники. Проведені підрахунки засвідчили, що сезонні робітники дозволяли собі матеріально лише покривати податки та викупні платежі, якими були обкладені їхні господарства, у кращому випадку, могли забезпечити мінімальні потреби родини побутового характеру. Купівля засобів виробництва, реманенту, робочої худоби чи землі для переважної більшості заробітчан була неможливою справою саме через мізерність оплати їхньої важкої праці та короткотерміновий, сезонний характер заробітків [28].

Комплексному дослідженню історії селянського господарства Харківської губернії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. присвячена дисертація В. Кулікова. На основі широкої джерельної бази, передусім масових статистичних джерел, автор подав демографічну характеристику сільського населення: проаналізував баланс робочої сили, її вплив на виробничо-економічну діяльність. Окрім того він з'ясував роль і місце сільської громади та селянської поземельної общини в губернії, визначив їхні основні функції. В. Куліков запропонував до обговорення науковому загалу нову імітаційно-прогностичну модель динаміки розвитку сільськогосподарського виробництва пореформеного часу в Харківській губернії [18].

Вдосконалення системи землекористування і землеволодіння напередодні революції висвітлювалося у колективній монографії черкаських і дніпропетровських дослідників "Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917–1921 рр.)" [1, с. 31–57], а спроби розв'язання селянського питання в контексті реалізації імперської аграрної політики Росії в південноукраїнських губерніях (Катеринославській, Херсонській, материкової частини Таврійської) – конкретизувалися в публікаціях О. Приймака [30].

Помітними в останнє десятиліття є здобутки істориків в царині селянознавчої проблематики. У ракурсі соціоментальної історії українське селянство розглядалося у докторській дисертації, монографії та низці статей (понад шість десятків) черкаського історика Ю. Присяжнюка. Оцінюючи стереотипи поведінки селян, Ю. Присяжнюк дійшов висновку, що в другій половині XIX на початку XX ст. в українському селі домінували домодерні форми активності, а світоглядні проблеми, які виникали у цей час, селянство продовжувало вирішувати здебільшого в межах усталених релігійних уявлень і моральних приписів [31].

Історія селянства як уявної спільноти на матеріалах України висвітлювалася у працях О. Михайлюка. Автор довів, що еволюція капіталістичних відносин обумовлювала руйнування відносно високої психологічної гомогенності традиційного українського суспільства, посилювала конфлікти в селянському середовищі. Однак, заворушення селян були спрямовані не на зміну суспільного укладу, а на захист його патріархальних форм. Вони об'єктивно мали антимодернізаційну спрямованість. Значною мірою відособлене від "міської цивілізації" селянство, котре зберегло особливі, докапіталістичні форми співжиття і власності, специфічну ментальність, елементи звичаєвого права тощо, було тим чинником, який визначав специфіку трансформації аграрного суспільства, наголошує О. Михайлюк [25].

Останнім часом актуалізувалося дослідження проблеми соціальної рефлексії селянства, а саме його відношення до сільських громад, спілок і політичних організацій [17, с. 4, 43–44, 46–47], вивчення асоціативних видів самоорганізації селянства, причин конфронтації селянського "миру" і влади [20, с. 65–139].

Отже, історіографічний аналіз дає підстави стверджувати, що соціально-економічні дослідження завжди були затребувані суспільством. Їхня змістовна складова, як правило, визначалася прикладним характером вивчення проблем мобілізації земельної власності, стану поміщицького й селянського господарств, капіталізації аграрних відносин в Російській імперії у пореформенний період.

В українській зарубіжній і радянській історіографії потрактування аграрно-селянського питання визначалося переважно причинами політичного характеру. Відмова від тоталітарної ідеології, після проголошення незалежності України, сприяла формуванню моделі національної революції, яка спирається на сучасні принципи історичних досліджень. Якщо національний рух й державотворчі процеси "прописані" в ній достатньо рельєфно – соціально-економічні витоки позначені як окремі фрагменти – пунктирно. До соціальної проблематики зберігається певна упередженість, як до радянської спадщини. Завдання сучасних дослідників є надзвичайно складним і полягає у тому, щоб у горнилі нової методології "переплавити" розмаїтий історичний матеріал, накопичений за довгі роки, та створити цілісну концепцію соціальної історії, її складової частини – Української революції.

Список використаних джерел

1. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917–1921 рр.) / Н. Ковальова, С. Корновенко, Б. Малиновський [та ін.]. – Черкаси: "Ант", 2007. – 280 с.
2. Барабой А. З. Аграрний капіталізм у Росії і століпінська аграрна реформа / А. З. Барабой // УІЖ. – 1980. – № 11. – С. 86–96.
3. Бондар В. Історія селянства Російської імперії пореформеного періоду: в пошуку нових дослідницьких парадигм / В. Бондар // Український історичний збірник. – К.: НАН України. Інститут історії України, 2010. – Вип. 13. – С. 85–96.
4. Бондаревський А. В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року / А. В. Бондаревський. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 128 с.

5. Бородаєвський С. В. Історія кооперації / С. В. Бородаєвський. – Прага: Український Громадський Видавничий Фонд, 1925. – 448 с.
6. Витанович І. Аграрна політика українських урядів 1917 – 1920 / І. Витанович. – Мюнхен – Чикаго: Б.в., 1968. – 60 с.
7. Вовк Ю. І. Українське селянство в соціально-економічній структурі суспільства на початку XX ст.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01: захищена 20.03.03: затв. 15.10.03 / Вовк Юрій Іванович; Черкаський державний технологічний університет. – Черкаси, 2002. – 184 с.
8. Герасименко Г. А. Борьба крестьян против столыпинской аграрной политики / Г. А. Герасименко. – Саратов: Изд-во. Сарат. Ун-та, 1985. – 344 с.; Кудь В. А. Крестьянское движение в Волынской губернии в период между двумя революциями (июнь 1907 – февраль 1917): автореф... дис. канд. ист. наук: 07.00.02 / Кудь В. А.; Львовский гос. университет. – Львов, 1970. – 25 с.
9. Грицак Я. Українська революція, 1914 – 1923: нові інтерпретації / Я. Грицак. // Україна модерна. – Число 2 – 3. – Львів: Інститут історичних досліджень Львівського державного університету імені Івана Франка, 1999. – С. 254–269.
10. Грушевський М. Аграрне питання / М. Грушевський. // Твори: У 50 т. – Львів, "Світ", 2002. – Т. 1. – С. 364–368.
11. Грушевський М. Відкритий лист М. Грушевського до учасників ювілейних зборів з нагоди відзначення його шістдесятиліття / М. Грушевський // Між історією та політикою (1920 – 1930-ті роки): зб. док. і матеріалів / Ред. кол.: П. С. Сохань, Г. В. Боряк, І. Б. Прич, В. М. Даниленко, Р. Я. Пиріг; І-нт. Укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К.: Б. в., 1997. – С. 82–86.
12. Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. С. Грушевський. – К.: Т-во "Знання", 1991. – 240 с.
13. Ефремов П. Н. Столыпинская аграрная политика / П. Н. Ефремов. – М.: Госполитиздат, 1941. – 144 с.; Дубровський С. М. Столыпинская земельная реформа / С. М. Дубровський. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 599 с.; Лось Ф. Є. Україна в роки століпінської реакції / Ф. Є. Лось. // Нариси з історії України. Вип. XI. – К.: Вид-во АН УРСР, 1944. – С. 88 – 137; Рубач М. А. Очерк по истории преобразования аграрных отношений на Украине / М. А. Рубач. – К.: Из-во АН УССР, 1956. – 459 с.
14. Житков О. Михайло Грушевський про аграрно-селянське питання доби визвольних змагань: історіографічний аспект / О. Житков // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Чернівецький університет, 2014. – Вип. 684. – С. 127–132.
15. Злупко С. Чернігівська школа в земській статистиці / С. Злупко. // Українська економічна думка: статті і теорії. – Львів: Євровіт, 2004. – 544 с.
16. Качмала В. Економічні чинники трансформації соціального становища селянства Лівобережної України на початку XX ст. / В. Качмала // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. 16. – 2009. – С. 57–64.
17. Ковальова Н. А. Аграрна політика українських національних урядів (1917 – 1921 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01: захищена 24.11.99: затв. 15.03.00 / Ковальова Н. А.; Дніпропетровський державний університет. – Дніпропетровськ, 1999. – 185 с.
18. Куліков В. О. Селянські господарства Харківської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01: захищена 15.04.05: затв. 14.11.05 / Куліков Володимир Олександрович; Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2004. – 223 с.
19. Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі на початку XX ст. / М. Н. Лещенко. – К.: Політвидав України, 1968. – 204 с.; Його ж. Класова боротьба в українському селі в епоху монополістичного капіталізму (60 – 90-ті рр. XIX ст.) / М. Н. Лещенко. – К.: Наукова думка, 1970. – 524 с.; Його ж. Українське село в революції 1905 – 1907 рр. / М. Н. Лещенко. – К.: Наукова думка, 1977. – 360 с.; Литвак Б. Г. Крестьянское движение в России в 1775 – 1904 гг. История и методика изучения источников / Б. Г. Литвак. – М.: Наука, 1989. – 256 с.; Лось Ф. Є. Класова боротьба в українському селі в 1907 – 1914 рр. / Ф. Є. Лось, О. Г. Михайлюк. – К.: Наукова думка, 1976. – 283 с.; Пойда Д. П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866 – 1900) / Д. П. Пойда. – Днепропетровск: Днепропетровское обл. издательство, 1960. – 488 с.
20. Лозовий В. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): Монографія / В. Лозовий – Кам'янець-Подільський: П. П. "Мошак М. І.", 2008. – 480 с.
21. Лященко П. І. Очерки аграрной эволюции России. – Томъ І. Разложение натурального строя и условия образования сельскохозяйственного рынка / П. І. Лященко. – С. – Петербург: Б.и., 1908. – 446 с.; Маслов П. Аграрный вопрос в России. – Томъ І. Условия развития крестьянского хозяйства в России. Четвертое дополненное издание. – С. – Петербург: Типография т-ва "Общественная польза", 1908. – 520 с.; Огановский Н. Закономерность аграрной эволюции. Часть І. Теории капиталистического развития. Общій ходъ и фазисы аграрной эволюции / Н. Огановский. – Саратовъ: Электро-Типо-литография Б. Л. Рабинович, 1909. – 632 с.
22. Мартос Б. Хліборобські спілки. (Що робити з землею) / Б. Мартос, О. Синявський. – К.: Видання Генерального Секретарства по земельних справах, 1918. – 34 с.
23. Михайлюк О. В. О. Щодо "політичної програми" селянства України в період революції та громадянської війни / О. В. Михайлюк // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. С. В. Кульчицького, А. Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський державний університет імені

Богдана Хмельницького, 2003. – Вип. 7. – С. 103 – 106; Лозовий В. С. До питання про ідеологію українського селянства в добу революції (1917 – 1921 рр.) / В. С. Лозовий // Формування та діяльність українських національних урядів періоду Української революції 1917 – 1921 рр.: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції / Редкол. Смолий В. А. та ін. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – С. 104 – 114; Ковальова Н. А. Політичні аспекти "аграрної" революції 1917 – 1922 рр. в Україні / Н. А. Ковальова // Історико-політичні студії: Зб. наук. праць / М-во освіти і науки України, ДВНЗ "Київський нац. економ. ун-т ім. Вадима Гетьмана, Ін-т історії українського суспільства; голова редкол. І. Д. Дудко. – К.: КНЕУ, 2013. – №1. – С. 19–26; та ін.

24. Михайлюк О. В. Щодо "політичної програми" селянства України в період революції та громадянської війни / О. В. Михайлюк // Український селянин : Зб. наук. праць / За ред. С. В. Кульчицького, А. Г. Морозова. – Черкаси : Черкаський державний університет імені Богдана Хмельницького, 2003. – Вип. 7. – С. 103–106.

25. Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси / О. В. Михайлюк. – Дніпропетровськ: ТОВ "Інновація", 2007. – 456 с.

26. Мицюк О. Земельні реформи на Україні / О. Мицюк. – Львів: Накладом Української Книгарні і Антикварні у Львові, 1921. – 24 с.

27. Огановський Н. Закономерності аграрної еволюції. Часть I. Теорії капіталістического развития. Общий ходъ и фазисы аграрной эволюции / Н. Огановский. – Саратов: Электро-Типо-литография Б. Л. Рабинович, 1909. – 632 с.

28. Пашук В. С. Сезонні робітники Правобережної України в після-реформовий період (1861 – на початку ХХ ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Пашук В. С.; ЛДУ ім. І. Франка. – Львів, 1995. – 24 с.

29. Першин П. М. Нариси аграрної революції в Росії / П. М. Першин. – К.: Видавництво АН УРСР, 1959. – 420 с.; Першин П. Н. Аграрная революция в России: Историко-экономическое исследование: В 2-х кн. – Кн. 1: От реформы к революции. – М.: Наука, 1966. – 490 с.

30. Приймак О. Соціальні паралелі реалізації аграрної політики на Півдні України в період ринково-капіталістичної трансформації / О. Приймак // Музейний вісник. Науково-теоретичний щорічник. – Вип. 10. – Запоріжжя, 2010. – С. 166 – 177; Йою ж. Вплив інтенсивної складової імперської аграрної політики на повсякденні практики південно-українського селянства / О. Приймак // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2011. – № 2. – С. 111–118.

31. Присяжнюк В. П. Українське селянство Наддніпрянщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. як соціоментальна історична спільнота: автореф. ... дис. д-ра іст. наук: 07.00.01. / Присяжнюк Ю. П.; Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2008. – 36 с.

32. Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: Монографія. – Черкаси: "Вертикаль", 2007. – 638 с.

33. Реєнт О. П. До проблеми скасування кріпосного права в 1861 р. / О. П. Реєнт // УІЖ. – 2011. – №1. – С. 34 – 51; Шевченко В. М. Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу / В. М. Шевченко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 96 с.

34. Реєнт О. П. Українське ХІХ століття: сучасні проблеми дослідження / О. П. Реєнт // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Випуск ХІХ. – К.: Інститут історії України, 2011. – С. 6–26.

35. Реєнт О. Формування сучасної історіографії української нації / О. Реєнт // Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 років. – Вип. 9. – К.: Інститут історії НАН України, 2013. – С. 5–10.

36. Рожков Н. К. Крестьянскому вопросу / Н. Рожков. – М.: Колоколь, 1905. – 26 с.

37. Свідзінський М. Селянські спілки на Україні в революції 1905 року / М. Свідзінський // Літопис революції. – 1928. – № 6. – С. 141–168; – 1929. – № 1–3. – С. 132–144.

38. Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції в Україні / П. П. Теличук. – К.: Вид-во КДУ, 1973. – 190 с.

39. Фареній І. А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття: Монографія / І. А. Фареній. – Черкаси: "Відлуння – Плюс", 2008. – 432 с.

40. Чернышев И. В. Расслоение современной деревни / И. В. Чернышев. // Современный мир. – 1908. – Кн. 6. – С. 46–70; Лосицкий А. Е. К вопросу об изучении степени и форм распада общины / А. Е. Лосицкий. – М.: Т-во "Печатня С. П. Яковлева", 1916. – 50 с.

41. Чупровъ А. И. Мелкое земледѣліе въ Россіи и его основныя нужды / А. Чупровъ. – М.: Т-во И. Л. Сытина, 1906. – 51 с.; Булгаковъ С. Капитализмъ и земледѣліе – Томъ I. – С.-Петербург: Типография и литография В. А. Тиханова, 1900. – 343 с.; Каблуковъ Н. Обь условіяхъ развитія крестьянскаго хозяйства в Россіи / Н. Каблуковъ. – М.: Типография Т-ва И. Д. Сытина, 1908. – 399 с.

42. Щербатюк В. Від соціальних протестів до вільнокозацького руху та масових повстань: боротьба селян України в 1917 – 1919 роках (сучасна історіографія проблеми) / В. Щербатюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2010. – № 103. – С. 52–56.

43. Юркова О. В. Селянське питання у працях істориків київської школи М. Грушевського / О. В. Юркова // Матеріали Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії. – Ч. І. – К.: Нац. акад. наук, Інститут історії України, 1996. – С. 79–82.

Надійшла до редколегії 05.11.14

А. Житков, канд.ист. наук, доц., докторант
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ІСТОРИКИ ОБ ИСТОКАХ ЗЕМЕЛЬНЫХ РЕФОРМ 1917–1921 гг. В НАДДНЕПРЯНСКОЙ УКРАИНЕ

В статье проанализированы научные труды отечественных и зарубежных историков, посвященные аграрным отношениям в Надднепроянской Украине второй во половине ХІХ – начале ХХ ст. Подведены итоги историографического исследования экономического состояния крестьянства, социальных предпосылок осуществления аграрных реформ в украинской деревне 1917–1921 гг.

Ключевые слова: историографические исследования, социальная история, крестьянство, аграрные реформы.

A. Zhytkov, Ph.D., Postdoctoral Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

HISTORIANS ABOUT ORIGINS OF LAND REFORMS 1917–1921 IN NADDNIPRYANSKA UKRAINE

This article analyzes scientific works of domestic and foreign historians dedicated to agrarian relations in Naddnipyrianska Ukraine at the second part of the 19th century and at the beginning of the 20th century. There was summarized historiographical research of peasantry economic health, social prerequisite of performance of land reforms in Ukrainian village in 1917–1921.

Keywords: historiographical researches, social history, peasantry, land reforms.

УДК 902(091):904:72(477-25)

С. Іванисько, канд. іст. наук, асист.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ДО ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

Стаття присвячена археологічним дослідженням комплексу Софії Київської в ХІХ – першій третині ХХ ст. до ретворення його з діючого храму на музейний заклад, виділені основні етапи проведених археологічних розкопок та їх особливості.

Ключові слова: археологічні розкопки, Всеукраїнський археологічний комітет, Імператорська археологічна комісія, Софійська комісія, Софійський собор.

Софійський собор у Києві здавна притягував науковців різних напрямів: істориків, архітекторів, мистецтвознавців, археологів... Археологічні дослідження пам'ятки були необхідні для з'ясування первинного вигляду та архітектурного стану храму, міцності фундаментів (перед проведенням ремонтно-реставрацій-

них робіт), для вивчення зовнішнього середовища, в якому функціонував собор тощо.

Археологічні дослідження собору були серед задач різних наукових організацій, зокрема спеціального археологічного та пам'яткоохоронного органу в системі Всеукраїнської академії наук – Всеукраїнського архео-

© Іванисько С., 2014

логічного комітету (ВУАК) та створеній при ньому Софійській комісії, покликаній досліджувати та забезпечувати охорону й збереження пам'ятки.

У літературі знайшли відображення окремі аспекти роботи наукових установ після революції та проведені ними пошуки. М. Каргер узагальнив усі археологічні дослідження, проведені на території Софійського собору та його подвір'я [65; 66; 67]. Особливо детально автор вивчав дослідні роботи після перетворення пам'ятки з діючого храму на музей.

Історію становлення Всеукраїнського археологічного комітету досліджувала С. Нестуля [71; 72; 73; 74], однак вона зосередила увагу на питаннях організаційного характеру та менше – на дослідних та охоронних роботах.

Окремі сучасні публікації присвячені археологічним роботам на території Софійського собору та його садиби [60; 61; 64; 88]. Зокрема, Є. Архипова та Т. Бобровський провели аналіз археологічних розкопок на території комплексу Софійського собору у взаємозв'язку з проблемами навколишньої забудови [58].

Мета цієї статті – огляд археологічних робіт, здійснених на території Софійського собору та його садиби в XIX – на початку XX ст., до перетворення його з діючого храму на музейний заклад, аналіз цих досліджень у контексті обставин, в яких змушені були працювати вчені.

Передусім зазначимо, що у вказаний період серед функцій Софійського собору головною була його робота як культової установи, діючого храму. Науковцям і пам'яткоохоронцям доводилось узгоджувати свою діяльність зі священниками собору та керівництвом Російської православної церкви. Через це в XIX ст. археологічні дослідження були епізодичними та пов'язаними, передусім, з ремонтними роботами в храмі. Ситуація змінилась лише після революції.

Перші археологічні досліді на території Софії Київської здійснив 1838 р. М. Щурупов. До Києва його відрядила Імператорська Академія мистецтв з метою реставрації та дослідження давнього живопису храмів. Проте, він не обмежився вивченням живопису, також відкривав зондажами давнє мурування церков, проводив археологічні розкопки та архітектурні обміри. Зокрема, на території садиби Софійського собору він заклавав кілька траншей (на жаль, документи, що збереглися, не дають можливості встановити, в яких саме місцях садиби були закладені траншеї). Під час робіт було знайдено мармурові архітектурні деталі, серед яких колони, капітелі та ін. [88, с. 114-116]. Всі знахідки він переніс до хрещальні, на той час занедбаної та перетвореної на господарське приміщення. В самій пам'ятці дослідили мармурову гробницю Ярослава Мудрого, нижня частина якої знаходилася під підлогою. Учений та його помічники зірвали підлогу, відкопали саркофаг, замальовали його, а потім повернули до попереднього стану.

1839 р. були виявлені три підземні галереї на території садиби Софійського собору поблизу Митрополичих покоев, проте, наразі, невідомі обставини та місце розташування споруд. Пізніше, в середині XIX ст. біля північно-західного кута собору було виявлено ділянку обкладеної цеглою підземної галереї [60, с. 63; 61, с. 282].

Нові знахідки на території комплексу Софійського собору були зроблені в 1878 р. під час будівництва флігелю біля Південних воріт. Тоді на глибині 3 м було відкрито поховання дружинника з конем, що за зовнішніми ознаками наближається до дружинних поховань часів Київської Русі, однак інформації недостатньо для остаточної висновків. Матеріали з поховання були передані до музею Університету Святого Володимира, але, на жаль, згодом були втрачені [61, с. 279; 66, с. 166-167].

Археологічні спостереження продовжили в 1882 р. у зв'язку з будівництвом центральної камери для опалення, перебудовою західного фасаду храму та прибудовою нартексу [65, с. 228-229; 88, с. 115]. Новий фундамент заклали на глибині 3,5 м. Земляні роботи проводилися без належного нагляду. Канали завширшки понад 1 м перерізали давню мозаїчну підлогу та стрічкові фундаменти. Під час робіт знайшли мармурові деталі, які приєднали до матеріалів у хрещальні завдяки втручання А. Прахова (зараз вони знаходяться у фондах Національного заповідника "Софія Київська"). А. Прахов також вказував і на наукове значення цих предметів. У 1902 р. на Археологічному з'їзді в Харкові Д. Айналов зробив доповідь про ці мармурові деталі, що знаходилися в хрещальні, їх наукову цінність [5; 50, с. 23; 48; 57, с. 21; 88, с. 115]. Він описав й систематизував архітектурні матеріали. Використовуючи ці знахідки Д. Айналов припустив, як Софія Київська виглядала в давнину. Наполягаючи на науковому та мистецькому значенні мармурового архітектурного декору, що зберігався в хрещальні, науковці турбувалися, аби його не використали для виготовлення сувенірів.

Наступні роботи були проведені у жовтні 1909 р. Духовенство св. Софії вирішило замінити чавунну підлогу в центральному вівтарі на дерев'яний паркет. Археологічна комісія не залишила ці роботи без уваги і нагляд за ремонтом доручила Д. Мілєєву, який саме тоді перебував і працював в Києві. Після того, як зняли верхній шар, було вирішено в кількох місцях головного вівтаря закласти кілька шурфів для більш детального дослідження. Тоді учений виявив кілька рівнів підлоги, які пов'язував з різними перебудовами собору [51, с. 3-4, 13-14; 55, с. 174-176; 70]. Під чавунною підлогою на глибині 0,25 м було відкрито підлогу з шестигранних цегляних плиток, впритул підігнаних одна до одної на розчині з вапна. Ця перебудова відноситься до часів митрополита Рафаїла Заборовського. Нижче, на глибині 0,70-0,75 м від рівня верхньої підлоги, знаходилася підлога з тонких круглих та лекальних плиток, вкритих поливою синього, жовтого, зеленого та білого кольорів. Цей рівень, можливо, відноситься до періоду діяльності митрополита Варлама Ясинського наприкінці XVII ст. Нижче знаходилася первинна мозаїчна підлога. В деяких місцях мозаїчна інкрустація не збереглася, проте гнізда, що вціліли, доповнювали малюнок.

На основі проведених досліджень Д. Мілєєв зробив реконструкцію складної мозаїчної композиції давньоруської підлоги Софійського собору. На його думку, інкрустація килимовим орнаментом була виконана смальтовими плитками червоного, жовтого та зеленого кольорів. Вздовж стіни проходить доріжка, викладена прямокутними плитками червоної смальти, в середині композиції знаходиться коло, утворене також доріжкою, викладеною великими плитками, в центрі більшого кола знаходиться менше. Тло композиції становить візерунок зі смальти прямокутної, квадратної та трикутної форми. Дослідник звернув увагу, що біля стіни краї підлоги нахилени, осілі, зверху були знову залиті розчином і відремонтвані. Пізніше, в 30-х рр. XX ст. ці спостереження Д. Мілєєва були підтверджені під час великих археологічних робіт під керівництвом Т. Мовчанівського та М. Каргера [63; 65, с. 229-230].

За результатами своїх дослідів учений виступив з доповіддю на засіданні відділення руської та слов'янської археології Руського археологічного товариства, пізніше її опублікували як окрему статтю [70]. На тому ж засіданні виступив А. Прахов, який вказував на необхідність систематичних розкопок Софійського собору для вивчення архітектурного вигляду храму та його

реставрації. Цю тезу задекларували і в рішенні відділення. До такої ж думки дійшло й Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва на засіданні 4 серпня 1912 р. Але далі констатації цього справа не пішла [65, с. 229-230].

На початку XX ст. провадилися розкопки і на території садиби пам'ятки. У 1909 р. у зв'язку зі зведенням великого будинку на садибі Софійського собору (на перетині Георгіївського провулку й Стрілецької вулиці), Археологічна комісія розпочала розкопки на території будівництва (широко розгорнулися ці роботи в 1910 р.). Керував розкопками Д. Мілєєв. Тоді було знайдено руїни ще одного храму XI ст. і велике християнське кладовище поруч з ним [55, с. 171-174; 56, с. 171-172; 52, с. 23-24; 53, с. 2-3; 66, с. 54].

У березні-квітні 1916 р. за дорученням Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва О. Ертель, при допомозі інженерів та архітекторів П. Голландського, В. Леонтовича, В. Обремського, досліджував провал, що з'явився між Софійським собором і Бурсою. Під час археологічних досліджень О. Ертеля було виявлено частину фундаменту стін і вхід до підвалу, а також дві суміжні галереї, одна з яких була обкладена цеглою, інша – переважно земляна. О. Ертель вважав, що відкрита споруда являє собою частину великої системи ходів навколо Софійського собору, які відносяться, можливо, до давньоруського часу. Однак, роботи були припинені через нестачу коштів, а також втручання Імператорської археологічної комісії (вона бажала самостійно проводити розкопки). Над підземним ходом, що відкрили в ході археологічних досліджень, спорудили захисне укриття, яке простояло неушкодженим до початку 1917 р. Імператорська археологічна комісія зволікала з початком археологічних робіт, в результаті – мешканці навколишніх будинків, розкрили захисне укриття, шукали там скарби, використовували підземний хід і підвал як сміттєзвалище [41, арк. 1-13; 54, с. 53-54; 81, с. 70; 83, с. 23-25, 35-41; 86, с. 11; 87, с. 109-119].

Після революції становище Софійського собору змінилось. У травні 1919 р. Рада народних комісарів (РНК) УСРР прийняла декрет "Про передачу майна монастирських церковних та інших релігійних установ у відання Народного Комісаріату соціального забезпечення" [76]. У квітні 1920 р. РНК УСРР прийняв декрет "Про націоналізацію всіх колишніх казенних, монастирських, міських і поміщицьких земель" [78]. Храми та церковне начиння переходили у відання місцевих рад і могли передаватися релігійним товариствам у користування. Відповідно до постанови губернiального виконавчого комітету, Софійський собор передали Старокиївській парафії Української автокефальної православної церкви, що утворилася в червні 1919 р. [44, арк. 2; 45, арк. 3-9; 46, арк. 23-24; 47, арк. 3].

Отже, храми Софійського комплексу передали віруючим і вони перебували на обліку Народного комісаріату освіти (НКО). Науковці отримали вільний доступ до пам'ятки, мали можливість провадити планомірні дослідження та реставрацію, однак існували проблеми фінансового характеру, оскільки радянська влада відмовлялася виділяти кошти на роботи в культовій установі.

Ще в роки революції та громадянської війни вчені вказували на необхідність проведення всесторонніх досліджень св. Софії [28, арк. 1-2]. Зокрема, для реконструкції первісного інтер'єру пам'ятки визнавали за необхідне відкрити її давню мозаїчну підлогу. Одним із ініціаторів подібних досліджень був відомий дослідник старовини та мистецтва проф. Ф. Шміт [49, с. 11]. За його проектом реставрації Софії Київської, розробле-

ним у 1919 р., планувалося відкрити давню мозаїчну підлогу собору, проведення археологічних розкопок на місці західної прибудови 80-х рр. XIX ст. для дослідження давніх фундаментів. Він пропонував також "...выйти за пределы здания и раскопать усадьбу собора, воссоздать насколько это окажется возможным, ту архитектурную обстановку, в которой находилась св. София..." [28, арк. 6].

У травні 1921 р. за ініціативою Ф. Шміта було створено Софійську комісію при історико-філологічному відділі Української академії наук [28, арк. 5, 13-15, 18]. Проте через скрутне матеріальне становище, робота Комісії обмежувалася зовнішніми спостереженнями й запобіжними заходами, археологічні розкопки відклали до кращих часів. Незабаром Софійська комісія припинила свою діяльність через фінансові та кадрові труднощі і скорочення штатів Академії.

Однак науковці ще неодноразово збирались, особливо на початку 1923 р., оскільки виникли серйозні загрози збереженню цілісності пам'ятки [6, арк. 2-4, 7; 29, арк. 1-5, 7]. Вчені практично одноголосно стверджували, що перед тим, як визначитись із засобами підтримки архітектурного вигляду пам'ятки, необхідно дослідити стан її фундаментів, для чого в різних місцях потрібно зробити близько 10 шурфів [29, арк. 8].

Після поновлення роботи Софійської комісії, 21 червня 1923 р. її співробітники почали вирішувати питання складання кошторису для ремонту Київської Софії. Вони зазначали, що перед ремонтом храму слід виявити причини руйнації, тобто здійснити археологічні дослідження [29, арк. 22, 38; 30, арк. 6/н; 62, с. 69-70]. Зокрема, передбачалося вивчення підлог собору, фундаментів та способів мурування. На ці роботи склали кошторис і відправили його до центру. Наказ виділити кошти на ремонт св. Софії в розмірі 1,5 трильйона крб. отримав київський губернiальний відділ народної освіти від голови Політпросвіти. Проте зазначені кошти до вчених не дійшли.

Софійська комісія змушена була обмежитись археологічними спостереженнями. Зокрема, на подвір'ї собору, біля Трапезної церкви, в липні 1924 р. з'явилось провалля, яке співробітники комісії планували дослідити з археологічної точки зору, на предмет наявності підземних ходів [7, арк. 11-13, 16-17; 30, арк. 12, 15]. Після огляду мали намір здійснити розкопки на цьому місці. Та поки Софійська комісія зверталася до різних установ у пошуках 500 крб. на археологічні досліді, робітники, які провадили ремонт храму, провалля засипали.

Влітку 1925 р. розкопки на цвинтарі Софійського собору провадила експедиція під керівництвом В. Ляскоронського [31, арк. 16, 18, 20, 22; 42; 64; 68; 83, с. 25]. Роботи велися над проваллям, виявленим ще 1916 р. і дослідженням О. Ертелем.

Оскільки фінансування розкопок здійснювалось епізодично, вони затягнулися до глибокої осені. Серед археологічних матеріалів цих розкопок відзначимо знахідку вислої печатки, серед різночасових предметів у щєбені, що заповнював залишки будівлі XVII ст. Вона датується останньою чвертю XI – першою чвертю XII ст. [59, с. 66].

Колекцію предметів, які виявили під час археологічних досліджень 1925 р., вирішили передати для зберігання до Всеукраїнського історичного музею з подальшим поверненням їх до майбутнього Софійського музею [15, арк. 14; 16, арк. 49].

В. Ляскоронський дійшов висновку, що під час розкопок відкрито споруду XVII ст., яка спиралася на фундаменти давнішої будівлі, можливо часів Київської Русі. Також було досліджено ділянку підземних споруд, що функціонували до XVIII ст. К. Мощенко обмі-

ряв фундаменти розкопаної споруди, йому ж разом із О. Новицьким ВУАК (Всеукраїнський археологічний комітет) доручив обстежити фундаменти з архітектурного боку.

Продовжити археологічні дослідження планувалося навесні 1926 р. Для збереження споруди від руйнації планувалося збудувати закритий павільйон [4, арк. 1-2; 8, арк. 65, 66, 74; 9, арк. 71, 72, 93; 10, арк. 72; 11, арк. 2; 12, арк. 12, 14; 31, арк. 24; 69]. Для його зведення ВУАК звернувся до голови Київського виконкому з проханням асигнувати 750 крб. та до Укрнауки з проханням виділити з коштів, що передбачалися на охорону пам'яток в 1926 р., 150 крб. для будівництва укриття. Проте необхідних грошей не виділили і В. Ляскоронський з великим сумом констатував, що відкрита й досліджена ним споруда через нестачу коштів руйнується і всі проведені роботи звелися нанівець. Після того, як дослідники впевнилися, що додаткового фінансування не буде, наприкінці липня 1926 р. розкоп з фундаментами споруди засипали.

У 1948 р. стався ще один провал у цьому районі. Комісія Академії Архітектури УРСР знайшла той саме хід, зафіксувала графічно видиму ділянку, але роботи з розчищення галереї не провадилися. В 70-х рр. XX ст. дослідження провалів між Братським корпусом, Бурсою та Київською Софією здійснила І. Тоцька [84; 85; 86].

У ході археологічних розкопок І. Тоцька поряд з Софійським собором відкрила систему давніх підземних ходів (на думку дослідниці, збудованих до XVII ст., можливо, за княжої доби). Спочатку галереї були земляними, але на початку XVII ст., після того, як вони почали руйнуватись, окремі ділянки обклали цеглою. Пізніше галереї неодноразово ремонтувалися. На початку XVIII ст. відбувся останній ремонт, коли підземні галереї були перебудовані в окремі погребі. Наприкінці XVIII ст. ці ходи перестали функціонувати. Руйнація галерей відбулася через тиск ґрунту. В XX ст. в галереї інтенсивно проникали підземні води, вони засипалися ґрунтом і сміттям. Після закінчення робіт і розчищення ходів у 70-х рр., планувалося встановити в галереях постійні укріплення з наступним їх експонуванням. Проте, роботи по дослідженню підземних споруд не було закінчено [84; 85; 86].

Згідно з кошторисом 1926 р. Софійська комісія планувала здійснити археологічні дослідження фундаментів собору для з'ясування причин руйнування споруди, а також продовжити роботи, розпочаті в 1925 р. [13, арк. 1; 14, арк. 16-17; 32, арк. 1, 3-5; 75, с. 4; 82, с. 8]. У тому ж році планувалося перемістити мармурову гробницю Ярослава Мудрого від стіни в центральну частину вівтаря, що узгодили з релігійною громадою. Проте в 1926 р. на потреби ВУАКу з усіма його установами (зокрема, й Софійською комісією) виділили лише 500 крб., і всі заплановані роботи довелося відкласти до кращих часів.

Співробітники Софійської комісії не раз піднімали питання про необхідність досліджень фундаментів собору для визначення причин руйнації. Кошторис на необхідні 10 шурфів на суму 6160,5 крб. склав архітектор В. Безсмертний. У 1930 р. навіть утворили комісію, що мала визначити місця майбутніх шурфів, до роботи в якій запросили археологів, мистецтвознавців, архітекторів і пам'яткоохоронців: О. Новицького, О. Кобелева, В. Безсмертного, В. Осьмака, С. Прокоф'єва, П. Курінного, Ф. Ернста, В. Базилевича, В. Барвінка [19, арк. 59-61; 24, арк. 7-8; 27, арк. 5; 33, арк. 28; 34, арк. 16-17].

Комісія дійшла висновку про необхідність закладення шурфів для з'ясування міцності будівлі та причин руйнування в таких місцях: із зовнішнього боку коло північної башти (коло старого замуrowаного входу); із зовнішнього південного боку південної башти (коло ста-

рого замуrowаного входу); в північно-східному кутку хрещальні; біля великого контрфорса з південно-східної сторони; всередині Успенського приділу; під східним боковим вікном північної стіни; всередині ризниці; коло крайнього західного контрфорса північної стіни; всередині Стрітенського приділу; під аркбутаном в нартексі; із зовнішньої сторони південної башти (під вікном); у пазусі між крайніми південними апсидами; у південній пазусі між двограним контрфорсом і головною апсидою; у внутрішній західній галереї, під правим вікном від головного входу.

Науковці звернулися знову до НКО України з проханням асигнувати необхідні для археологічних досліджень кошти. Розкопки на території Софійського собору неодмінно фігурують у тематичних і операційних планах ВУАКу.

Слід зазначити, що перед ВУАКом на початку 1920-х – наприкінці 1930-х рр. ставилися нові завдання, і вивчення культових пам'яток, зокрема й Київської Софії, не вписувалися в програми досліджень. Планувалося, що ВУАК вивчатиме "...речові оформлення людської діяльності, як джерело історичного знання, що допомогли б зробити його струменем культурної революції на шляхах до соціалізму..." [22, арк. 59-61]. Передбачалося здійснити реорганізацію Комітету, метою якої було: "...Поставити цей заклад на боротьбу за марксо-ленінську науку, за чистоту її, на боротьбу з ворожими буржуазними концепціями та методами дослідження... Поставити його на шлях наукової координації та планування дослідів УСРР, систематичного підсумовання здобутків радянської та буржуазної науки для потреб діалектичного пізнання процесу розвитку суспільства на речових виявах його діяльності, як особливості суспільного буття, на послугах марксистсько-ленінського історичного дослідження... Підпорядкувати всю дослідчу практичну роботу та теоретичні студії завданням класової боротьби і соціалістичного будівництва..." [22, арк. 59-61]. Насамперед, намічалось створити бригади боротьби з буржуазними концепціями з-закордону та на терені СРСР, а також з буржуазною контрабандою в історії релігії.

Свої тематичні та організаційні плани Археологічний комітет мав координувати з потребами соціалістичного будівництва, а також народного господарства і культурної революції, досліджувати передусім зони новобудов [22, арк. 62-83; 23, арк. 24-44, 71; 25, арк. 17-19; 27, арк. 2, 4; 35, арк. 3; 38, арк. 126-126зв; 39, арк. 25; 77, с. 11-12]. Кожна тема, що розроблялася співробітниками, мала стати зброєю в боротьбі за соціалізм. У галузі мистецтва передбачалися такі теми: критика ідеалістичних концепцій в галузі мистецтва та проробка марксистської літератури з питань мистецтвознавства; мистецтво на службі попівщини, колоніальності в Російській імперії. Крім того, зверталась увага на розробку тем, пов'язаних з 15-річчям Жовтневої революції; складанням плану соціалістичного будівництва; застосуванням діалектичного матеріалізму; переоцінкою спадщини буржуазної науки; обороною СРСР; утворенням та ліквідацією класів; історією техніки, фабрик і заводів тощо.

Розробка тем, які не мали прикладного характеру, розглядалась як ознака техніцизму і "буржуазного марксизму". Таким чином оцінювались і дослідження та публікації І. Моргилевського з історії архітектури Софії Київської. Єдине, що дозволили співробітникам ВУАКу розробляти з історії св. Софії – це збирати й опрацьовувати архівні матеріали про реставрацію живопису пам'ятки у XVIII-XIX ст. і нагляд за земляними роботами на території садиби пам'ятки. [3, арк. 25]. У 1928 р. такі спостереження доручили відвідувачу археологічних курсів А. Бахмачу [17, арк. 147; 18, арк. 38, 39, 45]. Відзначимо,

що при проведенні земляних робіт часто нехтували вимогою проведення археологічного нагляду та узгодження з ВУАКом та Київською крайовою інспектурою охорони пам'яток. Зокрема, земляні роботи без узгодження проводив Київський центральний історичний архів.

А. Бахмач здійснював нагляд і в 1929 р. Зокрема, він був присутнім при копанні ями для могили митрополита Руської православної церкви Михаїла (Єрмакова) [19, арк. 16; 20, арк. 19-21; 21, арк. 70]. Після того, як з'ясувалося, що в ямі чітко прослідковувалося кілька нашарувань, вирішили використовувати садибу св. Софії для влаштування показових розкопок студентам і молодшим співробітникам ВУАКу й вивчення методу стратиграфії.

У жовтні того ж року біля стін Софійського собору, попри заборону ВУАКу та Київської крайової інспектури охорони пам'яток, проте маючи погодження Київської міської адміністрації, поховали ще одного священика – архієпископа Української автокефальної православної церкви Нестора Шараївського [33, арк. 65-68; 43, арк. 1]. Адміністративний відділ Окружного виконавчого комітету категорично заборонив ховати його на будь-якому цвинтарі Києва і, не дивлячись на протести ВУАКу та Інспектури, дозволив здійснити поховання під стінами пам'ятки.

Пам'яткоохоронні організації не були вчасно попереджені про копання ями. У повній темряві її викопали впритул до південної вівтарної апсиди пам'ятки. Наступного дня співробітники Інспектури та Комітету знайшли свіжу могилу, а поруч – викопані людські кістки [43, арк. 3, 5]. Представники ВУАКу та Інспектури склали акт із протестами, який надіслали до Київського виконкому та НКО. Вони вимагали роз'яснень і наполягали на забороні здійснення поховань на території комплексу св. Софії.

Надалі Київський виконком у таємному листі пояснював, що дозвіл на поховання о. Нестора Шараївського під стінами собору дано з тих міркувань, щоб уникнути під час проведення тіла до Лук'янівського кладовища величезної демонстрації, яка складалася б із "...української інтелігенції шовіністичної..." [43, арк. 6].

Людські кістки знайшли і при земельних роботах 1930 р., що провадилися Домоуправлінням Софійського собору біля сучасного корпусу 3 (між Митрополичим будинком і Хлібнею) [26, арк. 22; 36, арк. 6]. Поховання траплялись і в 1932 р. при прокладанні кабелів до митрополичого будинку (біля Трапезної церкви). Нагляд за земляними роботами провадила В. Козловська.

У 1932 р. розпочалася реорганізація Археологічного комітету. [37, арк. 3; 77, с. 11-12]. Паралельно з ВУАКом у структурі Всеукраїнської академії наук створили ще одну організацію з подібними завданнями – Секцію історії матеріальної культури (СІМК). До її складу входили молоді партійні кадри.

Робота ВУАКу як "буржуазно-шкідницька та відірвана від марксистсько-ленінської ідеології" критикувалася в пресі та СІМКу [40, арк. 27-28, 55-56; 80]. Співробітників Археологічного комітету звинувачували в розробці "теорії українського фашизму" та "контрреволюційній діяльності". У 1933 р. роботу ВУАКу було припинено, завершилася діяльність комісії, що існували при ньому.

У той же час провадилося закриття та знищення релігійних організацій. Культіві установи закривали, та в кращому разі перетворювали на культурні, музейні заклади. Слід зазначити, що в радянському законодавстві не було передбачено умов закриття діючих храмів, які визнані пам'ятками історії та культури. В інструкції 1932 р. передбачалося закриття діючого храму тільки в двох випадках: якщо більшість мешканців населеного пункту виступить за це або якщо немає релігійної громади, що може взяти храм

у користування [79, с. 277-279]. При закритті визнавалася необхідність присутності представників від релігійної громади.

Припинення функціонування діючого храму в Софії Київській здійснено відповідно до рішення Київської міської ради від 17 січня 1934 р. [1, арк. 34]. В ухвалі міськради зазначалося, що Парафія не спроможна забезпечити охорону та збереження пам'ятки, виплачувати державний податок, тож храм вилучається з користування релігійної громади. Після цього Старокиївській парафії повідомили, що храм закривається. Того ж місяця собор опечатали. Споруди комплексу передали в користування Всеукраїнському музейному містечку [1, арк. 34, 36; 2, арк. 1, 2]. На базі Софійського собору утворили музей, а в Трапезній церкві влаштували газетний відділ бібліотеки Всеукраїнської Академії Наук. Таким чином, закінчилось існування діючого храму Софійського собору і розпочався новий етап в його історії – як закладу культури.

На щастя, Софійський комплекс не спіткала доля інших пам'яток Старого міста, що були зруйновані у зв'язку з перенесенням столиці з Харкова до Києва і будівництвом урядового центру, він був збережений для наступних поколінь. Після перетворення Софії Київської з діючого храму на музейний заклад розпочалися планові роботи для забезпечення збереження пам'ятки, проведення ремонту та реставрації, наукові дослідження. Археологічні роботи на території комплексу провадила експедиція Інституту історії матеріальної культури під керівництвом Т. Мовчанівського.

Отже, XIX – початок XX ст. можна визначити як початковий етап в історії археологічних досліджень Софії Київської. Його можна поділити на два періоди: до 1919 р., коли Софійський собор був кафедральним храмом Російської православної церкви; та 1919-1934 рр., коли Софійський собор було націоналізовано, передано у відання Національного комісаріату освіти й у користування Старокиївської парафії Української автокефальної православної церкви.

Загальним для цього етапу є те, що археологічні спостереження проводились у зв'язку з ремонтними чи будівельними роботами на території собору або його садиби. Проте вони відмічені значними відкриттями в історії Софії Київської. Значателями археологічного наукового вивчення пам'яток можна назвати М. Щурікова та Д. Мілеєва. Поступово роботи з простого нагляду за будівельними і земельними роботами перетворювались на справжні археологічні дослідження. Науковий загал, зокрема Імператорська археологічна комісія, вказували на значення пам'ятки та необхідність її ретельного і всебічного дослідження. Однак, археологічні розкопки не були завершені, що пояснюється статусом Софійського собору як діючого храму.

Після націоналізації Софії Київської перед вченими відкрились більш широкі перспективи досліджень, у тому числі й археологічних. Проте постійно відчувалася нестача коштів. Значні археологічні розкопки розпочалися лише після перетворення храму на музей.

Необхідно зазначити, що і зараз залишаються проблемами системного дослідження комплексу Софійського собору. Невдало проведені археологічні дослідження можуть призвести до похибок при реконструкціях первісного вигляду храму та його навколишнього середовища. Неодноразово на території комплексу виникають провали, пов'язані з його підземними спорудами, недостатнім ступенем їх вивчення та збереження, що створює небезпеку в навколишньому середовищі. Також були досліджені і продовжують відкривати поховальні

пам'ятки, що свідчить про існування тут некрополя на протязі багатьох століть.

Є. Архипова та Т. Бобровський відмічають 2 основні проблеми, що пов'язані з археологічним вивченням комплексу Софійського собору: 1) проблеми загальної вивченості собору та його ансамблевого і територіального контексту, 2) проблеми впливу недосліджених спелеоархеологічних об'єктів на сучасний або майбутній стан наземних споруд [58, с. 23]. Потребують також повторного чи подальшого дослідження пам'ятки, які були розкопані раніше, в тому числі у 20-30-х роках ХХ ст.

Список використаних джерел

1. Державний архів м. Києва (ДАК), ф. р-1, оп. 1, спр. 5475.
2. ДАК, ф. р-1, оп. 1, спр. 6283.
3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, ф. 10, спр. 2798.
4. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України (НА ІА НАНУ), ф. 10К, спр. 20.
5. НА ІА НАНУ, ф. 12, спр. 16.
6. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 5.
7. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 21.
8. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 36.
9. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 37.
10. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 62.
11. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 76а.
12. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 81.
13. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 84.
14. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 93.
15. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 96.
16. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 101.
17. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 176.
18. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 189.
19. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 269.
20. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 270.
21. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 286.
22. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 300.
23. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 310.
24. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 322.
25. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 340.
26. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 351.
27. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 372.
28. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 410.
29. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 410/1.
30. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 410/2.
31. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 410/3.
32. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 410/4.
33. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 410/8.
34. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 410/9.
35. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 411.
36. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 426.
37. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 429.
38. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 446.
39. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 447.
40. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 451.
41. Науковий архів Національного заповідника "Софія Київська", ф. НА, спр. 956.
42. Науковий архів Національного музею історії України, ф. 5, оп. 1, од.зб. 23-Б.
43. Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського, ф. 13, оп. 3, спр. 105.
44. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), ф. 3984, оп. 1, спр. 5.
45. ЦДАВО, ф. 3984, оп. 3, спр. 28.
46. ЦДАВО, ф. 3984, оп. 3, спр. 29.
47. ЦДАВО, ф. 3984, оп. 3, спр. 30.
48. Айналов Д.В. Мраморы и инкрустации Киево-Софийского собора и Десятинной церкви // Труды XII археологического съезда в Харькове 1902 г. – М., 1905. – Т. 3. – С. 5-11.
49. Анисимов А. Проект реставрации св. Софии Киевской // Художественная жизнь. Бюллетень художественной секции Народного Комиссариата по Просвещению. – 1920. – № 3. – С. 10-12.
50. Археологическая хроника. Деятельность ученых обществ // Известия Императорской Археологической комиссии (ИАК). – 1903 – Прибавление к выпуску 5-му (Хроника и библиография). – Вып. 3. – С. 7-32.
51. Археологическая хроника. Деятельность ученых учреждений и обществ // ИАК. – 1910. – Прибавление к выпуску 37-му (Хроника и библиография). – Вып. 181. – С. 1-32.
52. Археологическая хроника (за 2-ю пол. 1910 года). Деятельность ученых учреждений и обществ. // ИАК. – 1911. – Прибавление к выпуску 39-му (Хроника и библиография). – Вып. 19. – С. 1-49.
53. Археологическая хроника (за 1-ю пол. 1911 года). Деятельность ученых учреждений и обществ. // ИАК. – 1911а. – Прибавление к выпуску 42-му. (Хроника и библиография). – Вып. 20. – С. 1-34.
54. Археологическая хроника (за 1-ю половину 1916 года). Сведения об археологических исследованиях, памятниках древности, кладах

и находках. // ИАК. – 1916. – Прибавление к выпуску 63-му (Хроника и библиография). – Вып. 30. – С. 45-66.

55. Археологические исследования в Киевской губ. // ИАК. – 1910. – Прибавление к выпуску 34-му (Хроника и библиография). – Вып. 17. – С. 169-182.

56. Археологические исследования в Киеве // ИАК. – 1911. – Прибавление к выпуску 35-му. – С. 171-172.

57. Архипова Е. Лапідарна колекція в фондах Національного заповідника "Софія Київська" // Пам'ятки архітектури і монументального мистецтва в світлі нових досліджень: Тези наук. конф. Національного заповідника "Софія Київська". – К., 1996. – С. 21-22.

58. Архипова Е., Бобровський Т. Археологічні дослідження на території Софійського заповідника // Пам'ятки України. – 2013, квітень. – Спецвипуск № 1. – С. 18-23.

59. Булгакова В.И. Софийский корпус печатей: древнерусские и византийские находки на территории Софийского собора в Киеве // Византийский временник. – 2003. – Т. 62 (87). – С. 59-74.

60. Воронцова О., Бобровський Т. Середньовічні підземні споруди у садибі Софії Київської // Проблеми та досвід вивчення, захисту, збереження і використання архітектурної спадщини: Мат-ли Перших наук.-практ. Софійських читань, Київ, 27-28 лист. 2002 р. – К., 2003. – С. 62-65.

61. Гайдук В.М. Археологічні дослідження Софії Київської та її подвір'я у ХІХ – початку ХХ ст. // Софійські читання. Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції "Християнські святині – скрижалі Вічності, Мудрості й Краси: нові грані пізнання" (м. Київ, 26-27 травня 2011 р.). – К.: ВД "АДЕФ-Україна", 2013. – С. 278-284.

62. Єфремов С.О. Перший (історико-філологічний) відділ // Звідомлення Української академії наук у Києві за 1923 рік. – 1924. – С. 42-99.

63. Іванисько С.І. Археологічні дослідження Софійського собору в 1936 р. під керівництвом Мовчанівського Т.М. // Проблеми та досвід вивчення, захисту, збереження і використання архітектурної спадщини. Мат-ли Перших наук.-практ. Софійських читань, Київ, 27-28 лист. 2002 р. – К., 2003. – С. 105-108.

64. Іванисько С.І. Археологічні розкопки на території садиби Софійського собору під керівництвом В.Г. Ляскоронського // Сакральні споруди у житті суспільства: історія і сьогодення. Мат-ли Другої міжнар. наук.-практ. конф. "Софійські читання", Київ, 27-28 лист. 2003 р. – К., 2004. – С. 111-117.

65. Каргер М.К. Археологические исследования древнего Киева: Отчеты и материалы (1938–1947 гг.). – К., 1950.

66. Каргер М.К. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города: в 2 т. – М., Л., 1958. – Т. 1. Очерки по истории материальной культуры.

67. Каргер М.К. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города: в 2 т. – М., Л., 1961. – Т. 2: Памятники киевского зодчества X-XIII вв.

68. Ляскоронський В. Розкопки на подвір'ї Софійського собору в Києві. Осінь 1925 р. // Коротке звітання Всеукраїнського археологічного комітету за археологічні дослідження (Коротке звітання ВУАК) 1925 року. – К., 1926. – С. 87-92.

69. Мельник-Антонович К. Василь Григорович Ляскоронський (Некролог) // Записки історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук. – К., 1929. – Кн. XXIV. – С. 367-387.

70. Милев Д.В. Древние полы в киевском соборе св. Софии // Сборник в честь графа А.А. Бобринского. – СПб., 1911. – С. 212-221.

71. Нестуля С. Становлення Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН (середина 1920-х років). – Полтава, 1997.

72. Нестуля С.І. Роль наукової та творчої інтелігенції в становленні Всеукраїнського Археологічного комітету (1917 – початок 30-х років): автореф. дис.... канд. істор. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / С.І. Нестуля. – Запоріжжя, 1998.

73. Нестуля С.І. Софійська комісія Всеукраїнської Академії наук (1921 рік) // Історична пам'ять. – 2000. – № 1-2. – С. 176-182.

74. Нестуля С. Софійська комісія (середина 20-х – початок 30-х років ХХ ст.) // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. – Львів, 2004. – Кн. II. – С. 591-598.

75. Новицький О. Діяльність ВУАКу в р. 1926 // Коротке звітання ВУАК 1926 року. – К., 1927. – С. 3-5.

76. О передаче имущества монастырских, церковных и других религиозных установлений в ведение Народного Комиссариата Социального Обеспечения // Собрание узаконений и распоряжений рабочего-крестьянского правительства Украины за 1919 год. – Ч. 2. – С. 654-655.

77. Про завдання й планування Археологічно-дослідчих робіт в УСРР // Бюлетень Народного Комісаріату освіти. – 1931. – № 49. – С. 11-12.

78. Про націоналізацію всіх бувших скарбових, удільних, монастирських, міських і поміщицьких земель // Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1920. – № 6. – С. 135-141.

79. Про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад і про систему обліку адміністративними складами релігійних служників культу // Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1932. – № 22-23. – С. 265-281.

80. Пролетарська правда. – 1933 р. – 31 травня.

81. Протоколи реставраційних засідань Археологічної комісії за 1-ю половину 1916 г. Засідання 16 марта // ИАК. – 1917. – Вып. 64. – Вопросы реставрации, вып. 18. – С. 66-100.

82. Рудинський М. Археологічні дослідження року 1926 // Коротке звітання ВУАК 1926 року. – К., 1927. – С. 7-15.

83. Толочко П.П. Таємниці київських підземель. — К.: Наукова думка, 1968.

84. Тоцкая И.Ф. Отчет об археологических исследованиях на территории Софийского Заповедника в Киеве в 1973 г. // НА ИА НАНУ. — Фонд экспедиций. — № 1973/110.

85. Тоцкая И.Ф. Отчет об археологических исследованиях Софийского заповедника в Киеве за 1976 г. // НА ИА НАНУ. — Фонд экспедиций. — № 1976/54.

86. Тоцкая И.Ф. Отчет об археологических исследованиях на территории Софийского Заповедника в Киеве за 1977-1978 гг. // НА ИА НАНУ. — Фонд экспедиций. — № 1977-78/36.

87. Эртель А. Отчет о разведке подземного хода в усадьбе Киево-Софийского собора // ИАК. — 1917. — Вып. 64. — Вопросы реставрации, вып. 18 — С. 109-119.

88. Яковлев Н.А. Начальный этап исследований Софийского собора в Киеве: работы архитектора М.А. Щурупова (1838 г.) // Российская археология. — 2002. — № 1. — С. 113-121.

Надійшла до редколегії 05.11.14

С. Іванисько, канд. ист. наук, асистент

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

К ИСТОРИИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ СОФИИ КИЕВСКОЙ

Статья посвящена археологическим исследованиям на территории Софийского собора в Киеве в XIX – первой трети XX в. в контексте той экономической и политической ситуации, в которой вынуждены были работать ученые. Выделены особенности исследования собора во время его функционирования как действующего храма и после национализации советской властью.

Ключевые слова: археологические исследования, Всеукраинский археологический комитет, Императорская археологическая комиссия, Софийская комиссия, Софийский собор.

S. Ivanysko, Ph.D. in History, assistant of department

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

TO HISTORY OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES OF ST. SOFIA CATHEDRAL'S AREA IN KYIV

The article is dedicated to archaeological researches on the St. Sofia Cathedral's area in Kyiv during 19th – first third of 20th. Those researches are viewed in the context of economical and political situation in which scientists had to work. There are selected features of cathedral's researches during functioning as operating temple and after nationalization of St. Sofia by soviet power.

Keywords: archaeological researches, All-Ukrainian Archaeological Committee, Imperial Archaeological Commission, Commission for St. Sophia Cathedral, St. Sofia Cathedral.

УДК 93:[621.391-057.4+004.382]

Л. Іваницька, канд. іст. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

БОРЬБА МЕЖДУ ПРОМЫШЛЕННЫМИ КОЛЛЕКТИВАМИ – ТВОРЦАМИ БОМ ПЕРВОГО ПОКОЛЕНИЯ КАК ПРОЦЕСС НАУКОВОГО ТА ПОЗНАВАТЕЛЬНОГО СУПЕРНИЧЕСТВА

В статті досліджуються процеси, що стали однією із причин хронічного відставання в розвитку вітчизняної обчислювальної техніки від зарубіжних аналогів – познано-технічне втручання та суперництво між різними науковими колективами, що брали участь у створенні перших радянських БОМ.

Ключові слова: електронно-обчислювальна машина, проектування, суперництво, "Стрела", міністерство машинобудування та приладобудування.

Перші електронно-обчислювальні машини, спроектовані та сконструйовані в Радянському Союзі, зокрема, такі як МЕОМ та М-1, створювались ще до офіційного визнання кібернетики як науки в СРСР. Тому цілком зрозуміла необхідність учених різних регіонів країни із аналогічним науковим доробком їхніх колег. Та після усвідомлення керівництвом СРСР необхідності офіційного розвитку даного науково-технічного напрямку, в разі, якщо Радянський Союз планував надалі залишатись у фарватері наукових досліджень, тиск на фахівців, що займались проблемами створення комп'ютерної техніки значно послаблюється, а згодом і поступово припиняється. З 10 квітня 1959 року, коли в АН СРСР створюється Вчена рада з комплексної проблеми "Кібернетика", починається період "кібернетичного ентузіазму". Між представниками різних наукових груп відразу розгортається активна прихована боротьба за залучення до проектів найбільш передових технологій, краще фінансування їхніх напрацювань, більш високу та вигідну прихильність і лобювання наукових інтересів власних колективів на найвищих щаблях наукового та партійно-державного керівництва. В результаті склалася ситуація, за якої пріоритет у виробничі впровадження отримували не найбільш перспективні та нагальні розробки, а такі, що мали більш високу та авторитетну рекомендацію та протекцію.

В 1949 році створюється комісія Президії АН СРСР під керівництвом академіка АН СРСР М.В.Келдиша, яка

була покликана перевірити ефективність діяльності Інституту точної механіки та обчислювальної техніки (ІТМ та ОТ), заснованого у 1948 році в Москві у складі Академії наук СРСР [1]. Виконуючим обов'язки директора згаданого інституту з моменту його заснування було призначено академіка М.Г.Бруевича. Як відомо, з моменту створення в Інституті планувалося проводити дослідження у сфері електромодельовання та диференціальних аналізаторів, а також розробляти методи набліжених досліджень. Що стосувалося розвитку другої складової, яка швидше за все формально значилась у назві інституту – обчислювальної техніки, то роботи в цій галузі у період роботи комісії практично не проводились.

Необхідність розвитку цифрових обчислювальних машин, які могли б стати справжнім проривом в галузі розвитку обчислювальної техніки, була абсолютно на часі. Але офіційного дозволу на розвиток даного науково-технічного напрямку в СРСР, на фоні ідеологічних репресій проти кібернетичної науки, не було. Ініціативу активізувати та прискорити подібні наукові розробки на свій страх і ризик, долаючи недооцінку значимості подібних напрацювань та відвертий супротив представників старої класичної школи обчислювальної техніки, яким були незрозумілі ідеї впровадження електронного варіанту обчислювальної техніки, взяв на себе віце-президент АН УРСР математик за фахом М.О. Лаврентьев.

Відомо, що на початку 1949 року учений надсилав Й.В.Сталіну короткого листа, в якому наполегливо на-

голошує на нагальній необхідності прискореного розвитку обчислювальної техніки та її якнайширшого використання для розвитку радянської економіки в цілому, а також на довгостроковій перспективі використання електронних обчислювальних машин у військово-промисловому комплексі країни. Як наслідок – у квітні 1949 року приймається постанова Ради Міністрів СРСР "Про механізацію обліку та обчислювальних робіт і розвиток виробництва лічильних, лічильно-аналітичних та математичних машин" [2]. Ймовіріше за все, діяльність комісії в ІТМ та ОТ і була наслідком клопотання М.О.Лаврентьєва.

Висновок комісії під керівництвом М.В.Келдиша був досить невтішним: розвитку цифрової обчислювальної техніки, що такими швидкими темпами прогресувала на Заході, у провідній науковій установі даного напрямку в СРСР приділяється занадто мало уваги. Можна зробити припущення, що провідні радянські науковці, розуміючи нагальну необхідність розвитку комп'ютерної техніки, поступово почали готувати підґрунття для остаточної реабілітації кібернетики як науки в СРСР. Адже саме під час роботи зазначеної комісії, в лабораторії С.О.Лебедева, що працювала в Феоданії під Києвом над створенням майбутньої МЕОМ, остаточно визначились із схемою блоків обчислювального пристрою. Подальші дослідження над МЕОМ уже потребували монтажних робіт, що вимагали виділення значних територій, не говорячи вже про кошти, і, відповідно, подальше приховування теоретичних розробок учених в цій галузі стало неможливим. Зазначимо, що М.О.Лаврентьєв був обізнаний із геніальними досягненнями та численними проблемами лабораторії С.О.Лебедева, неодноразово приїздивши у Феоданію, тому цей факт слугував ще одним важливим чинником люб'ювання необхідності розвитку електронної обчислювальної техніки в країні.

Про те, що крига невизнання кібернетичної науки поступово скресає, свідчить і той факт, що практично паралельно із зазначеними подіями через Бюро Відділення технічних наук АН СРСР проводиться рішення про організацію у складі Інституту точної механіки та обчислювальної техніки групи в кількості 6 науковців, які повинні були розробляти спеціальні елементи, необхідні для конструювання цифрових обчислювальних машин. Одночасно і в Енергетичному інституті АН СРСР та спеціальному конструкторському бюро (СКБ) 245 Міністерства машинобудування та приладобудування СРСР формуються аналогічні наукові групи [3].

З подивом дізнавшись про ступінь підготовчих робіт у Києві, які вже наближались до логічного завершення, М.Г.Бруєвич вирішує форсувати стан досліджень з даної наукової проблеми московськими науковцями. Скориставшись територіальними перевагами та особистими знайомствами (з 1943 року Бруєвич – академік-секретар президії АН СРСР) М.Г.Бруєвич домовляється з Міністерством машинобудування та приладобудування СРСР про кооперацію в організації робіт зі створення засобів обчислювальної техніки. Був підготовлений проект постанови уряду про спільну розробку цифрової електронної обчислювальної машини.

З боку міністерства в Москві до складу групи увійшли 3 організації, створені весною 1949 року, що стали являти собою єдиний, міцний і досить потужний науково-виробничий колектив: Науково-дослідний інститут лічильного машинобудування (НДІ Счетмаш), СКБ-245 і завод лічильно-аналітичних машин (ЛАМ). Директором цього об'єднання було призначено директора СКБ ЛАМ М.А.Лесечка.

Керівництво ІТМ та ОТ (М.Г.Бруєвич) та міністерського об'єднання (Лесечко М.А.) домовились про спільне проектування та організацію серійного випуску обчислювальних машин на електронних лампах. Та під час розгляду проекту урядової постанови з даного питання відбулась непередбачувана подія. Керівник однієї з лабораторій ІТМ та ОТ Л.І.Гутенмахер запропонував побудувати машину не на електронній ламповій основі, а на розроблених в його лабораторії безлампових елементах – електромагнітних безконтактних реле (на основі магнітних підсилювачів трансформаторного типу). Міністр машинобудування та приладобудування СРСР П.І.Паршин зі свого боку підтримав пропозицію та відразу висловив ряд власних ідей, які ще більше вдосконалювали обчислювальну машину на запропонованій основі. В результаті цієї наради з'явився проект урядової постанови про створення двох обчислювальних машин – електронної на ламповій елементарній основі в Академії наук СРСР і на елементах Гутенмахера в міністерстві [4, с. 49-51].

Згідно з постановою Президії АН СРСР від 15 березня 1950 року М.О.Лаврентьєва (математика за фахом) було призначено директором ІТМ та ОТ АН СРСР. Ситуація для ученого ускладнювалась ще й тим, що фахівців в галузі цифрової обчислювальної техніки в московських наукових установах практично не було (адже до того періоду кібернетика офіційно ще не була реабілітована в СРСР), наукові відділи інституту розкидані по всій Москві, а Міністерство машинобудування та приладобудування стало не союзником, а серйозним конкурентом у створенні обчислювальних пристроїв [5].

Намагаючись вирішити перш за все кадрову проблему, наказом № 20 по ІТМ та ОТ від 20 березня 1950 року М.О.Лаврентьєв призначає С.О.Лебедева завідувачем лабораторією №1 ІТМ та ОТ за сумісництвом, адже Лебедев залишався завідувачем київської лабораторії, в якій завершувались роботи по створенню МЕОМ [6]. Крім цього, цілий ряд співробітників київської лабораторії Лебедева було зараховано до штату лабораторії №1 ІТМ та ОТ. Саме з цими науковцями, використовуючи набуті у Києві навички, в ІТМ та ОТ у 1950 році С.О.Лебедев починає конструювати більш досконалий та потужний прообраз МЕОМ – Велику електронну обчислювальну машину (ВЕОМ). Таким чином, поступово центр наукових розробок по ЕОМ переміщується із Києва до Москви, що є цілком зрозумілим з огляду на перспективність та масштабність подібних розробок.

Коли проект постанови уряду щодо розробки двох ЕОМ було представлено для затвердження Й.В. Сталіну, він почав вимагати вказати конкретні прізвища відповідальних осіб по кожній машині. Від АН СРСР відповідальними було призначено М.О.Лаврентьєва і головного конструктора електронної обчислювальної машини С.О.Лебедева, від Міністерства машинобудування і приладобудування – М.А.Лесечка і головного конструктора релейної обчислювальної машини Ю.Я. Базилевського [4, с. 51-52].

Несподівано до розглянутого суперництва додалась ще одна важлива складова. Одночасно з науковою роботою по МЕОМ у Києві, співробітники Енергетичного інституту імені Крижанівського електротехнік І.С.Брук та винахідник Б.І.Рамєєв ще у 1948 році подали заявку до патентного бюро про отримання ними авторського свідоцтва на винайдення "Автоматичної цифрової електронної машини" з програмним управлінням (свідоцтво номер 10475 з пріоритетом від 4 грудня 1948 року) [6]. На жаль, реалізувати на практиці цей проект ученим не вдалося. Справа в тому, що Б.І. Рамєєва на початку 1949 року

було закликане на службу до лав радянської армії. Після повернення до Москви основні напрацювання по машині І.С.Брук та Б.І.Рамєєв оголосили на Технічній нараді СКБ-245. У результаті міністерський варіант машини було змінено і вирішили створювати ЕОМ також на електронних лампах, а не на елементах Гутенмахера. Відповідно, в середині 1950 року Б.І.Рамєєва призначили заступником Ю.Я. Базилевського. Майбутня машина повинна була отримати назву ЕОМ "Стрела".

22 квітня 1950 року вийшла постанова Президії АН СРСР про початок розробки машини М-1 [8]. Паралельно зі "Стрелою" практично за рік в міністерській лабораторії була створена ЕОМ М-1, яка була не такою потужною як МЕОМ, не говорячи вже про ВЕОМ. Для порівняння: швидкодія М-1 – 15-20 операцій за секунду, МЕОМ – 50 операцій за секунду, ВЕОМ – 10 тис. операцій за хвилину (приблизно 170 операцій за секунду). Сильною стороною машини були її невеликі габарити (близько 5 квадратних метрів), менша ніж у інших машин кількість ламп і, відповідно, менші енергетичні потреби. Машина активно використовувалась ученими-ядерщиками та організаторами експериментального шахового турніру між ЕОМ. М-1 була виготовлена в одиничному екземплярі. Станом на 1951 рік МЕОМ та М-1 були єдиними працюючими в СРСР ЕОМ.

Вдосконалений варіант М-1 під назвою М-2 з'явився у 1952 році (керівник проекту М.О.Карцев) [8]. Метою проекту було створення універсальної ЕОМ для вирішення широкого кола науково-технічних завдань. Особливу увагу звернуто на мінімізацію кількості електронних ламп з результатом підвищення надійності, зменшення габаритів і споживаної потужності. В результаті швидкодія машини збільшилась у 100 разів, а кількість ламп – лише вдвічі. Цього вдалось досягти завдяки активному використанню управляючих напівпровідникових діодів. Не зважаючи на цілком успішний отриманий результат в масове виробництво ЕОМ запущена не була. Єдиний її екземпляр активно експлуатувався близько 15 років. Пріоритет було надано проекту "Стрела", яким керував Б.І.Рамєєв. Таким чином, серед конкуруючих машин залишились ВЕОМ (ІТМ та ОТ) та "Стрела" (СКБ-245).

На 21 квітня 1951 року було призначено засідання Державної комісії для прийняття ескізних проектів ВЕОМ і "Стрели". До складу комісії увійшли М.В.Келдиш (голова), міністр машинобудування та приладобудування П.І.Паршин, академік А.А.Благонравов та інші. Обидва проекти були успішно захищені. Потрібно було починати процес виготовлення плат, блоків машин та конструювання і монтування пристроїв у цілому. Для вдалої реалізації проектів найбільш необхідною умовою було виготовлення промисловістю 39 штук потенціалоскопів для запам'ятовуючого пристрою. У випадку позитивного вирішення цього питання ВЕОМ опинялась би поза конкуренцією не тільки в колишньому СРСР, але і в усьому світі [6, с. 78-83]. Адже у порівнянні зі "Стрелою", яка виконувала 2 тис. операцій за секунду, ВЕОМ мала у 5 разів більшу потужність. Що стосується тодішніх зарубіжних ЕОМ – швидкості обчислення в 10 тис. операцій за секунду не мала жодна машина.

Проблема полягала в тому, що потенціалоскопами міг бути забезпечений лише один проект. Попри очевидні переваги за всіма характеристиками ВЕОМ над "Стрелою", Міністерство машинобудування та приладобудування СРСР не зважило на здоровий глузд та наукові пріоритети і забезпечило потенціалоскопами лише творчий колектив розробників "Стрели". Монопольне становище Міністерства машинобудування та приладобудування СРСР, а також той факт, що голова комісії з

огляду та прийняття до експлуатації обох машин уже створив підпорядкований йому обчислювальний центр під "Стрелу" [7] призвели до ускладнення подальшої роботи по ВЕОМ у задуманому форматі.

Розчаруванню та відчаю С.О.Лебедева не було меж. Адже учений особисто неодноразово консультував розробників "Стрели" з різних питань, а також домовлявся про необхідні складові для пристрою наукових конкурентів, зокрема, про розробку накопичувачів на магнітних стрічках для цієї машини з колективом Інституту фізики АН України. Безумовно, використання запасного варіанту для ВЕОМ – запам'ятовуючого пристрою на акустичних (ртутних) трубках, значно знизило функціональні можливості та швидкодію ВЕОМ, додавши до того ж масу незручностей, але іншого виходу в процесі завершення проекту не було [8].

На початку 1953 року закінчилось конструювання основних блоків та налагодження головних вузлів ВЕОМ, а в квітні 1953 року Державна комісія прийняла її до експлуатації. Приблизно в ті ж самі терміни була закінчена і "Стрела" і, з огляду на вищезазначені обставини, саме її було рекомендовано для серійного виробництва. Всього було випущено 7 екземплярів. Творці "Стрели" отримали три Державні премії І, ІІ і ІІІ степеня, а головний конструктор машини Ю.Я.Базилевський – звання Героя Соціалістичної праці. У 1954 році колектив розробників "Стрели" був удостоєний Сталінської премії. Справедливості заради слід зазначити, що за рекомендацією академіка Лаврентьєва, який на той час став віце-президентом АН СРСР, у 1953 році С.О. Лебедева (разом із одіозним А.Д.Сахаровим) обрали дійсним членом АН СРСР. Згодом, у 1956 році, Державна комісія вдруге прийняла ВЕОМ до експлуатації (на цей раз був представлений варіант машини з пам'яттю на потенціалоскопах), а С.О.Лебедеву було присуджено звання Героя Соціалістичної праці.

Так, через позанаукові підступи та алогічні пріоритети, які не мали нічого спільного із науковою доцільністю, було втрачено реальну можливість сконструювати в СРСР найпотужнішу у світі ЕОМ першого покоління. Саме через подібні та багато інших абсурдних недоречностей, уже на початковому етапі розвитку електронно-обчислювальної техніки спостерігається поступове наروщення відставання у розвитку розглянутого науково-технічного напрямку в колишньому СРСР від закордонних аналогів. І в даному випадку причиною цього відставання стали позанаукові пріоритети тих чиновників, в руках яких зосереджувались владні повноваження, від яких залежало прийняття рішень та доля наукових відкриттів.

Список використаних джерел

1. Постановление Совета Министров СССР № 2369 от 29 июня 1948 года "Об организации Института точной механики и вычислительной техники Академии Наук СССР" // Институт точной механики и вычислительной техники им. С.А.Лебедева РАН – научно-исследовательский институт в области информационных технологий, вычислительной техники и микроэлектроники. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.ipmce.ru/about/history/evolution/>
2. Постановление Ради Министров СРСР від 7 квітня 1949 року "Про механізацію обліку та обчислювальних робіт і розвиток виробництва лічильних, лічильно-аналітичних та математичних машин". [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://zakon.nau.ua>
3. Забродин Алексей Валериевич. Академик Мстислав Всеволодович Келдыш // Виртуальный компьютерный музей. – Режим доступа: <http://www.computer-museum.ru/galglory/20.htm>
4. Малиновский Б.Н. История вычислительной техники в лицах. – К.: КИТ, 1995. – 384 с.
5. Лисовский И.М. Сергей Алексеевич ЛЕБЕДЕВ – создатель первой в континентальной Европе и в Советском Союзе цифровой электронной вычислительной машины (МЭСМ) // Материалы Международной конференции по истории вычислительной техники в России и странах бывшего СССР (SoRuCom-2006), 3-7 июля 2006 г. – Петрозаводск, 2006.
6. Малиновский Б. Н. Очерки по истории компьютерной науки и техники на Украине. – К.: Феникс, 1998. – 452 с.

7. Сибирское отделение Российской академии наук. Нестандартный большой Лаврентьев. – Режим доступа: http://www-sbras.nsc.ru/win/sbras/hbc.shtml?2000/n28-29/f6.html+acad/lavr_cat.inc

8. Рогачев Ю.В. Начало информатики и создание первых ЭВМ в СССР // Виртуальный компьютерный музей. – Режим доступа: <http://www.computer-museum.ru/articles/?article=229>

9. Отчет по работе "Автоматическая цифровая вычислительная машина М1". М., АН СССР. Энергетический институт им. Г. М. Кржижа-

новского. Лаборатория электросистем, 1951. [Электронный ресурс] – Режим доступа: www.computer-museum.ru/histussr/m1otchet_o.htm

10. Карцев М. А. Быстродействующая вычислительная машина М-2 / Карцев М. А. Александриди Т. М., Князев В. Д. и др.; под ред. И. С. Брука. – М., Гостехтеоретиздат, 1957.

Надійшла до редколегії 07.11.14

Л. Иваницкая, канд. ист. наук, доц.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

БОРЬБА МЕЖДУ ПРОИЗВОДСТВЕННЫМИ КОЛЛЕКТИВАМИ –

СОЗДАТЕЛЯМИ ЭВМ ПЕРВОГО ПОКОЛЕНИЯ КАК ПРОЦЕСС НАУЧНОГО И ВНЕАУЧНОГО СОПЕРНИЧЕСТВА

В статье исследуются процессы, ставшие одной из причин хронического отставания в развитии отечественной вычислительной техники от зарубежных аналогов – внеаучного вмешательства в соперничество между научными коллективами, создателями первых советских ЭВМ.

Ключевые слова: электронно-вычислительная машина, проектирование, соперничество, "Стрела", министерство машиностроения и приборостроения.

L. Ivanytska, Ph.D. (History), Associate Prof.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE STRUGGLE BETWEEN THE PRODUCTION TEAMS – CREATORS OF THE FIRST GENERATION OF COMPUTERS AS A PROCESS OF SCIENTIFIC AND NON-SCIENTIFIC RIVALRY

The article examines the processes have become one of the causes of chronic underdevelopment of domestic computing from their foreign counterparts – non-scientific interference and competition between different scientific teams that participated in the creation of the first Soviet computers.

Keywords: electronic computer, design, rivalry, "Strela", ministry engineering and instrumentation.

УДК: 94(410)(493:327)"1914"

Ю. Клімук, магістр

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

БЕЛЬГІЙСЬКА ПРОБЛЕМА: ПОЗИЦІЯ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ (1914 р.)

Стаття розглядає суспільну думку Великої Британії на гарантування нейтралітету Бельгії напередодні Першої світової війни.

Ключові слова: нейтралітет, держави-гаранти, ультиматум, захист.

Бельгійський нейтралітет був плодом колективних зусиль європейських держав. У результаті Лондонського договору 1839 р. саме Велика Британія відстояла право Бельгії на самостійність від Нідерландів і право стати незалежною, при цьому стала гарантом безпеки Бельгії і її нейтралітету.

Великій Британії було вигідно підтримати Бельгію у бельгійсько-нідерландському конфлікті для того, щоб послабити голландську торговельну конкуренцію і у результаті – посилити свої позиції у бельгійських провінціях. Ще під час франко-прусської війни 1870 р. за сприяння В. Гладсона, прем'єр-міністра Великої Британії, відбулося підписання обома воюючими сторонами договору. Відповідно до умов договору, у випадку порушення нейтралітету Бельгії Англія буде співпрацювати з іншою стороною з метою її захисту, але і не буде брати участь у загальних військових операціях [4].

Хоча Бельгія була проголошена нейтральною європейською територією, все ж вона мала патронат Сполученого Королівства. За результатами міжнародних договорів Велика Британія, Росія та Франція ставали її союзниками на противагу створеному Троїстому союзу. І у міжнародних відносинах, які склалися напередодні Першої світової війни, Бельгія неофіційно визнавалася на боці Антанти, а Росія і Франція мали визнати її союзницею.

Основним вектором зовнішньої політики Бельгії на початку ХХ ст. стала політика нейтралітету і збереження рівних відносин з державами-гарантами. Зважаючи на експансіоністські наміри Німеччини стосовно пору-

шення нейтралітету Бельгії, щоб просунути свої війська для нападу на Францію, Велика Британія ставала перед фактом – згадати про обов'язок захисту Королівства.

Щоб відмовити Бельгії від безглузлого опору, А. фон Шліффен, командуючий Генштабом Німеччини, запропонував напередодні вторгнення надіслати ультиматум з вимогою здати усі фортеці, залізниці та армію [2, с. 143]. Ультиматум Бельгії був надісланий 2 серпня 1914 року. Реакція країни була одностайною – Німеччина є агресором і посягає на суверенітет іншої держави. Так як німці, які стояли біля дверей Бельгії, володіли десятикратною перевагою у військовій силі, остаточний результат боротьби не викликав сумнівів.

З іншого боку, якщо бельгійці поступилися вимогам Німеччини, вони стали б співучасниками нападу на Францію і порушниками власного нейтралітету [4]. У такому випадку народ добровільно погоджувався на окупацію, отримавши натомість майже не обіцяюче нічого зобов'язання, що переможна Німеччина у майбутньому, можливо, і введе свої війська. У будь-якому разі Бельгію чекала окупація, а поступитися, крім цього, означало втратити ще й честь.

"Якщо нам судилося бути розбитими, – писав про свої переживання міністр закордонних справ Бельгії барон де Бассомпьер, – то краще бути розбитими зі славою" [4, с. 435]. Патріотично налаштованим був і сам король Бельгії Альберт I, який на час воєнного стану мав обов'язки Головнокомандуючого країни: "Ми сповнені рішучості оголосити війну будь-якій державі, яка навмисно порушила наші кордони, і воювати з ви-

користанням всіх наших сил і ресурсів, і якщо потрібно, то і за межами нашої території. Ми не припинимо військових дій навіть тоді, коли загарбник відступить, аж до укладення загального миру" [3, с.168]. Однак Бельгія не мала чисельних військових ресурсів через дотримання позиції нейтральної держави і не робила акцент у бюджеті на виділення значних державних витрат на військову промисловість.

Якщо у питанні про захист своєї території відповідь була єдиною, то дилема чи варто просити допомоги у країн-гарантів за вимогою короля до тих пір, доки німці не вступають на бельгійську територію, в уряді викликала гострі суперечності. Король Альберт I вирішив не повідомляти Великій Британії про загрозу німецької окупації Бельгії до відкритих бойових дій. Він також побоювався, що ультиматум може виявитися "колосальним обманом". Якби бельгійський король передчасно закликав англійські війська, їх присутність втягнула б країну у війну проти її волі. Крім того, могло бути і так, що, утвердившись на бельгійській землі, сусіди не будуть поспішати з відходом. Сумніви розвіялися, коли стало відомо про підхід колон німецьких військ до Льежу. Тому 4 серпня король звернувся до країн-гарантів із закликом до "спільних і узгоджених дій" [6, с.186].

Позиція північного захисника нейтральної держави вилася у затягування визначеності власної її реакції. У Великій Британії розгорнулася гостра дискусія на сторінках газет, журналів консерваторів та лібералів стосовно потреби втягувати віддалену острівну країну у європейський конфлікт. Консервативна газета "Таймс" підкреслювала, що до тих пір, поки існує надія на збереження миру, Англія зробить все можливе для цього, але будь-яка спроба похитнути баланс сил в Європі буде зупинена всією міццю Імперії, бо "...це те, що наші інтереси, наш борг, наша честь вимагають від нас. Англія без коливань відповість на їх заклик" [10, с. 9]. Ліберальна сила, яка і очолювала Кабінет на той час, спочатку радикально відстоювала антиінтервенційні і пацифістські погляди. Газета "Манчестер Гардіан", підтримуючи ідею невтручання Великої Британії у європейську війну, мотивом вважала те, що заклики до збройних дій суперечили духу часу, лібералізму, ідеалом якого являлася гармонія у міжнародних відносинах, заснована на соціальному прогресі та процвітаючій торгівлі [7].

На засіданні англійського Кабінету міністрів від 31 липня 1914 року було вперше поставлено питання про нейтралітет Бельгії. Домінуючим настроєм у Кабінеті було небажання робити будь-які дії і давати якісь гарантії, а панувала готовність тягнути час і стежити за розвитком подій [1].

Оголошення Німеччиною війни Росії 1 серпня 1914 року означало неминуче залучення у війну і Франції. Англійський уряд постав перед необхідністю остаточно визначити, принаймні для себе, ставлення до стану справ у Європі. Не можна було далі тягнути і з формулюванням своєї позиції стосовно Бельгії. Цього вимагали як зовнішні фактори – союзники по Антанті й країни Троїстого союзу, так і внутрішні – англійське суспільство.

Багатоманітним, якщо не всім, ця криза уявлялася продовженням давньої сварки між Німеччиною і Францією, яка не мала жодного відношення до Великої Британії. Щоб перетворити її в очей громадськості у справу, яка зачіпає країну, необхідним стало порушення нейтралітету Бельгії, "плода англійської зовнішньої політики" [5, с.216].

2 серпня Кабінет постановив, що порушення прав Бельгії буде представляти для Англії випадок, який є приводом до війни (*casus belli*) [1, с.11]. Кабінет знаходився на межі розколу. Моментом істини для міністра

закордонних справ Е. Грея і прибічників втручання в континентальну війну став його виступ перед обома палатами Парламенту 3 серпня 1914 р. На початку виступу глава англійського Міністерства закордонних справ (Форін Офіс) звернувся до поетапного викладу історії англо-французьких відносин в останні роки. Він підкреслював, що Велика Британія не пов'язана абсолютно ніякими формальними зобов'язаннями, і з цієї точки зору може залишатися нейтральною. Водночас Е. Грей намагався переконати членів Парламенту, що мова йшла не про долю Франції, а про корінні інтереси самої Англії, її безпеки, торгівлі. Тільки наприкінці своєї промови Е.Грей "згадав" про проблему Бельгії. Саме в питанні про захист нейтралітету цієї країни, на його думку, крилися моральні зобов'язання Англії, за якими стояла честь і гідність країни. Ця остання думка забезпечила Е. Грею одностайну підтримку обох Палат і симпатії громадськості [7].

Журнал "Економіст" писав: "якщо і є якась причина, заради якої можна пожертвувати добробутом англійського народу, заради якої треба відмовитися від політики невтручання в європейські справи, яка проводилася Англією з часів Кримської війни, то нехай цією причиною буде захист прав маленької держави" [8, с. 271]. З цього і випливає, що Велика Британія продовжувала грати роль опікуна Бельгії, захисту якого потребують.

Таким чином, коли 4 серпня 1914 р. англійський уряд відправив до Берліну ультиматум з вимогами вивести німецькі війська з Бельгії, то це рішення спиралося практично на одностайну підтримку громадської думки всередині країни. Причина крилася в англійській загальноприйнятій думці "революції", за висловом англійського історика А.Дж.П. Тейлора, яку "слід шукати в універсальності ідеї захисту Бельгії" [8, с. 129]. Члени уряду і парламенту розуміли, що порушення нейтралітету останньої завдає безпосереднього удару по безпеці Великої Британії: в силу географічного положення Бельгії перехід контролю над нею до іншої великої держави вважався недопустимим.

Водночас вторгнення німецької армії до Бельгії означало неминуче переростання конфлікту з виключно російсько-німецького в одночасно і німецько-французький. Участь у війні на стороні Франції не зустрічала вже настільки різкого неприйняття в середовищі радикалів. Для лібералів головними були легалістські погляди: Англія завжди розглядалася ними як гарант міжнародного права, а порушення бельгійського нейтралітету було відкритим нехтуванням Лондонського договору 1839 р. Але нелегалістські пояснення захисту Бельгії спричинили справді небачений переворот у суспільних настроениях. Набагато важливішим був емоційний склад цієї ідеї. Мотив захисту маленької, слабкої країни (Бельгії) від збройної агресії мав, як виявилось, просто колосальний резонанс. Саме він став у перші дні війни чи не найважливішим елементом національного консенсусу у Великій Британії. Мотив давав моральне виправдання втручання в континентальну війну. Усі ці фактори активно експлуатувалися англійською пропагандою під час війни, складаючи важливий елемент у формуванні образу ворога.

Отже, англійська суспільна думка виступила як досить незалежний фактор, вплинути на який могли лише такі докази, які відповідали б настроям найширших верств населення. В умовах Липневої кризи ними стали ідеї захисту прав маленьких держав. Вони дозволили перевести полеміку навколо питання про війну в область морального вибору.

Список використаних джерел

1. Asquith H.H. Memoires and Reflections 1852–1927: In 2 vol / H.H. Asquith. – Boston, 1928. – Vol. 2. – 259 p.
2. Зайончковский А.М. Мировая война 1914 – 1918 гг. : в 2-х томах / А.М. Зайончковский. – М.: Воениздат, 1938. – т. 1. – 383 с.
3. Полетика Н. П. Возникновение первой мировой войны (июльский кризис 1914 г.) / Н.П. Полетика. – М.: "Мысль", 1964. – 267 с.
4. Такман Б. Первый блицкриг. Август 1914 / Такман Барбара. – М.: АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 1999. – 640 с. – (Военно-историческая библиотека).

5. Юдин Н.В. Реакция английского общественного мнения на июльский кризис 1914 г. / Н.В. Юдин // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. – 2012. – Вып. 3 (1). – С. 214–220.
6. Nomikos E.V., North R.C. International Crisis/ E.V. Nomikos, R.C. North. – L.: McGill-Queen's univ. press, 1976. – 206 p.
7. Steiner Z.S. Britain and the Origins of the First World War / Z.S. Steiner. – Basingstoke: Macmillan, 1977. – 238 p.
8. Taylor A.J.P. The Trouble Makers. / A.J.P. Taylor. – L.: Hamish Hamilton, 1957. – 271 p.
9. The Economist. – Vol. 79. – L., 1914. – 8 Aug. – 271 p.
10. The Times. – L., 1914. – 27 Jul. – 9 p.

Надійшла до редколегії 10.11.14

Ю. Климух, магістр

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

БЕЛЬГИЙСКАЯ ПРОБЛЕМА: ПОЗИЦИЯ ВЕЛИКОЙ БРИТАНИИ (1914 г.)*В статье рассматривается общественная мысль Великой Британии относительно гарантирования нейтралитета Бельгии накануне Первой мировой войны.**Ключевые слова: нейтралитет, государства-гаранты, ультиматум, защита.*

Y. Klimuk, Master student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

BELGIUM PROBLEM: GREAT BRITAIN POSITION (1914)*The article discusses the public opinion of Great Britain to guarantee the neutrality of Belgium on the eve of the First World War.**Key words: neutrality, states-guarantors, ultimatum, defense.*

УДК 94(477):342.25"1917/1919"

Я. Купчик, канд. іст. наук

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

РОЗВИТОК МУНІЦИПАЛЬНИХ ПІДПРИЄМСТВ В КИЄВІ (1917 – 1919 рр.)*На основі архівних документів і матеріалів періодичних видань охарактеризовано стан муніципального господарства м. Києва в роки української революції. Визначено основні причини занепаду комунальних підприємств та заходи міської думи, спрямовані на їх розвиток.**Ключові слова: міські підприємства, Київська міська дума, водогін, електростанція, трамвай, каналізація, муніципалізація.*

Створення повноцінної системи місцевого самоуправління в Україні неможливе без всебічного вивчення історичного досвіду, накопиченого відповідними органами протягом другої половини XIX – першої половини XX ст. Саме земські та міські думи відповідали за належну діяльність комунального господарства. На сучасному етапі в економічному і політичному відношенні відчутно зростає роль міста, що виступає головним джерелом виробничих сил суспільства. У цьому контексті набуває значення вивчення зародження і становлення муніципальної власності як підґрунтя муніципального господарства в період української революції 1917–1919 рр.

У радянські часи тему органів міського самоуправління і їх діяльності вважали неактуальною. Здебільшого увагу приділяли дослідженням політичного моменту, більшовицьким радам, участі більшовиків у муніципальних виборах. Результатом такого ставлення була нечисленність робіт з цієї проблематики. Деякі аспекти ведення комунального господарства зібрано й опрацьовано лише в книгах про окремі міські підприємства – електростанцію, трамвай, водогін та каналізацію [26, 25, 14]. Хоча на сьогодні кількість праць з історії місцевого самоврядування помітно збільшилась, питання муніципального підприємництва в них практично не розглядалось. Подібне визначає актуальність цієї розвідки.

У даній статті робиться спроба комплексно розглянути розвиток муніципальних підприємств в 1917–1919 рр. у м. Києві, проаналізувати заходи Київської міської думи, спрямовані на їх розвиток.

Міське положення 1870 р. давало змогу муніципальним органам істотно впливати на організацію благоу-

строю вулиць та приватних садів, впорядковувати водопостачання, роботу каналізації, громадського транспорту, спорудження будинків, тротуарів, різних громадських споруд, регулювати торгівельну та промислову діяльність тощо. Крім того, міська дума була зобов'язана піклуватися про загальний добробут городян: забезпечувати населення продуктами харчування та предметами першої необхідності; сприяти медичному обслуговуванню населення; надавати допомогу бідним та безпритульним; сприяти поширенню народної освіти, а також розширювати транспортну мережу, розвивати місцеву промисловість та торгівлю [4, с. 239].

На початку XX ст. значна частина підприємств, які забезпечували життєдіяльність міста, знаходились у приватній власності акціонерних товариств. Зокрема – трамвай, електричне та газове підприємства. Натомість каналізація (1909 р.) та водогін (1914 р.) були муніципалізовані.

Всеросійський з'їзд міських діячів у Києві 1905 р. наголосив на необхідності муніципалізації підприємств (перехід підприємства у відання міста) [2, с. 442] через зростання громадського значення та зміцнення тих організацій, які розраховані на задоволення потреб значної кількості населення. Об'єктами муніципалізації були, головним чином, підприємства водо-, газо- та електропостачання й міський транспорт, тобто ті галузі господарства, продуктами чи послугами яких користувалася вся міська громада, а головним завданням цих підприємств було задоволення споживчого попиту населення.

Задля реалізації переходу підприємств у відання міста, міська дума, за відсутності значних вільних грошових ресурсів, була змушена вдаватися до позик в кілька

сот тисяч, а часом й мільйонів карбованців. Такі позики призначалися для купівлі електричного, водопровідного, каналізаційного та трамвайного підприємств.

Одним із найбільших комунальних підприємств міста в 1917 р. був водогін, який перейшов у відання міської думи наприкінці 1914 р. за 3 млн. 777 тис. крб. Довжина водогінної мережі напередодні революції становила 209,2 км, а кількість приєднаних до мережі садиб досягла 4489 [26, с. 68].

Плата за воду для споживачів встановлювалась у розмірі 22,5 коп. за 100 відер й передбачалося, що протягом 10 років експлуатації водогону ціна зменшиться на 5% (21, 38 коп.) й такою буде до муніципалізації підприємства [26, с. 28]. Однак, життя внесло певні корективи. Безперервне зростання цін призводило й до постійного збільшення тарифу на воду. Якщо в 1914 р. за 100 відер води сплачували 12 коп., згодом цю суму було підвищено до 42 коп., в липні 1918 р. – до 1 крб. за ті ж 100 відер [30, с. 3; 19, с. 2; 27, с. 50], а восени 1919 р. тариф зріс до 10 крб. за 100 відер [16, с. 1].

За таких умов прибутковість водогону становила значний відсоток. Однак обладнання водогінної системи, попри це, багато років не ремонтувалося й не оновлювалося. Міська дума була змушена витратити вказані прибутки на ремонт та часткове оновлення водопровідної мережі. Так, наприкінці 1917 р. на капітальний ремонт Межигірської водогінної підстанції Київська міська дума асигнувала 26 тис. крб. [5, с. 115], а в 1919 р. на купівлю нового обладнання – 10 тис. 670 крб. [9, арк. 17].

Важливу роль у безперервному водопостачанні відігравав й людський фактор. За умов різкого зростання цін робітники вимагали підвищення заробітної плати. Відсутність державної фінансової підтримки, постійно зростаючий дефіцит міського бюджету зумовили кількомісячні заборгованості з виплати заробітної плати. Для водогону на початку 1918 р. заборгованість становила 50 тис. 305 крб. [10, арк. 73] До середини 1918 р. її було майже ліквідовано [10, арк. 91 зв.]. Це можна пояснити тим, що бюджети міста та водогінного підприємства були розмежовані. Наприкінці 1918 р. ситуація стабілізувалась – прибутки водогону надходили не до підприємства, а відразу до міської думи [11, арк. 42].

Негативно на діяльність водогінного підприємства впливала забрудненість р. Дніпро стічними водами, 80 % яких скидалися в річку без очищення, а після 1918 р., коли в результаті вибуху артилерійських складів на Печерську було зруйновано відстійники під Лисою горою, без очищення в Дніпро йшли всі стоки міста [26, с. 85].

Діяльність водогону була тісно пов'язана з каналізаційним підприємством. Воно було муніципалізовано в 1904 р. Вся будова каналізації запроектована з розрахунку на подвійну кількість жителів каналізаційного району, тобто на 160 тис. осіб з розрахунком 7 відер за день з однієї особи [15, с. 17]. Проте, кількість користувачів у місті значно перевищила всі сподівання й становила понад 300 тис. осіб (1904 р.). Протяжність каналізаційної системи на 1918 р. становила 186 км [15, с. 38].

За користування каналізацією з державних та приватних установ стягувалась плата, встановлена міською думою за згодою з каналізаційним підприємством. Так, річна плата за користування каналізацією складала 65 коп. для приватних та державних установ й 1 крб. 30 коп. для населення [24, с. 23].

У зв'язку з підвищенням оціночного збору, який з 1917 р. сплачувався окремо від каналізаційного, домовласники пропонували покласти видатки по каналізації на міський бюджет [11, арк. 1]. Збільшення виплат заробітної плати робітникам та службовцям, здороження

палива та необхідних матеріалів призвело до збільшення витрат на каналізацію в 3,5 рази, і в 1917 р. становило 555 тис. 400 крб. [8, арк. 60].

Значних витрат вимагав ремонт каналізаційних споруд та обладнання. Старі дореволюційні споруди та каналізаційні лінії після їх відновлення продовжували діяти в незмінному вигляді й після встановлення радянської влади в Україні. Таким чином, діяльність водогону та каналізаційної мережі в умовах повсюдної розрухи була неефективною та збитковою для міського бюджету.

В 1917 р. значну проблему для міської думи складала муніципалізація електричного підприємства. Зростання невдоволення населення постійним підвищенням тарифів за електроенергію підштовхнуло міську думу пришвидшити процес викупу підприємства [12, арк. 57]. Після оголошення такого рішення міської думи, керівництво електричного підприємства намагалося довести прибуток до максимальної позначки. Значно зросло продукування електричної енергії, незважаючи на перенавантаження мережі підключалися нові споживачі. Внаслідок інтенсивної експлуатації обладнання швидко зношувалося, а нове не встановлювалося. За таких умов в 1917 р. розпочався різкий спад ефективності електричного підприємства.

Негативно вплинули на функціонування електричного підприємства нестача палива наприкінці 1916 р. та повінь на р. Дніпро навесні 1917 р. [21, с. 3] Зупинка роботи електростанції могла призвести до втрати всього освітлення та припинення водопостачання міста, оскільки станція давала енергію для роботи більшості артезіанських свердловин. Функціонування однієї дієвої машини деякою мірою убезпечило місто від значних втрат. Утім після цієї аварії станція так і не відновила роботу повною мірою [20, с. 3].

Одним із найважливіших завдань муніципалітету було збереження невисоких цін при порівняно високій якості послуг. Типовим стало явище збільшення тарифних ставок на послуги комунальних підприємств, у тому числі й електростанції.

Прибуток електричного підприємства за 1917 р. становив 431 тис. 509 крб. 30 коп., а 1918 р. – 12 млн. 231 тис. 882 крб. 24 коп. Різкому збільшенню прибутку електричного підприємства сприяло підвищення тарифу – з 5 до 15 коп. за 200 кВт. спожитої електроенергії [7, арк. 2]. Однак кредит за паливо перевищував цей прибуток на 1 млн. крб. Врешті, прибутковий рік для електричного підприємства знову закінчився з нестачею.

Збільшення у 1919 р. собівартості електроенергії з 5 крб. 70 коп. до 6 крб. 70 коп. зумовило чергове підвищення тарифу на електроенергію [16, с. 1]. Встановлені для абонентів аванси (попередня оплата за ще не використану електроенергію) зберігалися в попередньому вигляді. Незважаючи на прагнення міської влади уберегти жителів від підвищення уже високого тарифу, міська дума прагнула досягти самозабезпечення електричного підприємства й таким чином уникнути надмірно тяжкого для міського бюджету фінансового тягаря.

Підвищення тарифів міська дума затвердила в наступному вигляді: за освітлення міських будинків, водогону, трамваю, вулиць, південно-західної залізниці – по 7 крб. за кВт., фабрик, контор та промислових підприємств – 8 крб.; приватним абонентам – 10 крб.; театри, кінематографи тощо – 12 крб. 50 коп. [17, с. 3]. Однак в умовах революції та громадянської війни навіть таке підвищення тарифів не дало змоги отримати прибуток.

Важливим напрямком діяльності електричного підприємства було влаштування вуличного освітлення. Вуличне газове освітлення за постановою Київської міської думи від 17 жовтня 1917 р. було замінено на електричне [5, с. 115]. На 1917 р. в Києві було 2586 газових ліхтарів, головним чином – на околицях (Подільській, Лук'янівській, Печерській, Пріорській та Куренівській). Таке освітлення коштувало місту 1 крб. 2 коп. за годину [16, с. 3].

З огляду на брак гасу та значно більшу ефективність електроенергії й меншу ціну (20-70 коп. за кВт/год. в 1918 р.) [7, арк. 3], відбулося розширення мережі міського вуличного електричного освітлення. Так, протягом 1918 р. було встановлено 155 електричних ліхтарів. Усупереч наріканням думських опонентів на відсутність належної уваги околицям міста, всі ці ліхтарі встановлено на окраїнах міста, на зміну знятих газових ламп [7, арк. 1 зв.].

Програму освітлення міських околиць було продовжено восени 1919 р., проте цього разу за умови внесення половини необхідної суми населенням [9, арк. 1]. Проблема відсутності електрифікації ще однієї окраїни міста – Шулявки – було вирішено шляхом тимчасового під'єднання її до електростанції Політехнічного інституту. Подання службовців інституту з такою пропозицією було позитивно вирішено міською управою [3, с. 3].

Діяльність електричного підприємства в 1919 р. позначилася кризовим становищем. Вже на початку року гостро відчувалася нестача палива [23, с. 3]. Для виходу із ситуації міська управа вирішила використати для опалення котлів відходи лісопильних підприємств. Значні запаси цього виду палива дали можливість продовжити безперервну роботу станції. Окрім того, міська дума за згодою керівництва електричного підприємства була змушена піти на обмеження користування абонентів у певну пору доби, й одночасно підвищити тариф [28, с. 2].

Робота електричних станцій дуже тісно була пов'язана з трамвайним підприємством, яке до березня 1918 р. перебувало у приватній власності. Початок муніципалізації трамваю припадає на 1912 р. Так, міська дума, звинувативши керівництво підприємства у нехтуванні періодичними ремонтами трамвайних ліній та оновленням рухомого складу, висловила бажання викупити трамвайне підприємство достроково. Втім встановлена Товариством Київської міської залізниці ціна значно перевищувала сподівання міської влади. Процес купівлі-продажу трамваю тривав до початку 1918 р.

Революційні події 1917 р., що призвели до економічної та політичної нестабільності, змусили акціонерів зменшити викупну суму. Проте, коли проект договору купівлі-продажу був розроблений (січень 1918 р.), виявилось, що представники бельгійських акціонерів виїхали з міста й укласти договір не було з ким. Переговори припинилися.

З 3 лютого по 18 березня 1918 р. керівником підприємства був колектив трамвайних працівників. Відсутність дієвого управління, засобів для ремонту трамвайних ліній та рухомого складу, значна заборгованість заробітної плати зумовили швидкий перехід підприємства у відання громади [22, с. 29]. Трамвайні працівники вирішили передати підприємство у власність міста за умови укладання колективного договору [13, арк. 64-77].

Варто відзначити, що міська дума, бажаючи викупити трамвайне підприємство, прагнула й покращити ситуацію міського бюджету за рахунок прибутку від трамвайних перевезень. Рентабельність трамваю в дорево-

люційний період постійно зростала. Й тільки з початком Першої світової війни прибутки підприємства поступово починають падати. Апогеєм цього став 1917 р., коли видатки перевищували прибутки вдвічі [22, с. 151]. Підвищення тарифів у 1918 р. дещо покращило доходи підприємства, однак збитковості наприкінці року не вдалося уникнути.

Тарифна сітка, встановлена договором 1889 р., існувала в Київському трамваї незмінно до 1914 р. Це була система дільничного тарифу, що давала право двох пересадок, з оплатою першої дільниці – 5 коп. і кожної наступної по 3 коп. Учні, студенти та солдати користувалися пільговим тарифом – 3 коп. за кожну тарифну дільницю [22, с. 147].

Підвищення тарифу припадає на початок Першої світової війни: в серпні 1914 р. ціна кожного білету звичайного тарифу була збільшена на 1 коп. (стягувалася на користь міста для воєнних потреб). З 1918 р. тариф почав невинно зростати: спочатку на 100 %, потім на 200 %, 300 % й більше – "По міським лініям: 1 участок – 6 коп., 2 участок – 1 карб., 3 участок – 1 карб. 40 коп., 4 участок – 1 карб. 60 коп., 5 участок – 1 карб. 80 коп. і 6 участок – 2 карб. Льготні білети (для учнів та солдат) по 30 коп. на кожен участок. За проїзд по Михайлівському підйому – 30 коп. По дачним лініям: від Петропавлівського майдану до міської лінії або навпаки – 80 коп., від Петропавлівського майдану до Горянки або навпаки – 1 карб. 10 коп. За проїзд по дачній лінії на 1 участок чи від дачі Бернера до Горянки або навпаки, оплачується по міському тарифу – 60 коп.; 2 участок – 1 карб. Білети в обидва кінця скасовуються. Проїзд до Пушчі-Водиці коштує: від Олександрійського майдану до кінця 2 карб. 10 коп., а від думи до кінця 2 карб. 50 коп." [29, с. 3]. Для службовців трамваю, які раніше користувалися безкоштовним проїздом, було запроваджено звичайні умови проїзду [9, арк. 2]. Надалі тариф встановлювався залежно від курсу крб.

Не дивлячись на всі збільшення тарифів, прибутки не покривали витрати, підприємство працювало з постійним дефіцитом [11, арк. 62]. Нестача матеріалів, зниження ефективності праці, гостра паливна криза, перерваний трамвайний зв'язок з Дарницею та Броварами й деякі інші причини не давали можливості міській думі не тільки здійснити ремонт вагонів, але й налагодити прибутковість підприємства [18, с. 2]. Пасажирський рух був епізодичним, життєдіяльність міста трамвай підтримував лише завозом палива з товарної станції на склади та зі складів на окремі підприємства [1, с. 19].

Зношеність вагонів, які часто використовувались не за призначенням, часткова руйнація трамвайного полотна внаслідок вуличних боїв зумовили скорочення пасажирських перевезень. Навесні 1919 р. діяло лише 9 з 21 лінії, рух припинявся о 5 год. вечора [22, с. 29]. Намагаючись покращити технічне становище трамвайного підприємства, міська дума на ремонт вагонів асигнувала 197 тис. 400 крб. [9, арк. 6], та цих коштів було вкрай мало. З кінця 1919 р. й у наступні кілька років трамвай як цілісна система міського транспорту майже не існує. Початок відновлення повноцінного трамвайного руху припадає на весну 1922 р.

Підсумовуючи діяльність Київської міської думи в галузі промисловості та комунального господарства, можна дійти таких висновків. Місто продовжувало виявляти підприємницьку ініціативу, вдаючись до запровадження та експлуатації власними силами підприємств. Такий вид діяльності створював альтернативу

податковим надходженням і був джерелом інших прибутків. Динаміка розвитку міських підприємств Києва була різною, хоча й мала спільні риси. В роки революції та громадянської війни їх становище погіршилося через низку негативних факторів. Постійно зростаючий дефіцит, відсутність урядових кредитів, часті зміни влади, вуличні бої не давали можливості міському самоврядуванню налагодити не лише прибуткову, а й ефективну діяльність міських підприємств.

Значно погіршувала становище муніципальних підприємств й паливна криза. Нестача палива обмежувала вироблення електроенергії, що, у свою чергу, впливало на роботу інших комунальних господарств, які споживають її. Це призводило до зменшення прибутків міської думи від усіх комунальних підприємств.

Список використаних джерел

1. Бейкул С. П. Київський трамвай / С. П. Бейкул, К. А. Братський. – К.: Будівельник, 1992. – 95 с.
2. Велихов Л. А. Основы городского хозяйства / Л. А. Велихов. – М.: Государственное издательство, 1928. – 468 с.
3. Голос Києва. – 1918. – 1 декабря (18 ноября).
4. Городовое Положение со всеми относящимися к нему указаниями, судебными и правительственными разъяснениями. / М. И. Миш. – Изд. 3-е. – СПб., 1880. – 472 с.
5. Городское благоустройство // Киевские городские известия. – 1917. – № 10. – С. 113-115.
6. Городское благоустройство // Киевские городские известия. – 1917. – № 12. – С. 80-82.

Я. Купчик, канд. ист. наук

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

РАЗВИТИЕ МУНИЦИПАЛЬНЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ В КИЕВЕ (1917 – 1919 гг.)

На базе архивных документов и материалов периодических изданий дана характеристика положения муниципального хозяйства г. Киева в годы украинской революции, определены главные причины упадка коммунальных предприятий и меры, принятые городской думой для их развития.

В советские времена тема органов местного самоуправления и их деятельности была неактуальной. Результатом такого отношения стала небольшая численность работ по этой проблематике. Хотя сегодня количество работ по истории местного самоуправления заметно возросло, вопрос муниципального предпринимательства в них практически не рассматривался.

Именно земские и городские думы отвечали за состояние коммунального хозяйства. В этой сфере Местное положение 1870 г. наделало думы значительными полномочиями. При том значительная часть предприятий (трамвай, электричество и газ), обеспечивающих жизнедеятельность города, находилась в частной собственности акционерных обществ. В свою очередь канализация (1909 г.) и водопровод (1914 г.) были муниципализированы. Постоянный рост цен обуславливал постоянный рост тарифов. Например, если плата за воду для потребителей в 1918 г. составляла 1 руб. за 100 ведер, то в 1919 г. уже 10 руб. за те же 100 ведер. Ремонт канализации также требовал значительных денег.

Негативно на функционирование электрического предприятия повлияло наводнение на Днепре весной 1917 г., после которого электростанция так и не возобновила работу на полную мощность.

Ключевые слова: городские предприятия, Киевская городская дума, водопровод, электростанция, трамвай, канализация, муниципализация.

Y. Kupchik, Ph.D (History)

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

DEVELOPMENT OF MUNICIPAL ENTERPRISES IN KIEV (1917 – 1919)

On the basis of the archived documents and materials of magazines the state of municipal economy of Kiev is described at the time of Ukrainian revolution, the principal reasons of decline of communal enterprises and measures of city thought, directed on their development, are certain.

In soviet times the theme of organs of local self-government and their activity was unactual. The small quantity of works on this problem became the result of such relation. Although today the amount of works on history of local self-government grew notably, the question of municipal enterprise has not examined at them practically.

Exactly town and city thoughts were responsible for the state of communal economy. In this sphere Local position 1870 provided thoughts with considerable plenary powers. At that considerable part of enterprises (streetcar, electricity and gas) providing the vital functions of city was found in the peculiar of joint-stock companies. The sewage system (1909) and water-pipe (1914) were municipalized in same queue. The permanent price advance is caused of permanent growth of tariffs. For example if the pay for water for users in 1918 made 1 rubls for 100 buckets, in 1919 already 10 rubls for the same 100 buckets. Repair of the sewage system also required a considerable money.

Negatively the flood affected functioning of electric enterprise on Dnipro in spring 1917, after which power-station so did not pick up thread work on complete power.

Keywords: city enterprises, Kiev city thought, water-pipe, power-station, tram, sewerage, municipalization.

7. Державний архів м. Києва (далі – ДАК), ф. 163, оп. 7, од. зб. 2028, 88 арк.
8. ДАК, ф. 163, оп. 8, од. зб. 83, 67 арк.
9. ДАК, ф. 163, оп. 8, од. зб. 104, 25 арк.
10. ДАК, ф. 163, оп. 39, од. зб. 521, 185 арк.
11. ДАК, ф. 163, оп. 39, од. зб. 528, 213 арк.
12. ДАК, ф. 163, оп. 54, од. зб. 303, 300 арк.
13. ДАК, ф. 163, оп. 54, од. зб. 379, 157 арк.
14. Ієвлева В. Пам'ятки індустріального розвитку Києва кінця XIX – першої третини XX ст. / Валерія Ієвлева. – К., 2008. – 242 с.
15. Петимко П. І. Каналізація Києва 1894 – 1994 гг. / П. І. Петимко, М. Ф. Царик, В. В. Кобзар, П. Л. Кисленко. – К., 1994. – 96 с.
16. Киевская жизнь. – 1919. – 13 (26) сентября.
17. Киевская жизнь. – 1919. – 17 (30) сентября.
18. Киевская жизнь. – 1919. – 4 декабря (21 ноября).
19. Киевская мысль. – 1918. – 4 июня (22 мая).
20. Киевская мысль. – 1917. – 14 апреля.
21. Киевская мысль. – 1917. – 5 апреля.
22. Киевский трамвай за сорок лет 1892 – 1932 гг. / под. ред. Ю. Ю. Струка. – К.: Киевские трамвайный трест, 1933. – 160 с.
23. Коммунар. – 1919. – 4 марта.
24. Конава Н. Финансы г. Киева // Киевские городские известия. – 1917. – № 9. – С. 11-49.
25. Петимко П. І. Каналізація Києва 1894 – 1994 гг. / П. І. Петимко, М. Ф. Царик, В. В. Кобзар, П. Л. Кисленко. – К., 1994. – 96 с.
26. Петимко П. І. Водопостачання Києва 1872 – 1997 рр. / П. І. Петимко, М. Ф. Царик, В. В. Кобзар, О. І. Кириченко. – К.: Логос, 1997. – 359 с.
27. Повышения тарифа на воду // Киевские городские известия. – 1918. – № 14. – С. 50-52.
28. Последние новости. – 1919. – 23 (10) января.
29. Робітнича газета. – 1918. – 13 серпня.
30. Робітнича газета. – 1918. – 6 червня.

Надійшла до редколегії 12.11.14

УДК 070(477).792:355.415."1915-1918"

Є. Мозохіна, студ.
Київський університет імені Бориса Грінченка, Київ

ОСВІТНІ КУРСИ ПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ У ТАБОРІ ФРАЙШТАДТ (АВСТРО-УГОРЩИНА) 1914-1918 РР.

У статті розглянуто особливості діяльності освітніх курсів у таборі полонених українців Фрайштадт під час Першої світової війни. Аналізуються форми і методи просвітницької роботи Просвітнього відділу СВУ в згаданому таборі.

Ключові слова: Просвітній відділ СВУ, школа, "читальний" барак, гурток, професійні спілки, курси кооперації.

Дана проблема ще не була об'єктом спеціального комплексного історичного дослідження. Вивчалися лише окремі аспекти просвітницької руху в українському таборі Фрайштадт. Так, зокрема, І.Срібняк у своїй монографії дослідив історію функціонування таборів військовополонених українців часів Першої світової війни, національно-освідомлюючи роботу просвітніх відділів Союзу визволення України (СВУ), організаційні засади створення таборових організацій, результативність творчої роботи полонених та ін. Вчений наголосив на провідній ролі Просвітніх відділів СВУ в організації національно-просвітньої роботи в таборах і на окупованих землях, навів деякі факти з історії діяльності просвітніх осередків у таборі Фрайштадт [3, с. 218-222].

Дослідниця української таборової преси Н. Сидоренко у низці своїх праць подала великий фактичний матеріал про видавничу діяльність СВУ та розгортання культурно-освітньої роботи просвітніх відділів СВУ в таборах полонених українців, у т.ч. й у Фрайштадті. Найбільший внесок у наукову розробку даної проблеми було зроблено Л.Кривошеєвою, яка у рамках своєї дисертації дослідила особливості національно-просвітницької роботи в середовищі полонених українців в Австро-Угорщині [2, с. 41]. Підсумовуючи історіографічний огляд, доводиться констатувати, що питання національно-просвітньої діяльності СВУ в таборах військовополонених українців ще чекає на свого дослідника.

У жовтні 1914 р. СВУ розпочинає підготовчі заходи для українізації табору полонених зі складу царської армії у Фрайштадті. Прибувши до табору, М.Гаврилко здійснив перепис полонених українців, а також встановив контакти з представниками інших національностей та етнічних груп, які прихильно ставилися до українського питання [5, с.41]. За місяць він знову з'являється в таборі, маючи своїм завданням "з'єднати у таборі прихильників Союзу, щоби можна було на кім оперти ширшу політичну і просвітню діяльність Союзу серед полонених" [6].

До складу "Відділу Союзу Визволення України" увійшов нечисельний гурток свідомих українців (близько 20 чол.) Але пізніше саме до "певних" членів гуртка увійшло 8 чоловіків, які були готові зі зброєю в руках відстоювати самостійність та незалежність України. До безперечних здобутків М.Гаврилка і членів українського гуртка слід віднести заснування в одному з бараків бібліотеки з українською літературою. Її книжковий фонд вже у грудні 1914 р. становив понад 500 книжок в українському відділі та 100 книжок у російському [5]. З часом кількість книжок значно збільшилась.

Але з огляду на обставини процес просвітництва у таборі полонених Фрайштадт гальмувався. Однією з найвагоміших причин було існування т.зв. "чорної книги", до якої підпрапорщики вносили прізвища всіх осіб, хто так чи інакше симпатизував українській справі, щоб після повернення з полону передати цей список царському уряду. Також не слід забувати про діяльність "чорної сотні", яка в різний спосіб залякувала полонених українців.

Першим кроком СВУ у просвітницькій діяльності були так звані "читання". В.Сімовичу вдалося переконати комендатуру табору в доцільності збільшення часу перебування у таборі для співробітників СВУ з трьох до семи годин, що дало змогу організувати проведення у другій половині грудня вечірніх "загальнодоступних" читань. Майже всі полонені були зацікавлені цими читаннями. Загалом вони цікавились творчістю українських письменників та поетів. В. Сімовичу вдалося продемонструвати все багатство української мови та літератури. Пізніше, полонені звикли вести бесіди і на політичні теми.

У таборі Фрайштадт соціальний гурток організували члени Просвітнього відділу СВУ В.Сімович і О.Безпалко в кінці березня 1915 р. На його засіданнях викладались загальнодоступні лекції популярного й наукового змісту, здебільшого на соціальні теми. Серед активних членів гуртка були інтелігенти, селяни та робітники. Лекції відвідували всі зацікавлені таборяни [4, с. 97]. З 23 липня 1915 р. заняття в соціальному гуртку починають відбуватись тричі на тиждень. Доповідачі від Просвітнього відділу СВУ О.Безпалко, Р.Домбчевський, В. Пачовський, М.Чайковський регулярно підносили у своїх викладах злободенні соціально-політичні питання, а саме: самоуправління, свобода слова усного й друкованого, справа церкви, школи, мілітаризму, виборчі права, цензура у всіх її проявах, закони про діяльність видавництв і товариств, професійних спілок тощо.

Зокрема, темами виступів члена Просвітнього відділу В.Левицького були: "Про австрійську Україну", "Огляд австрійської конституції" та "Політична організація австрійських українців", "Про державний устрій", в яких розглядалися основні поняття політичного права, такі як абсолютизм, конституція, монархія, республіка, централізм, автономія й федералізм. На виступи збиралося пересічно 80–100 осіб. Слухачів цікавили лекції, після яких розгорталися дискусії на політичні теми.

20 серпня 1915 р. "Соціальний кружок" реорганізувався в соціально-політичну секцію Суспільно-просвітнього гуртка, взявши на себе відповідальність за національно-просвітню роботу в таборі. У листопаді 1915 р. Просвітній відділ СВУ вирішив улаштувати публічні дискусії, метою яких стало формування в полонених навичок публічних виступів. Таких дискусійних вечорів відбулося 18. Таборяни активно (до 500–600 осіб) відвідували ці вечори та брали жваву участь у диспутах. Організатори дискусійних вечорів О. Охримович і Я. Остапчук у своїх звітах зазначають, що майже всі полонені виступали впевнено й досить гарною українською мовою [4, с. 146].

Діяльність таборового Просвітнього відділу розгорталася за трьома напрямками: 1) просвіта взагалі, тобто вивчення окремих предметів в організованих школах, курсах і окремих викладів; 2) національно-політичне виховання; 3) практична наука організації громадського життя, тобто управління українськими гро-

мадами. Ці три напрями були тісно пов'язані між собою й взаємно доповнювали себе.

Працю піонерів національного виховання полонених українців розширив митець-маляр М.Голубець. У великому "читальному" бараці він розпочав виклади з історії України. Він провів одномісячний курс малювання, який відвідувало 40 чол. Також багато зусиль доклав митець для розмалювання іконостасу в табірній церкві св. Покрови [1, с. 9-10].

Навесні 1915 р., після проведення В.Сімовичем курсів української граматики для полонених, які вже мали початкову освіту, до табору прибули о. К.Даниленко, д-р О.Охримович, д-р М.Чайковський, о. О.Гнідий, д-р М.Левицький та ін. [5, с. 45]. Кожен із них як член "Просвітнього відділу СВУ" мав своє окреме завдання. Щотижнево проводилися загальні збори, на яких обговорювалися напрями розвитку просвітницької діяльності.

20 серпня 1915 р. офіційно оформився "Суспільно-Просвітній Гурток" (фактично діяв з травня 1915 р.) з числа полонених, члени якого за вказівками табірної Просвітньої відділу провадили роботу в Фрайштадті на підставі спеціально розроблених правил. Його членами були засновані окремі секції гуртка: просвітня, видавнича, драматична, співочо-музична, соціально-політична, етнографічна, фотографічна, спортивно-рахункова і кооперативна. Секції щомісячно звітували про свою діяльність управі "Суспільно-Просвітнього Гуртка" (СПГ), до якої входили Я.Орищенко (голова), Ф.Шевченко (секретар), Д.Щербина, І.Лазько, Степанович, О.Лошаченко, К. Голубородський, І.Десятовський, Ю.Мочульський [7].

Також було розпочато виклади з цілої низки різних курсів, систематично відбувалися театральні вистави, концерти, доповіді на різні теми. У таборі почали регулярно скликатися віча (загальні збори всіх полонених), де обговорювалися останні політичні й військові події, питання, пов'язані з побутом і життям у таборі.

Під час занять з полоненими співробітниками СВУ і табірний актив стали все частіше підносити та обговорювати різні політичні проблеми, поступово втягуючи до цього й широкий загаль таборян. Особливо ефективними в цьому відношенні були "масові читання", які щоденно влаштовувалися у спеціальному бараці. Вони відбувалися в двох формах: читання української літератури (вибрані вірші чи оповідання) або проведення популярних лекцій. В останньому випадку пропонувалися такі теми, як українська і загальна історія, становище українців у Росії та Австрії, політичні системи держав світу, географія і природознавство, соціальні проблеми, огляди військового і політичного становища країн світу тощо. В залежності від теми і ситуації в таборі ці заходи СВУ збирали від 300 до трьох тисяч чоловік [6].

З огляду на те, що у таборі перебувала досить значна кількість неписьменних, Просвітній відділ СВУ продовжував приділяти велику увагу й роботі курсів для неграмотних. Читати й писати полонених щоденно вчили їх товариші з числа народних вчителів, і загалом такий курс збирав по 70-100 слухачів. Ті ж полонені (особливо з числа табірної активу), хто вже мав певний освітній ценз, виявляли велике зацікавлення до вивчення німецької мови, що пояснювалося їх бажанням полегшити собі безпосередній контакт зі службовцями табірної комендатури. Ці курси збирали до 100 учасників, а їх робота завжди зустрічала повне розуміння з боку австрійської військової влади. Для цієї ж групи полонених були організовані курси української

мови та історії літератури, що відбувалися тричі на тиждень у присутності пересічно 100 чол.

Щоденні курси "соціальних" наук, що включали в себе виклади з історії культури, соціології, політекономії, державного права, націології та історії України, також призначалися для більш освіченої частини полонених, збираючи від 100 до 300 осіб [5, с. 49]. Курси кооперації працювали двічі на тиждень при 100-160 учасниках, причому з огляду на досить високий ступінь розвитку кооперативного руху в Україні та активну участь у ньому широких верст селянства, вони користувалися "спеціальною увагою полонених".

Метою даних курсів було ознайомлення "полонених з розвоєм і станом кооперативного руху в різних краях Європи, а спеціально в Австрії і Німеччині" та підготовка кадрів з числа полонених до заснування кооперативу в таборі. Спеціальний характер мав курс математики (30 слухачів), де полонених вчили основам алгебри й геометрії; та курс "рисунвання", де учні опановували ази портретистики та орнаменталістики. Силами самих полонених проводились т.зв. "господарські курси", де теоретичної частини яких були включені виклади з усіх галузей господарства, а до практичної – із садівництва і лісництва [6, с. 49].

Отже, підводячи підсумки здобуткам СВУ в Фрайштадті у 1915 р. слід відзначити, що його співробітникам вдалося подолати негативне ставлення полонених до української національної ідеї. Завдяки діяльності СВУ полонені українці у таборі Фрайштадт почали поважати свою культуру, мову, національні традиції. Члени СВУ справляли величезний вплив на усвідомлення полоненими власної національної ідентичності, їх зусиллями були організовані курси, школи для неписьменних, культурні осередки, просвітні товариства. Завдяки діяльності Союзу Визволення України в таборі Фрайштадт у свідомості полонених українців відбулися кардинальні зміни, які уможливили появу в середовищі справжніх патріотів, готових зі зброєю в руках виступити на захист своєї Батьківщини.

Список використаних джерел

1. Голубець М. Усвідомлення полонених у таборі Фрайштадт творами українських письменників // Союз Визволення України у Відні (1914-1918). – Нью-Йорк, 1979. – С.9-10.
2. Кривошеєва Л. Національно-просвітня діяльність Союзу визволення України в таборах військовополонених українців (1914-1918 рр.). Дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук за спец. 07.00.01 – історія України / Кривошеєва Л.М. – Запоріжжя, 2009. – 234 с.
3. Сидоренко Н.М. Національно-духовне самоствердження : у 3 ч. / Н.М. Сидоренко. – К. : Дослідницький центр української преси, 2000. – Ч. 1 : Українська таборова періодика в першій світовій війні. – 204 с.; Сидоренко О. Культурно-освітня й національно-освідомлююча діяльність Союзу визволення України / Сидоренко О., Сидоренко Н. // Четвертий міжнародний конгрес українців. – Одеса ; К. ; Львів, 1999. – Історія. Ч. 2. – С. 218-222.
4. Союз визволення України, 1914-1918 – Відень : [спогади]. – Нью-Йорк : Червона калина, 1979. – 197 с.
5. Срібняк І. В. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині, 1914-1920 рр. / І.В. Срібняк. – К.: Київський держ. лінгвістичний ун-т, 1999. – 296 с.
6. Там само.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО), ф.4404, оп.1, спр.6, арк.2, 6.
8. ЦДАВО України, ф.4405, оп.1, спр.55, арк.19.

Надійшла до редколегії 14.11.14

Е. Мозохина, студ.
Киевский университет имени Бориса Гринченко, Киев, Украина

ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ КУРСЫ УКРАИНСКИХ ВОЕННОПЛЕННЫХ В ЛАГЕРЕ ФРАЙШТАДТ (АВСТРО-ВЕНГРИЯ) 1914-1918 гг.

В данной статье рассматриваются некоторые аспекты деятельности образовательных курсов в украинском лагере военнопленных Фрайштадт во время Первой мировой войны. Также анализируются формы и методы образовательной работы Просветительского отдела СОУ в этом же лагере.

Ключевые слова: Просветительский отдел Союза Освобождения Украины, школа, барак для чтения, кружок, проф. союзы, курсы кооперации.

E. Mozokhina, student
Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv, Ukraine

THE EDUCATION COURSES FOR UKRAINIAN HOSTAGES IN CAMPS FREISTADT (AUSTRIA-HUNGARY) 1914-1918

In the article there have been studied the peculiarities of educational courses activities in the camp Freistadt for Ukrainian prisoners during World War I. The forms and methods of educational work of an educational department of Ukrainian Liberation Union in the camp have been analyzed.

Keywords: educational department of Ukrainian Liberation Union, school, reading barracks, study group, trade unions, courses of cooperation.

УДК (41+430) "192/199"

Н. Папенко, канд. іст. наук, доц.,
Є. Папенко, магістр історії

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

БРИТАНСЬКО-НІМЕЦЬКІ ВІДНОСИНИ В 30-ті рр. ХХ ст.: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Розглядається питання співробітництва Англії та Німеччини. Визначені рівні, форми та механізми співпраці, проаналізований політичний курс обох країн, розкриті чинники відносин.

Ключові слова: європейська безпека, конфронтація, договір, меморандум, міжнародний контроль, плебісцит, ініціатива, озброєння.

Упродовж 30-х років ХХ ст. відносини між Великою Британією та Німеччиною мали доволі невизначний характер. Після виходу Німеччини з Ліги Націй 19 жовтня 1933 р. європейська дипломатія переживала значну політичну кризу. Ініціативи Великої Британії та Франції щодо перегляду Версальського мирного договору були Німеччиною відкинуті. Німецький уряд, окрилений економічними успіхами 30-х рр., почав активно відстоювати свої права на міжнародній арені. На той час Велика Британія переживала спад економічного виробництва, який найбільше був вираженим у металургійній, машинобудівній та текстильній галузях. Лише за підсумками рівня промислової продукції 1936 р. Британія вийшла на рівень 1929 р. [12, с. 3-4]. Економічна нестабільність виробництва змушувала промислові кола Британії розширювати торговельні відносини та сфери інвестицій з Німеччиною. Натомість остання, використовуючи кризові явища в економічному розвитку Англії, намагалася тиснути на Францію як головного суперника британців. 24 листопада 1933 р. рейхсканцлер Німеччини А.Гітлер, разом з міністром закордонних справ бароном Константином фон Нейратом, ознайомив посла Франції у Берліні Андре Франсуа – Понсе з меморандумом, який містив німецький план перегляду Версальського договору. Німеччина підтверджувала свою вірність Локарнському пакту (1925 р.) та Женевській конвенції (1928 р.). Крім того, вона мала право формувати озброєну трьохсоттисячну армію, засновану на короткочасній службі. Німеччина погоджувалася на міжнародний контроль щодо своєї країни, проте вимагала анексії Саарської області без плебісциту [2, с. 4]. На німецький меморандум французький уряд відповів заявою, в якій пропонувалося запросити представників Німеччини до Женеви на конференцію з питань роззброювання. І лише після виконання цієї умови Франція погоджувалася на перетворення армій обох країн в одностороннє ополчення з коротким терміном служби. Чисельність військ повинна була бути однаковою, а види озброєння поступово уніфіко-

увалися. Німецький уряд не примусив французів довго чекати і 19 січня відповів нотою, в якій відмовлявся від вступу до Ліги Націй та не погоджувався на кількісну рівність збройних сил, наполягаючи на виконанні рішень від 18 грудня 1933 р. Окрім того, в ноті зазначалося, що німецька армія має складатися з 300 тис. чол., артилерія калібру – 155 мм, танки – 6 тис., авіація – третина французьких військово-повітряних сил та її союзників. На німецьку заяву уряд Франції відповів нотою від 14 лютого 1934 р., в якій повністю відкидав німецькі пропозиції та висловлював обурення фактом укладання пакту про ненапад між Німеччиною та Польщею (26 січня 1934 р.), яка на той час була союзником Франції [6, с. 472]. Щоб запобігти цим непорозумінням, британський уряд спробував виступити посередником, запропонувавши обох країнам досягти паритету чисельності збройних сил: 200 тис. чол. за планом Макдональда та 300 тис. – німецьким. Проте французький уряд відповів відмовою Німеччині на легалізацію переозброєння.

Пакт про ненапад Німеччини з Польщею став першим кроком до створення "синдикату" невдоволених держав, метою яких була ревізія післявоєнних мирних угод. Німеччина прагнула приєднати Австрію, що було обумовлено з Англією ще в 1930 р. На той час на території Австрійської республіки існували фашистські організації, метою яких був "аншлюс" з Німеччиною. На захист австрійської республіки 17 лютого 1934 р. була прийнята декларація трьох держав (Англія, Франція, Італія), яка примусила Німеччину тимчасово відійти від ідеї "аншлюсу". Незважаючи на те, що після виходу Німеччини з Ліги Націй робота конференції з питань роззброєння фактично завмерла, 29 березня 1934 р. Німеччина опублікувала військовий бюджет на 1934/1935 рр., який передбачав збільшення витрат на військово-повітряний флот, свого часу заборонений рішенням Версальського мирного договору. 17 квітня 1934 р. уряд Франції направив уряду Англії ноту, в якій заявляв про необхідність поновити питання безпеки

Франції. Фактично нота свідчила, що "німецький уряд, не чекаючи результатів переговорів, прагнув поставити нас, французів, перед своїм рішенням продовжувати переозброєння з усіх видів і в тому об'ємі, який він визначає на власний розсуд, нехтуючи постановою Версальського договору" [3, с. 65]. Виступаючи 9 травня в комісії із закордонних справ палати депутатів, міністр закордонних справ Луї Барту підкреслював, що Франція не зможе за жодних обставин санкціонувати переозброєння Німеччини, наполягав на реорганізації та зміцненні системи зовнішніх договорів Франції, розширенні змісту Локарнського пакту угодами "східного Локарно", які охоплювали Радянський Союз, Польщу, Чехословаччину, Прибалтійські держави. Учасникам "східного пакту", у разі нападу якого-небудь агресора на одного з них, необхідно було надати військову допомогу. Окрім того взаємну допомогу мали надавати і такі країни, як Англія, Франція, Італія та Бельгія. Таким чином, Луї Барту намагався створити єдиний союз європейських країн проти агресора. Прагнучи заручитися підтримкою Англії, Л. Барту відвідав її, "проте Лондон зустрів міністра з прохолодою". Одним із найбільш активних супротивників "східного пакту" в Англії був заступник міністра закордонних справ Роберт Вансітарт. Він угледів у проекті Л. Барту серйозну "дипломатичну перемогу над росіянами" [15, с. 273]. Британське міністерство закордонних справ направило своїм послам в Берлін та Варшаву директиву, в якій мова йшла про схвальне рішення нового пакту. Окрилений такою підтримкою, Л. Барту вирішив особисто відвідати столиці Польщі, Румунії, Югославії, Чехословаччини, щоб домовитися про новий пакт з урядами цих країн, але його поїздка успіху не мала. Британія, схваливши ідею "східного пакту", дотримувалася обережності стосовно планів французького міністра, боячись загострення відносин з Німеччиною. Виступивши в палаті громад 13 липня 1934 р., заступник міністра закордонних справ Джон Саймон наголосив, що уряд країни не братиме участі у будь-яких спробах "оточити Німеччину" та завірів німецький уряд, що надалі усі угоди між європейськими державами виходитимуть із формули, прийнятої рішеннями п'яти держав від 11 грудня 1932 р. про рівноправність німців у межах системи безпеки усіх народів [15, с. 285]. Лондон не лише не хотів ворогувати з Берліном, але і мав намір використовувати німців для залякування Франції. Дж. Саймон, розуміючи ілюзорність повного роззброєння, запропонував дозволити Німеччині озброюватися.

У ці роки Німеччина намагалася розширити відносини з Італією. Так, 14-15 червня 1934 р. у Венеції відбулася зустріч між А.Гітлером та Б.Муссоліні. Останній мав намір переконати А. Гітлера в необхідності збереження миру. Проте 25 липня 1934 р. в Австрії відбувся фашистський путч (німецькі націонал-соціалісти були причетні до нього), під час якого було вбито канцлера Енгельберта Дольфуса. Путчисти зазнали поразки, але своїх намірів вони не позбулися. Нова спроба фашистів до заколоту мала місце 9 жовтня 1934 р. в Марселі, коли німецьким агентом був вбитий міністр закордонних справ Франції Луї Барту та югославський король Александар I. Новим міністром Франції був призначений П'єр Лаваль, який намагався призупинити процес розслідування вбивства, яке могло зіпсувати французько-німецькі відносини. Розгляд цього питання відбувся в Раді Ліги Націй 7-10 грудня 1934 р., і як результат, було прийнято рішення знайти та покарати вбивцю у скоєнні злочину. Проте це рішення не було виконано.

В кінці листопада 1934 р. відбулися переговори між представником Німеччини Іоахімом фон Ріббентропом та Франції – П'єром Лавалем. Представник Німеччини

повідомив, що уряд країни обіцяє відмовитися від проведення додаткового плебісциту в Саарі, якщо перший тур плебісциту буде вирішений на користь Німеччини. Він завірів французький уряд, що після проведення плебісциту, Німеччина не матиме до Франції жодних територіальних претензій. Слід зауважити, що відповідно до рішення Версальського договору Саар на 15 років передавався управлінню Ліги Націй. Таким чином, всупереч цьому, 13 січня 1935 р. плебісцит все ж таки відбувся. За його результатами із 539 тис. осіб, які голосували, 477 тис. висловили своє бажання приєднатися до Німеччини, 46 тис. проголосували за збереження колишнього управління Саарської області під контролем Ліги Націй; 2 тис. – голосували за приєднання до Франції. 1 березня 1935 р. Саарська область перейшла під контроль Німеччини. Лише французький генеральний штаб виступив проти цього рішення, проте прем'єр-міністр країни П'єр-Етьєн Фланден та П'єр Лаваль не підтримали його. Так, кожен крок націонал-соціалістів провіщав крах усієї Версальської системи. Німеччина знову вступила на шлях Вільгельма II, прагнучи встановити свою гегемонію в Європі [8, с. 59]. У країні розширювався асортимент військової техніки. Компанія Бохум-Вестфалія почала виробляти гранати. Підприємства "Рейнметал" в Дюссельдорфі перетворилися на базу виробництва артилерії. Оборот капіталу підприємств Болен фон Круппа почав зростати нечуваними темпами. До найголовніших проектів країни належали також будівництво автошляхів (1933-1934 рр.), пуск заводу "Фольксваген" (1938 р.), але передусім було питання про переозброєння. Воно зцілювало вражені гордощі німців і забезпечувало прихильність армії, яка у 1934 р. знову спромоглася запровадити загальну військову повинність. Переозброєння армії впливало як із політичних, так і психологічних причин.

Інтенсивне переозброєння Німеччини викликало тривогу, занепокоєння серед політичних, військових сил Великої Британії. Перспектива побачити, що нацистська Німеччина порядкує на власний розсуд в Центральній Європі, зробила небезпеку набагато відчутною. Для Франції та Англії явний вихід із такої ситуації полягав у відродженні стратегічного трикутника Першої світової війни й перетворення Радянського Союзу на суперника Німеччини. 19 липня 1934 р. прем'єр-міністр Англії Стенлі Болдуїн оголосив програму повітряних озброєнь країни, а 30 липня – представив цю програму в парламенті. Мова йшла про те, що "з того часу, як авіація почала грати свою роль, старих меж більше не існує. Якщо ви думаєте про оборону країни, то не думайте більше про скелі Дувра, думайте про Рейн, бо там знаходяться наші кордони" [8, с. 61]. 27 листопада 1934 р. англійський уряд направив міністерству закордонних справ Німеччини меморандум із попередженнями про неприпустимість незволених озброєнь у сфері військово-повітряних сил. 28 листопада 1934 р., за наполяганням сера Уінстона Черчилля, Стенлі Болдуїн оголосив в парламенті дані про німецькі повітряні сили, які на той час становили від 600 до 1 тис. одиниць. Тому британський уряд прийняв рішення про збільшення чисельності королівських військово-повітряних сил упродовж п'яти років на 41 ескадрилью (понад 800 бойових літаків).

У розмові між американським послом в Берліні Уільямом Доддом та британським послом сером Еріком Фіппсом стосовно меморандуму підкреслювалось, що німці були вражені його змістом і що саме рейхсканцлер заявляв, що усі країни, які оточують Німеччину, озброюються. Політичні кола Британії гадали, що як-

що Німеччина випередить Англію в цьому напрямку, то наздогнати її буде неможливо, й Британські острови будуть зручною мішенню для ударів німецької бомбардувальної авіації.

11 січня 1935 р. принц Уельський схвалив рішення англійського союзу фронтників – Британського легіону – направити делегацію до Німеччини з метою розглянути статті Версальського договору щодо озброєння. Проте це рішення не було реалізовано. 1-3 лютого 1935 р. в Лондоні відбулася нарада за участю голови французького уряду П'єра Лавала, прем'єр-міністра Англії Стенлі Болдуїна та міністра закордонних справ Джона Саймона, за результатами роботи якої було опубліковано комюніке, в якому мова йшла про організацію безпеки в Європі, викладені пропозиції співпраці з Німеччиною заради миру і безпеки в Європі. Лондонське комюніке пропонувало укладання повітряної конвенції між Англією, Францією, Бельгією, Італією та Німеччиною, Дунайського пакту про допомогу; повернення Німеччини в Лігу Націй. Проте Німеччина не поспішала з відповіддю, відкинувши майже усі пропозиції за винятком положення про повітряну конвенцію. Німецькі дипломати прагнули роз'єднати британсько-французький альянс, повідомивши, що обговорення пропозицій відбуватиметься лише з представниками Британії. 21 лютого 1935 р. британський уряд офіційно повідомив німецький про згоду на двосторонні переговори і про направлення спеціальної місії до Берліну. Саме в той час уряд Німеччини дізнається, що Стенлі Болдуїн вносить до парламенту проект військового бюджету на 1935 р., який передбачав збільшення витрат, проти минулого року, на 4 млн. фунтів стерлінгів. Для обґрунтування збільшення військових витрат 4 березня британський уряд видає "Білу книгу", наголошуючи на тому, що саме Німеччина, порушуючи статті Версальського мирного договору, вступила на шлях посиленого озброєння.

Варто зазначити, що ще в 20-ті – поч. 30-х рр. на міжнародних конференціях дедалі частіше порушувалося питання про урівноваження військових сил Франції та Німеччини, яке мало сприяти вічному миру в Європі. Відповідно до розробленого в Лондоні "плану Рамсея Макдональда" (1933 р.) передбачалося скорочення в мирний час французької армії з 500 тис. до 200 тис., а стосовно Німечкої – збільшення. Французький уряд цей план відхилив, бо його поява свідчила, що Франція повинна була самотужки дбати про свою безпеку, тому 11 березня 1935 р. французький уряд вніс до палати депутатів законопроект про збільшення терміну військової служби до двох років, зменшення призовного віку з 21 року до 20. Цей проект викликав негативну реакцію серед політичних та військових сил Німеччини, і вже 13 березня з'явилася нова заява, в якій зазначалося, що відтепер Німеччина вважатиме себе вільною від зобов'язань Версалю [13, с. 77]. Того ж дня фюрер звернувся з відозвою до уряду та народу, в якій обґрунтував проект збільшення терміну військової служби, звинувачуючи в цьому Францію та Британію. Британські військові експерти підраховували, що за цим проектом німецька армія мала зрости на 550 тис. чол., між тим контингент військових сил Франції мав становити лише 300 тис. "Без усякого кровопролиття Гітлер усунув наслідки Версальського договору ..., постійно зміцнюючи міць і велич Німецької імперії" [16, с. 5]. Заява Німеччини не викликала негайної реакції європейських держав і це надало німцям сміливості. 16 березня 1935 р. в країні був прийнятий закон про введення загальної військової повинності. Лише тоді лідери західної демократії не

могли не помітити, що Німеччина схильна до експансії, і система колективної безпеки не дає конкретних результатів, лише тоді Франція та Британія заявили протест Німеччині проти відкритого порушення нею умов Версальського договору. Намагаючись проводити розрядку напруженості в Європі, лідери Великої Британії пішли на нові переговори з німцями. 24-26 березня 1935 р. в Берліні відбулася зустріч Дж. Саймона, Е. Ідена, Е.Фіппса з К. фон Нейратом та І. фон Ріббентропом. Було прийнято спільне комюніке, яке свідчило, що переговори проходили в дусі повної відвертості. Доповідаючи про зустріч у парламенті, Дж. Саймон наголошував, що Німеччина не бажає брати участі в укладанні європейського пакту, який би гарантував незалежність Австрії, проте погоджується на переговори з Англією про обмеження військово-морського будівництва. Дж. Саймон повідомив членів парламенту, що Німеччина наполягає на тому, щоб її флот становив 35% від англійського. Що стосувалося військових літаків, то Гітлер вимагав рівної кількості їх як з Англією, так і з Францією, проте з уточненням, "якщо збільшення радянських повітряних сил не викличе перегляду цієї норми" [14, с. 101].

Зухвала позиція Німеччини в питанні озброєння створювала тривогу, перш за все, серед політичних та військових сил Франції, уряд якої наполягав на скликанні Ради Ліги Націй. Пропозицію Франції підтримали, і місцем проведення наради було обрано курортне містечко Стреза на півночі Італії. Учасники конференції домовилися чинити опір спробам Німеччини порушити статті Версальського договору, висловлювали надію, що німці погодяться обмежити озброєння [7, с. 266]. 17 квітня 1935 р. відбулася сесія Ради Ліги Націй, яка ухвалила резолюцію про порушення Німеччиною статей Версальського договору, на що німецький уряд відповів нотою, в якій засуджував втручання країн Ліги Націй у внутрішні справи країни [14, с. 90].

11 червня 1935 р. ліберальна англійська газета "Manchester Guardian" опублікувала секретні інструкції Г. Геббельса німецькій та закордонній пресі. Мова йшла про створення серед світової спільноти враження миролюбності німців [11, с. 90]. Ще 25 травня 1935 р. рейхсканцлер Німеччини виступив з програмою миру, що містила 13 пунктів. Ці положення повинні були врегулювати взаємовідносини Німеччини з країнами Європи. Вони свідчили про готовність укласти двосторонні угоди про ненапад. Однак стосовно пунктів про взаємодопомогу – німці мовчали. Таким чином, пропонуючи європейцям "моральне роззброєння", Німеччина була проти "військового союзу" Франції з СРСР. "Неупереджена людина, – заявляла 22 травня 1935 р. газета "Times", – не може сумніватися в тому, що пункти, викладені А.Гітлером, є основою для врегулювання стосунків з Німеччиною" [11, с. 93]. Для розширення дружніх відносин з Великою Британією до Лондона прибув радник фюрера І. фон Ріббентроп, і вже 18 червня 1935 р. була укладена британсько-німецька морська угода, за якою Німеччина отримала право мати надводний флот, тоннажність якого становить 35% тоннажності британського флоту та підводний – у розмірі 45% [1]. Нагадаємо, що за Версальським мирним договором Німеччині заборонялося мати підводний флот, тому укладаючи британсько-німецьку морську угоду, німці розраховували на необмеження кількості підводного флоту. Як підкреслював У. Черчилль, "Британія мала вибір між ганьбою і війною. Ми вибрали ганьбу і дістали війну" [4, с. 102].

26 червня 1935 р. на засіданні парламенту виступив міністр військово-повітряних сил Чарльз Лондондеррі із

обґрунтуванням необхідності британсько-німецької угоди. "Ми практичний народ, – заявляв міністр і повинні зважати на реальні факти..., найкращий метод досягнення загального врегулювання... полягає не в тому, щоб вступити в подальше змагання в морському будівництві, а в тому, щоб спробувати шляхами угоди з Німеччиною знешкодити результати оголошеного нею рішення... Ми вважаємо, що зробили велику послугу іншим державам [5, с. 157]. Ч.Лондондеррі був одним із впливових прибічників зближення з Німеччиною. Саме він, з 30 січня по 4 лютого 1936 р. відвідав Г. Герінга і під час їхньої розмови останній доводив важливість та необхідність негайного зміцнення відносин Великої Британії з Німеччиною. 7 березня 1936 р. на запрошення міністерства закордонних справ до Німеччини прибули послы Великої Британії, Бельгії, Франції та Італії, яким К. фон Нейрат вручив черговий меморандум [9]. Мова йшла про підписання мирного договору з ними терміном на 25 років та проведення демілітаризації обох сторін рейнського кордону. К. фон Нейрат повідомив послів про відмову Німеччини від Локарнських угод та про захоплення нею Рейнської зони. Через дві години після промови К. Нейрата, А.Гітлер оприлюднив у рейхстазі свій намір повернути Рейнську зону до Німеччини. Поки тривала його промова, близько 40 тис. німецьких вояків перетнули кордон Рейнської зони, населення якої, з одного боку, раділо приходу німецьких військ, а з іншого – боялося реакції Британії та Франції. Для заспокоєння Лондона та Парижа, А. Гітлер заявив, що окупація Рейнської зони має символічний характер і Німеччина, навіть, може повернутися до Ліги Націй, "якщо питання про колоніальну рівність стануть предметом дружніх переговорів" [11, с. 89].

Окупація Рейнської області викликала дебати в англійському парламенті. Стенлі Болдуїн та Ентоні Іден виступили із засудженням політики Німеччини. Проте, на думку уряду, кроки, здійснені Німеччиною, не являли собою військових дій та не спричинили збройний конфлікт. 10 березня 1936 р. представники Англії, Бельгії, Італії зустрілися в Парижі з П'єром Фланденом з метою обговорити позицію Німеччини. Франція вимагала негайного виведення німецьких військ з Рейнської зони і, у разі відмови Німеччини, застосувати до неї санкції. Проте Е. Іден та Е. Галіфакс (заступник прем'єр-міністра Англії) все ж таки намагалися порозумітися з Рейхом. 11 березня 1936 р. Е. Іден офіційно запропонував німецькому уряду прийняти рішення про звільнення Рейнської зони, натомість залишити там лише символічну кількість військ, пообіцявши не зводити в зоні укріплень. 14 березня 1936 р. в Лондоні відкривалися засідання Ради Ліги Націй. Представник Франції П'єр Фланден наполягав, щоб Рада Ліги Націй визнала факт порушення Німеччиною 43 статті Версальського договору. Одночасно він пропонував передати на розгляд Гаагського міжнародного трибуналу заяву Німеччини про несумісність французько-радянського пакту із положеннями Локарнської угоди. Пропозиція П. Фландена була підтримана державним діячем Бельгії Гійомом Поль Ван Зеландом. 18 березня в Раді Ліги Націй виступив Е. Іден, заявивши, що вторгнення німецьких військ в Рейнську зону є порушенням Версальського мирного договору, проте це порушення не загрожуватиме миру. Таким чином, Рада Ліги Націй дуже обережно запропонувала Німеччині призупинити ремілітаризацію Рейнської зони, британська дипломатія не втрачала надії домовитися з Німеччиною. Англійський посол в Берліні Ерік Фіппс отримав від уряду доручення з'ясувати у Гітлера, як німецький народ ставиться до існуючого

територіального та політичного порядку в Європі і чи має бажання дотримуватися його. Проте ці питання Форер залишив без відповіді. 24 серпня 1936 р. в Німеччині був опублікований закон про подовження терміну військової служби з одного року до двох. До кінця 1936 р. в країні налічувалося 14 армійських корпусів, 1 кавалерійська бригада. На 30-ті роки регулярна німецька армія досягла чисельності 700-800 тис. чол. Ця військова сила була добре озброєна. На кожного солдата піхотної дивізії припадало в 4 рази більше технічних засобів, ніж у 1914 р. На рахунок армії перебувало 1 тис. 500 танків. Німецька промисловість випускала більше 100 танків на місяць. Величезні кошти витрачалися на військову авіацію. На 1936 р. військова авіація налічувала 4 тис. 500 літаків, з них 1 тис. 900 – першої лінії. По всій країні створювалася широка мережа аеродромів, число яких перевищувало 400 [10, с. 100].

Захід не наважився зупинити дії Німеччини в їх заходку. Наполегливо закликав до створення потужної оборони Англії сер Уїнстон Черчилль. Виступаючи в парламенті, він зауважив, що англійський народ занурений у буденне життя, захоплюється спортом, кіно і іншими розвагами. Між тим "Німеччина старанно озброюється, спираючись на широку наукову базу, озброюється так, як жоден народ цього не робив до теперішнього часу" [10, с. 112].

Якщо з 1919 до 1933 року німецькі дипломати більш-менш виконували вказівки Форін-офіс, то починаючи з 1933 р. зовнішньополітичний курс Німеччини був направлений на форсовану підготовку до світового панування. Примирлива позиція Великої Британії ґрунтувалася на небажанні втрачати значні інвестиції в Європі через провокаційні дії німців, а також значного впливу пангерманізму та ізоляціонізму, що відволікали владну еліту країни від проблем європейської безпеки. Трагізм британської дипломатії 30-х років полягав у тому, що розуміючи нестабільність військового союзу з Францією (внаслідок політичних криз, змін уряду, відсутність усталеного зовнішньополітичного курсу), уряд не зміг самостійно вжити військових заходів проти Німеччини, сподіваючись на підтримку "малих" держав. Значну роль у цьому відіграла нерішучість, салонність, бюрократизм у лавах вищого англійського керівництва. Переслідуючи меркантильні інтереси, Британія вирішила "відкупитися" від Німеччини за рахунок інших європейських держав.

Список використаних джерел

1. Див. Британсько-німецька морська угода 18 червня 1935 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.diphis.ru.
2. The British War Bluebook [Electronic Resource]. – Access mode: <http://www.yale.edu/lawweb/avalon>.
3. Гельбрас П. Внешняя и внутренняя политика Франции. – Л., 1939.
4. Дейвис Н. Европа. История – К., 2001.
5. Эмери Л. Моя политическая жизнь. – М., 1960.
6. Эррио Э. Из прошлого. Между двумя войнами. 1914-1936. – М., 1958.
7. Киссинджер Г. Дипломатия. – М., 1997.
8. Майский И. Кто помогал Гитлеру. – М., 1962.
9. Меморандум правительства Германии, врученный 7 марта 1936 г. правительствам Франции, Великобритании, Италии и Бельгии. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.diphis.ru.
10. Див. Manchester W. The last lion. Winston Spencer Churchill. Alone (1932-1940). – London, 1988.
11. Momen H. From Weimar to Auschwitz. – Princeton. N.Y.: Princeton University Press., 1991.
12. Поздеева Л. Англия и ремилитаризация Германии 1933-1936 гг. – М., 1956.
13. Sipols V. Europe on the eve of the second world war. – London, 1990.
14. Див. Stevenson G. Social conditions in Britain between the wars. – London, 1977.
15. Табуи Ж. Двадцать лет дипломатической борьбы. – М., 1960.
16. Типпельскирх К. История Второй мировой войны : В 2-х т. – Т. 1 – СПб., 1994.

Надійшла до редколегії 17.11.14

Н. Папенко, канд. ист. наук, доц.,
Е. Папенко, магистр истории
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

БРИТАНСКО-ГЕРМАНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В 30-ТЫЕ ГОДЫ XX ВЕКА: ИСТОРИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Анализируются вопросы сотрудничества Англии и Германии. Определены моменты, формы и механизмы взаимоотношений, проанализирован политический курс обеих сторон, раскрыты особенности отношений.

Ключевые слова: европейская безопасность, конфронтация, договор, меморандум, международный контроль, плебисцит, инициатива, вооружение.

N. Papenko, Associate Prof.,
E. Papenko, master's degree
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE BRITISH-GERMAN RELATIONS IN THE 30S OF THE 20th CENTURY: HISTORICAL DIMENSION

The paper considers the problem of British-German cooperation, defines its levels, forms and mechanisms. Besides, policies of both countries are analyzed and relations factors are revealed.

Key words: European security, confrontation, agreement, memorandum, international control, plebiscite, initiative, armaments.

УДК "71"(477)[17.024.4+167.1.001.13]

М. Парахіна, канд. іст. наук, старш. наук. співроб.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ІСТОРИЧНІ ЗАСАДИ КОНСОЛІДАЦІЇ ТА РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ: ДОСВІД, ПРОБЛЕМИ, ПРОПОЗИЦІЇ

Аналізуються ключові напрацювання вітчизняних та зарубіжних дослідників у галузі дослідження та розкриття основних теорій нації та націоналізму. Висвітлено магістральні й найхарактерніші науково-теоретичні розробки щодо походження та розвитку націй, і української нації зокрема.

Ключові слова: нація, націоналізм, українська національна ідея, народ.

Питання сучасного стану процесу українського націотворення є сьогодні доволі актуальним. Досягнення Україною реальної незалежності та її залучення до міжнародної системи створюють якісно нову ситуацію для розвитку української нації – народу з давньою та самобутньою культурою, багатою історією, народу, який має значний потенціал інтелекту і духовності. Нове становище України у світі вимагає відповідного осмислення її нових національних інтересів, відмінних від тих, що притаманні напівколоніальній країні. Таке осмислення має починатись із радикальної переоцінки усталеної за радянських часів системи цінностей. Історично українська національна свідомість розвивалась переважно в умовах відсутності повнокровної державності, але стійкість духу нації, його здатність до самовідтворення у вкрай несприятливих умовах життя багатьох поколінь зробили можливим проект сучасної України як суверенної демократичної держави.

Громадянське суспільство є продуктом тривалого суспільного розвитку, й у розвиненому стані являє собою сукупність величезної кількості економічно незалежних від держави громадських організацій, які існують в умовах демократії та користуються її здобутками, щоб розв'язувати будь-які проблеми національного значення шляхом узгодження різноманітних і різноспрямованих групових інтересів.

Характерно, що практично одночасно з формуванням громадянського суспільства відбувається й процес становлення політичної нації – спільноти, в яку об'єднані громадяни країни незалежно від їхньої етнічної приналежності або соціального становища. Як правило, політична нація консолідується на основі того етнічного ядра, яке сформувало національну державу. В такому разі державною мовою стає мова державотворюючої нації.

Не викликає сумніву, що серед проблем, які потрібно розв'язати в цьому контексті, провідне місце посідають процеси демократичного національного відродження,

наповнення національного суверенітету державотворчим, економічним, політичним і соціокультурним змістом.

Необхідно зазначити, що демократичне національне відродження як складний, комплексний і багатоступеневий процес є втіленням у життя української національної ідеї. Тому не дивно, що утвердження української державності на новому етапі розвитку міжнародного та європейського співтовариств формується в площині української національної ідеї. Це зумовлюється як самим життям, так і потребами українського суспільства, міжнародними, європейськими реаліями, світовим історичним досвідом.

Потрібно зауважити, що поняття "українська національна ідея" – одне з найневизначеніших, але водночас і найпоширеніших у сучасній політичній науці, що, безумовно, робить дослідження даного поняття актуальним. Його змістове наповнення конкретизується і змінюється залежно від умов існування нації і тих реальних цілей і завдань, які постають перед нею на кожному етапі історичного розвитку.

З погляду окресленої теми значний інтерес становлять численні історичні, історико-політологічні монографії, публікації, розвідки, в тому числі на теми сучасної української самоідентифікації, рівня національної самосвідомості (та перспектив її зростання), двомовності, статусу російської й української мови у незалежній Україні. Так, книга М. Рябчука "Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення" [3-5] присвячена актуальним проблемам українського націєтворення, котрі розглядаються крізь призму модернізаційних теорій з урахуванням їхніх новочасних ліберально-націоналістичних ревізій. Постколоніальна (після розпаду СРСР) ситуація в Україні трактується як результат взаємодії різноманітних історичних, геополітичних та культурно-антропологічних чинників, що роблять її багато у чому унікальною навіть на тлі загалом подібного розвитку більшості бездержавних націй Центрально-

Східної Європи. Особливу увагу автор приділив актуальним на час написання книги перспективам подолання колоніальної спадщини й, зокрема, обґрунтуванню необхідності "підтримчих дій" як оптимального способу розв'язання складних соціально-політичних та мовно-культурних проблем.

Центральне місце у названих працях М. Рябчука посідають складні проблеми українсько-російського мовно-культурного діалогу/антагонізму. Характеризуючи погляди значної частини російськомовної інтелігенції незалежної України, автор зауважував, що ці представники розумової праці традиційно зберігали (зберігають?) імперську мовно-культурну (іноді й політичну) орієнтацію. Тубільна (тобто місцева українська) культура сприймалася цією частиною інтелігенції часами прихильно-поблажливо, часами – скептично й зневажливо, але завжди – поверхово, суто етнографічно [3, с. 157-158].

Критично оцінюючи спільну працю Д. Видріна й Д. Табачника "Україна на порозі XXI-го століття: політичний аспект" (1995) як представників "російськомовних ліберальних еліт" [3, с. 160-161], М. Рябчук погоджувався з їхньою тезою щодо зростання антиросійських настроїв в Україні після 1991 р. внаслідок процесу самоідентифікації молодшої нації й потреби її психологічного відокремлення від "інших", "чужих", – причому поняття "чужого" нерідко ототожнювалося з поняттям "ворожого". Зауважувався й прикметний феномен: найжорсткішу позицію щодо Росії у найближчому оточенні Президента України Л. Кучми виявляли етнічні (українські) росіяни. Аналогічна тенденція простежувалася й в оточенні Президента РФ Б. М. Єльцина, де етнічні українці також іноді вирізнялися із загальної маси функціонерів "особливо жорсткою лінією у ставленні до України" [3, с. 166].

У книзі "Дві України: реальні межі, віртуальні війни" (2003), аналізуючи актуальні політичні процеси, насамперед з культурно-антропологічного погляду, М. Рябчук намагався з'ясувати причини й наслідки сумнозвісної української амбівалентності, механізми її суспільного (само)відтворення та ефективної експлуатації владними елітами, а також можливі шляхи її подолання. Другий розділ роботи має назву "Третєорядна проблема першорядної ваги: українська мова як політичний чинник" [4, с. 58-95]. Як зауважує дослідник, мова, внаслідок особливостей формування української нації й української національної ідентичності, виступає одним із головних маркерів, які поділяють націю як певну "уявлену спільноту" [1] на дві (також "уявні") частини.

Звертаючись до історичного досвіду боротьби українства за свої права, М. Рябчук переконливо доводив, що відповідь російської влади на цей український "виклик" завжди була жорсткою (а за СРСР й жорстокою): "Російський імперіалізм відповів на суто ідеологічний виклик новонародженого українського націоналізму доволі жорсткими репресіями – починаючи від розправи над Шевченком та іншими кирило-мефодієвцями й закінчуючи наступними заборонами на українську освіту, друк, науково-культурну та іншу діяльність. Русифікація перестала бути безневинною "аккультурацією" не лише в сенсі світоглядному, філософсько-антропологічному, а й у прозаїчнішому процедурно-інституційному, чи, як тепер модно казати, "політтехнологічному" [4, с. 62-63].

Не викликає заперечень й тогочасний висновок М. Рябчука, актуальний й для сьогодення: "Фактична боротьба за національну емансипацію України, її визволення з-під російського мовно-культурного, політичного та економічного домінування триває, і химерні коливання української "багатовекторності" є всього лиш частковим виявом цієї глибинної, сутнісної боротьби" [4, с. 188].

Найавторитетнішою статтю у сфері досліджень націоналізму є британський політолог Ентоні Д. Сміт. У своїх численних працях автор розкриває розмаїття форм, яких набував націоналізм протягом століть.

Автор надає стислий і зрозумілий вступ до головних понять та різновидів націоналістичної ідеології; чіткий аналіз основних конкурентних систем понять і теорій націй та націоналізму – примордіалізму, переніалізму, модернізму та етносимболізму. Наприклад, робота "Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія" [8] задумана як короткий вступ до поняття націоналізму. Головною метою дослідження стало окреслення різноманітних теоретичних, ідеологічних та історичних аспектів поняття націоналізму й системи основних наукових тлумачень у цій сфері. Автор в прикінцевих розділах звертає свою увагу на перехід від "націоналізму" як ідеології, руху й символічної мови до об'єкта інтересів націоналізму – "нації".

Ще одна праця британського вченого "Нації та націоналізм у глобальну епоху" [7] присвячена дослідженню прийомів, за допомогою яких сьогодні аналізують відродження націоналізму. Автор пропонує власний погляд на останні тенденції у формуванні націй і націоналізмів. Його аргументація полягає в тому, що націоналізм черпає силу зі своєї вкоріненості в історичній минувшині. Націоналістична ідеологія може пустити корені в конкретний ґрунт тільки якщо вона зачіпає народну струну, її підхоплюють, а вона надихає певні соціальні групи й верстви. Ця книжка мала на меті проаналізувати деякі прийоми, за допомогою яких сьогодні досліджують відродження націоналізму, і запропонувати власний погляд на останні тенденції у формуванні націй і націоналізмів, ґрунтовані на ідеях, коротко окреслених в останньому розділі "Національної ідентичності".

Основний масив книжки "Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка" [6] присвячено історичній соціології націй та націоналізму, але цей матеріал неминуче порушує тернисті питання визначення і теоретичної моделі. Стрижнем праці є визначення соціально-історичного пояснення формування й розвитку різних типів націй, вивчення особливостей формування націй у культурологічному розрізі. Автор розглядає три типи націй: ієрархічні, побудовані на заповіді та республіканські.

Цінність книги українського історика Георгія Касьянова "Теорії нації та націоналізму" [2] полягає, насамперед, у тому, що в ній дається перший в Україні систематичний виклад теорій нації та націоналізму. Йдеться не лише про систематизацію західних досліджень, а й спробу розглянути найважливіші ідеї та концепції, що стосуються націй і націоналізму в українській суспільній думці (включаючи праці, опубліковані в діаспорі). Поєднання цих двох напрямів дослідження корисне тим, що дає можливість зважити, які елементи західного досвіду та західних концепцій найбільш придатні для застосування в умовах України – враховуючи її історичне минуле та сучасні обставини.

Праця Г. Касьянова покликана заповнити одну з істотних прогалин у сучасному українському суспільствознавстві, спричинену відсутністю систематичних знань з теорії нації та націоналізму. Не можна стверджувати, що ця тема цілком відсутня в існуючих підручниках з суспільствознавства чи в інших публікаціях. Проте, в загальному плані її дослідження не спирається на достатньо повне урахування найважливіших джерел.

Третя частина цієї книги "Український проект" розглядає основні питання історичного досвіду становлення української нації. Відомі теорії нації і націоналізму засвідчують, що в націогенезі є певні, спільні для всіх націй і націоналізмів риси й закономірності. Поняття

"нація" і "націоналізм" у різних теоріях мають спільні родові ознаки, які відображають ці загальні риси. Отже, можна припустити, що поняття "українська нація" і "український націоналізм" також відповідають цим "стандартам" [2, с. 253].

З іншого боку, цілком очевидно, що "український варіант" становлення нації і націоналізму має певні специфічні ознаки, які роблять його унікальним. У чому полягає ця унікальність, в яких моментах "український проект" відрізняється від "класичних варіантів" націотворення – це також проблема, аналіз якої дає змогу визначити місце української нації у світовій історії. Розглядаючи "український проект", увага автора зосереджена головним чином на теоретичних аспектах становлення української нації і націоналізму, намагаючись уникати ілюстративних моментів, звернень до конкретних фактів, емпіричного матеріалу.

Аналіз основних і найхарактерніших науково-теоретичних розробок щодо походження та розвитку націй, і української нації зокрема, дає підстави твердити, що національна ідея – це своєрідна мета, без якої народ перетворюється на аморфну масу людей, що проживає на певній території. Покликання національної ідеї – об'єднати народ, інтегрувати й гармонізувати інтереси нації, етнічних груп і релігійних конфесій, а також усіх суспільних інституцій, політичних партій і громадських організацій. Звісно, існує неоднозначність трактування і визначення національної ідеї як представниками різних полі-

тичних сил, так і представниками різних етнічних груп, та незважаючи на наявність відмінних інтерпретаційних визначень нації, національної ідеї, націотворення, головною її функцією залишається консолідаційна. Українська національна ідея повинна стати основою самоорганізації українства як загальнолюдської спільності.

Національна держава – це не тільки певна територія й населення, історична пам'ять і культура, але це також ціннісне поняття, що визначає конкурентоспроможні норми поведінки та мислення певної консолідації численних груп людей, і яке є духом нації.

Список використаних джерел

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти: Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Пер. з англ. Віктора Морозова. – 2-е вид., переробл. – К.: Критика, 2001. – 271 с.
2. Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму: Монографія. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
3. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. – К.: Критика, 2000. – 303 с.
4. Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни. – К.: Критика, 2003. – 335 с.
5. Рябчук М. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і "розбудова держави". – К.: Критика, 2000. – 271 с.
6. Сміт Ентоні Д. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка. Наукове видання. – К.: Темпора, 2009. – 312 с.
7. Сміт Ентоні Д. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Пер. з англ. М.Климчука і Т.Цимбала. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 320 с.
8. Сміт Ентоні Д. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія. / Пер. з англійської. – К.: "К.І.С.", 2004. – 170 с.

Надійшла до редколегії 17.11.14

М. Парахина, канд. ист. наук, старш. научн. сотр.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ КОНСОЛИДАЦИИ И РАЗВИТИЯ УКРАИНСКОЙ НАЦИИ: ОПЫТ, ПРОБЛЕМЫ, ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Анализируются ключевые наработки отечественных и зарубежных исследователей в отрасли исследования и раскрытия основных теорий нации и национализма. Освещены магистральные и наиболее характерные научно-теоретические разработки относительно происхождения и развития наций, и украинской нации в частности.

Ключевые слова: нация, национализм, украинская национальная идея, народ.

Parakhina M., Ph. D. in History, Scientific associate

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

HISTORICAL BASIS OF CONSOLIDATION AND DEVELOPMENT OF THE UKRAINIAN NATION: EXPERIENCE, PROBLEMS, SUGGESTIONS

Analyzes the principal groundworks of domestic and foreign researchers in the field of investigation and the disclosure of the basic theories of nation and nationalism. It highlights the main and most characteristic of scientific and theoretical elaborations concerning the origin and development of nations, and in particular of the Ukrainian nation.

Keywords: nation, nationalism, the Ukrainian national idea, people.

УДК 504:327

Т. Перга, канд. іст. наук, старш. наук. співроб.
Державна установа "Інститут всесвітньої історії НАН України", Київ

ЕКОЛОГІЧНА КОНВЕРГЕНЦІЯ: РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА

У статті розкриваються головні засади теорії екологічної конвергенції. Аналізується екологічна політика на рівні регіонів світу та головні напрямки її зближення.

Ключові слова: екологічна конвергенція, екологічна політика, регіональна політика.

Початок ХХІ ст. ознаменувався загостренням екологічних проблем та перетворенням більшості з них на глобальні. Зростаюча взаємозалежність держав світу, в тому числі в екологічній сфері, актуалізувала зближення їх позицій в сфері захисту довкілля. В сучасній науковій думці цей процес отримав назву екологічної конвергенції. На наш погляд, саме екологічна конвергенція лежить в основі формування національної, регіональної та глобальної екологічної політики, тому вивчення закономірностей цього процесу є важливим завданням, як з точки зору розвитку міжнародних відносин, так і з точки

зору інтересів України, яка прагне більш активно інтегруватися до регіонального та світового простору.

У вітчизняній науці теорія екологічної конвергенції не розроблена; певна увага фахівців приділена соціально-економічним аспектам конвергенції регіонів України. Концептуальні засади цієї теорії були викладені автором у монографії "Глобальна екологічна політика та Україна" [11], однак вони потребують подальшого розвитку. Значно більший інтерес проблема екологічної конвергенції викликала у європейських вчених, які намагаються дослідити її головні чинники та форми (Ка-

тарина Хользингер, С.Нілл, Б.Артс [8], Пер Олоф Буш, Хельге Йоргенс, [1], Е.Леншоу, Д.Лайферінк [9]). Водночас бракує комплексних досліджень ситуації в різних регіонах світу, адже в основу напрацювань вказаних фахівців покладено екологічну політику в країнах-членах ОЕСР та країнах-членах ЄС.

Зважаючи на існуючі прогалини, метою даного дослідження є аналіз регіонального контексту екологічної конвергенції, що допоможе зрозуміти основні тенденції, а також проблеми та перспективи формування глобального екологічного поступу людства у перші десятиріччя XXI ст.

Для кращого розуміння процесів, що відбуваються на регіональному рівні, дамо більш детальне визначення процесу екологічної конвергенції. На думку директора управління порівняльної політики університету міста Констанц професора С.Нілла, екологічною конвергенцією можна вважати будь-яке збільшення подібності політики наднаціональних інститутів, держав, регіонів, місцевих органів влади за однією і більше характеристиками політики (наприклад, цілям, інструментам, проявам) протягом заданого періоду часу [8, с. 33].

За нашими оцінками, основною закономірністю процесу екологічної конвергенції є наздоганяльно-випереджальний рух країн та регіонів світу та міжнародної спільноти в цілому. Його суть полягає в тому, що цілі та завдання, що приймаються на глобальному рівні, служать орієнтиром для країн, які поступово "підтягуються" до необхідного рівня, при досягненні якого міжнародною спільнотою ставляться нові, більш "високі" цілі і завдання. Аналіз свідчить, що існують певні цілі-"маяки" – рушії прийняття міжнародних, регіональних і національних документів. До них відносяться глобальні екологічні конференції (наприклад, Стокгольмська конференція з навколишнього середовища і розвитку (1971 р.), Конференція з навколишнього середовища і розвитку (1992 р.), Конференція "Ріо + 10" (2002 р.) і "Ріо + 20" (2012 р.) та виховні документи, прийняті під час таких зустрічей (наприклад, Стокгольмська декларація з навколишнього середовища, Декларація Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища і розвитку, Конвенція про біологічне різноманіття, Кіотський протокол).

Регіональний аспект екологічної конвергенції є, на наш погляд, одним із важливих напрямків цього руху, хоча на даний момент можна констатувати відмінні результати політики держав в межах регіонів, а відповідно – і успіхи самих регіонів.

Африка

Загальноновизнано, що цей континент є одним із найбідніших у світі. Майже 350 млн. чол. (44 %) живуть на \$1 США в день або менше, і 150 млн. чол. перебувають за межею бідності [5]. Головними перешкодами на шляху до економічного зростання та соціального розвитку в Африці є зовнішні борги, соціальні конфлікти, залежність сільського господарства від мінливості клімату, концентрація господарської діяльності на видобутку корисних копалин, обробітку товарних культур і лісозаготівлях, що справляє негативний вплив на довкілля. Найгострішими екологічними проблемами Африки є: деградація земель, розширення пустель, скорочення екосистемних послуг; поганий стан систем водопостачання та каналізації, боротьба з якими визнана світовою спільнотою важливою умовою подолання бідності та виконання Цілей розвитку тисячоліття.

Беручи до уваги окреслене, уряди африканських країн спрямовують свою діяльність на першочергове забезпечення продовольчої безпеки та розв'язання нагальних проблем розвитку. Саме в цьому напрямку відбувається зближення їх позицій, що призводить до

прийняття схожих заходів внутрішнього характеру та розвитку трансграничних відносин.

У цьому контексті варто вказати на активне впровадження міського планування та управління відходами, створення спільних (державно-приватних) підприємств, а також здійснення оцінки впливу великих проектів на навколишнє середовище. Однією з важливих ініціатив регіональної політики є підписання в 1980 р. в Лагосі плану дій, який спонукав країни-учасниці розробити власні генеральні плани управління в галузі водопостачання та сільськогосподарського виробництва.

Ще одним напрямком, який варто згадати, є перехід до комплексного управління водними ресурсами, що здійснюється не лише в межах державних кордонів, а й охоплює басейни річок, які знаходяться в спільному володінні кількох держав. Яскравим прикладом є програми щодо басейнів річок Ніл і Замбезі та проекти міжбасейнового перекидання водних ресурсів [7].

Не дивлячись на існування в Африці п'яти визнаних на міжнародному рівні "гарячих точок біорозмаїття", досі не вироблено одностайної позиції щодо їх підтримки. Низька активність та обмін досвідом спостерігаються і в сфері розвитку альтернативної енергетики, попри те, що її визнано ефективним інструментом зменшення бідності та зниження тиску на лісові ресурси, особливо у віддалених районах.

Наразі єдиною сферою, в якій спостерігається помітна конвергенція позицій африканських держав, є зміни клімату Землі. Майже всі африканські країни ратифікували Рамкову конвенцію про зміну клімату (РКЗК), і багато з них підтримують Кіотський протокол. Водночас, зважаючи на надзвичайну бідність, вони не беруть на себе жодних зобов'язань щодо скорочення викидів "парникових" газів (окреслене стосується і заходів з енергоефективності в контексті впровадження елементів "зеленої" економіки), що гальмує переговори стосовно нової міжнародної угоди, яка має прийти на зміну Кіотському протоколу.

Згідно з даними Індексу ефективності екологічної політики (EPI), країни африканського континенту протягом 2004-2014 рр. досягли незначних успіхів в екологічній політиці і займають в цьому рейтингу останні місця (переважно з 100-го по 178-е). Лише Єгипет посідає 50-е місце, Туніс – 52-е, ЮАР – 72-е, Марокко – 81-е, Алжир – 92-е. Водночас уже можна визначити лідерів регіону за результативністю екологічної політики, серед яких: Нігер (45,88%), Джибуті (22,77%), Сьєрра Леоне (21,79%), Конго (18,33%) [3].

Факти свідчать, що країни африканського континенту сьогодні є найбільш відсталими з точки зору успіхів в екологічній політиці, відповідно низьким є і рівень конвергенції в сфері захисту довкілля. Пріоритетність для країн континенту таких проблем, як боротьба з голодом та бідністю, надання базових санітарних та екосистемних послуг, зменшення дитячої та материнської захворюваності і смертності стимулюватиме зростання співпраці і зближення позицій саме в діяльності по їх подоланню. Однак значну роль в цьому відіграватиме, як і раніше, офіційна допомога з метою розвитку, яку африканські країни отримують від розвинених держав та міжнародних донорів. На противагу, "чисто" екологічні аспекти, ймовірно, ще довго залишаться поза увагою країн цього регіону.

Латинська Америка та Карибський басейн

Латинська Америка і країни Карибського басейну володіють найбільшими запасами орних земель, які оцінюються в 576 млн. га, що становить 30 % території регіону. Регіон також займає третє місце (після Азійсько-Тихоокеанського регіону та Африки) за площею зе-

мель, схильних до деградації, що становить 16 % від загальної площі деградованих земель у світі (1900 млн. га) [2]. Основними екологічними проблемами регіону є: втрата сільськогосподарських угідь в результаті ерозії, зміни типів землекористування та зростаючої урбанізації; деградація земель, пов'язана з їх ущільненням, забрудненням і виносом біогенів. Все це загострює проблему бідності і, в свою чергу, призводить до ще більшого погіршення стану навколишнього середовища і деградації земель.

За нашими оцінками, процес екологічної конвергенції на рівні країн Латинської Америки та Карибського басейну поступово розвивається; на даний час можна констатувати низку схожих тенденцій, зокрема у внутрішній політиці. Наприклад, зважаючи на відсутність у муніципалітетів достатніх ресурсів для будівництва нових і підтримки на належному рівні існуючих систем водопостачання та каналізації, з початку 1980-х рр. зросла участь у цій діяльності приватного сектора та розпочалися процеси децентралізації відповідальності за надання комунальних послуг у місцевих органах влади. Проте в Латинській Америці досі відсутня модель управління, яка забезпечувала б рівність і екологічну стійкість при наданні комунально-побутових послуг, тому очевидно, що це завдання буде вирішуватися найближчим часом, а позитивний досвід використовуватиметься та поширюватиметься на рівні всього регіону.

Спільні проблеми (у регіоні розташована четверта частина усіх світових запасів лісу) змушують держави Латинської Америки та Карибського басейну запроваджувати елементи сталого лісового господарства. З 1992 р. у більшості країн було проведено розмежування лісових земель, переглянуті правила користування лісом, а лісгосподарська діяльність включена в національні стратегії розвитку. Складовою частиною цієї політики стали нові концепції комплексного використання лісових ресурсів та визнання їх соціально-економічної ролі. Проте деякі з них досі не прийняті, у багатьох відсутні реально поставлені цілі та зв'язок зі стратегіями землекористування. Останнім часом з'явилися нові міжнародні ініціативи, спрямовані на встановлення зв'язків між сільськими громадами та лісовими ресурсами, проте поки результати цієї діяльності не простежуються; на початковій стадії також знаходиться розробка підходів до прийняття моделей розвитку об'єднаного лісового господарства.

Багатостороннє регіональне співробітництво найбільш активно розвивається в рамках Конвенції про захист та освоєння морського середовища Великого Карибського району, Програми з регіональних морів ЮНЕП, Міжнародної мережі по збереженню коралів, Карибського плану з адаптації в рамках проекту з глобальних змін клімату. Центральньоамериканська Рада по лісах та територіях, що перебувають під охороною, виконує функції консультативного органу щодо здійснення політики і стратегії в галузі сталого використання лісових ресурсів та збереження біорозмаїття, а Угода про співпрацю в басейні річки Амазонка, укладена вісьмома державами Південної Америки, сприяє розвитку спільної діяльності на цих територіях. При допомозі ЮНЕП розроблено дорожню карту Регіональної стратегії сталого виробництва і споживання, яка має бути прийнята в травні 2015 р. [10]. Варто наголосити, що в регіоні досить активно діють міжнародні організації, а вирішення проблем на основі регіонального співробітництва отримує зростаючу підтримку серед місцевої влади та населення.

У порівнянні з африканськими країнами, держави Латинської Америки і Карибського басейну мають більш помітні успіхи в екологічній політиці протягом 2004–

2014 рр. За даними EPI, за результатами минулого року вони переважно розташовані з 52-го по 110-е місце. Звичайно, є і аутсайтери (Сальвадор – 115-е місце, Парагвай – 133-е, Гайана – 137-е, Гренада – 147-е, Гаїті – 176-е). Водночас, саме Сальвадор продемонстрував найбільший в регіоні прогрес в екологічній сфері (17,75%). На другому місці Уругвай (15,67%), на третьому – Гайана (11,18%), на четвертому – Беліз (10,17%) [3].

Таким чином, можна констатувати низку позитивних результатів екологічної конвергенції в країнах Латинської Америки і Карибського басейну, хоча існує багато перешкод для більш активного зближення їх політики. Очевидно, що процес екологічної конвергенції розвиватиметься в напрямку їх подолання.

Західна Азія

Стан економіки країн Західної Азії сильно залежить від коливань цін на нафту на міжнародних ринках, внутрішньої економічної політики та інших факторів неекономічного характеру. Деградація земель і крайня її форма – спустелення – залишаються найбільш серйозними екологічними проблемами Західної Азії, особливо в країнах, де сільськогосподарське виробництво забезпечує значний внесок у національну економіку. У регіоні великі площі займають пустелі – від 10 % території в Сирії до майже 100 % в Бахреїні, Кувейті, Катарі та Об'єднаних Арабських Еміратах. Процеси спустелення охопили також великі території пасовищ в Іраку, Йорданії, Сирії та країнах Аравійського півострова. Причиною цього є поєднання кліматичних факторів, високих темпів зростання населення та інтенсифікації сільського господарства. Бідність і неефективна політика урядів посилюють цю тенденцію [6].

Геополітична нестабільність в країнах Західної Азії та навколо них змушує уряди здійснювати політику, спрямовану на досягнення національної продовольчої безпеки, що супроводжується протекціонізмом сільськогосподарського виробництва, створенням торгових бар'єрів і урядовим субсидуванням витрат на сільське господарство.

Основна причина збільшення потреб у воді – швидке зростання населення. Одним із важливих акцентів внутрішньої політики країн регіону є підвищення забезпечення водою. Наприклад, Йорданія взяла курс на збалансоване використання водних ресурсів без відкачування підземних вод; в країні створюються греблі та інші споруди для збереження всієї існуючої води. У багатьох країнах розширюються інвестиції в розвиток більш ефективної технології поливу. Водночас у регіоні досить слабким є збір гідрологічних даних, у результаті чого багато проектів базується на короткострокових спостереженнях або навіть на наукових припущеннях [6].

У рамках стратегії самозабезпечення продовольством країни регіону скорочують субсидії, закупівлю сільськогосподарської продукції, здійснюють вимірювання рівня води в свердловинах, розробляють нові тарифи на воду для зрошення, фінансують сучасні технології поливу і проводять кампанії з розширення обізнаності громадськості. При цьому увага, що приділяється регулюванню попиту і збереженню води, є незначною, що знижує ефективність окреслених заходів. На наш погляд, якщо найближчим часом в сільськогосподарську і водну політику регіону не будуть внесені зміни, то дефіцит води перетвориться на головну проблему національної безпеки і почне стримувати його розвиток.

Хоча відповідно до Індексу ефективності екологічної політики країни Західної Азії займають місця у першій сотні, протягом 2004-2014 рр. спостерігається помітний регрес в екологічній політиці: в ОАЕ -0,95%, в Брунеї -0,84%, в Катарі -1,33%, в Йорданії -1,07%, в Бахреїні -

4,09% [3]. До речі, це єдина група країн, в якій спостерігається така тенденція. Очевидно, це пов'язано з "нафтовою" складовою – бажанням досягти прибутку від її видобутку за будь-яку ціну, що негативно відображається на стані довкілля в регіоні. До того ж, в екологічній сфері країни Західної Азії є досить закритими і майже не співпрацюють з міжнародними установами.

Окреслене демонструє слабкість процесів екологічної конвергенції в країнах Західної Азії; на даний час спостерігається скоріше їх паралельний рух. На наш погляд, саме нестача водних ресурсів буде стимулювати країни регіону до розширення співпраці та зближення позицій у розв'язанні спільних екологічних проблем, однак це варто очікувати у віддаленій перспективі.

Азійсько-Тихоокеанський регіон

В Азійсько-Тихоокеанському регіоні, що займає 23 % території суші, проживає більше 58 % населення світу. Він привертає увагу і як середовище найбільш динамічного у світі розвитку, і як економічний простір для активних інтеграційних процесів, котрі перетворюють його на цілісне економічне утворення. У цьому контексті вкажемо не лише на Індію та Китай, а й на "нові індустріальні країни" Східної Азії – Південну Корею, Сінгапур, Тайвань, Гонконг, а також Індонезію, Малайзію, Таїланд, Філіппіни, В'єтнам, М'янму, Лаос, Камбоджу. Ці країни мають унікальні природні багатства: на них припадає 85 % світового виробництва натурального каучуку, 83 % пальмової олії, 67 % олова та копри, 60 % видобутку міді, а також значна частина світових запасів деревини [12, с. 78].

За даними Глобальної оцінки деградації ґрунтів (ГЛАСОД), в Азійсько-Тихоокеанському регіоні близько 13 % земель деградовано. Тиск населення, надмірна залежність від дров та лісоматеріалів, а також перетворення лісових територій на сільськогосподарські, міські і промислові – основні причини збезлісіння в регіоні. В країнах Південної Азії, особливо в Індії і Південно-Східній Азії, дуже гострою є проблема забруднення водного шару [6].

Багато країн регіону потерпають від самовільної забудови та пов'язаних з нею інфраструктурних проблем, відповідно до розробки національних стратегій управління відходами залучається велика кількість зацікавлених осіб. У Японії, Республіці Корея, Малайзії та Таїланді служби з управління відходами приватизовані і цей досвід активно поширюється.

Усвідомлюючи негативні наслідки деградації лісів, уряди багатьох країн регіону розробили законодавство та програми в галузі лісового господарства, спрямовані на збереження та відновлення лісів; активно впроваджуються економічні механізми охорони лісових ресурсів. Крім того, в деяких країнах проводиться контроль за розчищенням земель і збереженням меж зон, що перебувають під захистом держави. Всі країни, за винятком Афганістану, є сторонами Конвенції про біологічне розмаїття. Багато країн приєдналися до Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої флори і фауни, що перебувають під загрозою зникнення, і до Рамсарської конвенції. Водночас багато ініціатив на рівні регіону недостатньо забезпечені даними, в них відсутнє комплексне розуміння екологічних систем. Території, що охороняються, створені в різних країнах, вони є географічно обмеженими та роз'єднаними.

Позитивною тенденцією з точки зору розвитку процесів конвергенції є поступовий спільний рух у бік комплексного планування та розвитку морських і прибережних зон шляхом здійснення різних ініціатив. Багато країн регіону приєдналися до двох основних міжнародних угод, спрямованих на боротьбу із забрудненням

морського середовища: Лондонської конвенції 1972 р. та Міжнародної конвенції про попередження забруднення скидами з суден (МАРПОЛ) 1973 р., включаючи Протокол від 1978 р., а також беруть участь у розпочатій в 1974 р. Програмі ЮНЕП щодо регіональних морів. Зокрема, План дій щодо морів Південної Азії, схвалений в 1995 р., охоплює Бангладеш, Індію, Мальдіви, Пакистан і Шрі-Ланку. Під егідою ЕСКАТО було організовано дослідження в рамках Плану управління прибережним середовищем в деяких країнах Південної Азії, в тому числі в Бангладеші, Пакистані та на Шрі-Ланці [7].

Особливістю цього регіону є існування країн-лідерів: згідно з даними ЕРІ за 2014 р., Австралія займає 3-є місце, Сінгапур – 4, Японія – 26-е, Південна Корея – 43-є, до рівня розвитку яких поступово підтягуються менш розвинені країни. Водночас цей процес є дуже повільним, й інші "азійські тигри" демонструють низьку ефективність екологічної політики: Малайзія в ЕРІ посідає 51-е місце, Таїланд – 78-е, Індонезія – 112-е, Філіппіни – 114. Ще гірші результати демонструють Китай (118-е місце) та Індія (155-е місце), які, крім надзвичайно швидкого економічного зростання, демонструють і найвищі темпи збільшення населення. Єдиною країною, що продемонструвала значний прогрес в екологічній політиці протягом 2004-2014 рр., є Демократична Республіка Східний Тимор (45,37%). Помітні зрушення спостерігаються і на Мадагаскарі (15,48%), в Афганістані (12,7%), Республіці Кабо Верде (11,58%), в Республіці Палау (10,84%) [3].

Зважаючи на існування регіональної системи поділу праці, що стала основою інтенсивного господарського зближення в регіоні, в наступні роки можна очікувати розширення процесу екологічної конвергенції. Перш за все, це стосується сфери стандартів, зменшення забруднення річок, покращення стану ґрунтів та забезпечення водними ресурсами (в контексті розв'язання продоволючої проблеми в низці країн регіону).

Північна Америка

Екологічна ситуація в США та Канаді краща, ніж у багатьох регіонах світу. Наприклад, щорічний приріст запасів деревини в Північній Америці на 255,5 м³ перевищує обсяг лісозаготівель, хоча постає проблема підтримки здоров'я лісів, які останнім часом приходять у пригнічений стан унаслідок змін клімату. Можна констатувати, що негативні наслідки змін клімату (наприклад, урагани, деградація земель тощо) перетворились останніми роками на головну проблему, від якої потерпає не лише довкілля країн регіону, а й їх економіка.

"Нетрадиційною" екологічною проблемою Північної Америки є "розповзання міст", яке у післявоєнний період було обумовлено економічним зростанням, стимулюванням індивідуального домоволодіння, виділенням для цих цілей ділянок, урядовими субсидіями і фінансуванням будівництва автомагістралей і приміської інфраструктури. Це призвело до скорочення використання громадського транспорту, зростання ролі легкових автомобілів і збільшення відстаней, які жителі передмість долають щодня. Названі особливості загострили проблему викидів "парникових" газів, які вважаються одним із головних чинників змін клімату Землі. Зважаючи на екологічні, соціальні та економічні наслідки окресленого, США та Канада впроваджують плани "гармонійного" зростання та сталого розвитку міст [7].

Загалом екологічна політика США та Канади має помірні успіхи: за індексом ЕРІ вони займають відповідно 33-тє та 24-є місця, хоча темпи позитивних змін упродовж 2004-2014 рр. є невисокими (2,23% та 2,58% відповідно) [3]. Обидві країни розвивають низку спільних проєктів та беруть участь у різних регіональних і глобальних

угодах. До речі, вони мають спільну позицію відносно Кіотського протоколу – Сполучені Штати Америки досі його не підписали, а Канада в 2012 р. вийшла з нього.

Водночас, співпраця країн Північної Америки з країнами інших регіонів, наприклад, Латинської Америки та Карибського басейну, поки що є незначною; найбільш розвиненими є відносини з Мексикою (в рамках організації НАФТА). Займаючи лідерські позиції в екологічній сфері, США та Канада мають розпочати більш активний діалог зі своїми південними сусідами та збільшити інвестування в спільні довгільні проекти, що не лише сприятиме створенню екологічно безпечного простору в межах всього американського континенту, а і стимулюватиме країни Південної Америки покращувати свою екологічну політику та підтягувати її до більш високих стандартів.

Європа

Європейський регіон сьогодні визнано лідером глобального природоохоронного руху. Країни-члени ЄС взяли на себе широку низку зобов'язань у різних сферах захисту довкілля. Наприкінці XX ст. регіон потерпав від надмірного забруднення водного та повітряного простору, кислотних дощів, що знищили великі лісові масиви, значного використання пестицидів у сільському господарстві, однак узгоджена політика країн сприяла їх мінімізації.

У Європейському Союзі приймаються спільні стратегічні документи загального та секторального характеру (екологічні програми, плани, стратегії), ставляться амбітні національні цілі (наприклад, скоротити впродовж 2008-2012 рр. рівень викидів парникових газів у порівнянні з 1990 р. на 8%, цілі "20-20-20", що передбачають до 2020 р. скоротити викиди "парникових" газів, зменшити використання традиційних енергоресурсів та збільшити вироблення енергії з альтернативних джерел на 20% у порівнянні з 1990 р.). На відміну від інших регіонів світу, активно розвивається ринок торгівлі квотами на викиди "парникових" газів.

Країни регіону беруть участь у створенні Європейської екологічної мережі "Природа-2000" та "Смарагдової" мережі, впровадженні програм комплексного управління прибережними зонами. У 1992 р. була прийнята регіональна Конвенція про охорону та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер, спрямована на посилення національних водоохоронних заходів. На рівні окремих водозборів можна згадати такі транскордонні ініціативи, як Конвенція щодо співробітництва з метою охорони та сталого розвитку річки Дунай, Конвенція з охорони річки Рейн, План дій для Середземного моря та Конвенція по Чорному морю [4].

Відповідно до Індексу ефективності екологічної політики країни-члени ЄС очолюють список лідерів (Швейцарія посідає 1-е місце, Чехія – 5-е, Німеччина – 6-е,

Іспанія – 7-е, Австрія – 8-е, Швеція – 9-е, Норвегія – 10, Нідерланди – 11-е). Водночас середні темпи покращення діяльності в екологічній сфері в цих країнах є невисокими і становлять 2-4% [3], що пояснюється політикою когезії, яка сприяє підтягуванню рівня більш відсталіх регіонів і таким чином вирівнюванню ситуації в межах всього Європейського Союзу. В її рамках розвиваються і процеси екологічної конвергенції. На наш погляд, європейська модель заслуговує на активне вивчення та впровадження найбільш ефективних елементів співпраці на рівні інших регіонів світу.

Таким чином, спільні екологічні проблеми сприяють зближенню позицій держав і формуванню субрегіональної та регіональної екологічної політики, яка, в свою чергу, є складовою глобальних дій щодо захисту довкілля. Передовими за рівнем і результатами екологічної конвергенції є Європа та Північна Америка, які мають більш активно долучитись до допомоги в екологічній сфері країнам інших регіонів, адже покращення стану довкілля є спільною справою усіх держав. Це сприятиме подальшому розширенню та поглибленню процесів екологічної конвергенції.

Список використаних джерел

1. Busch P. The International Sources of Policy Convergence: Explaining the Spread of Environmental Policy Innovations / P. Busch, H.Jørgens // Journal of European Public Policy. – 2005. – № 12. – P. 860-884.
2. Central American Council of Forests and Protected Areas [Electronic Resource]. – Access mode: <http://unterm.un.org/DGAACS/unterm.nsf/8fa942046ff7601c85256983007ca4d8/f170b68ed0c7ed98852569fa00001760?OpenDocument>
3. Environmental Performance Index – 2014 [Electronic Resource]. – EPI. Access mode <http://epi.yale.edu/epi>
4. European Commission [Electronic Resource]. – EU. Access mode: http://ec.europa.eu/policies/index_en.htm
5. Food Security and Nutrition in the context of the Global Nutrition Transition [Electronic Resource]: FAO. Access mode: <http://www.fao.org/3/a-i3862e.pdf>
6. Global Assessment of Land Degradation and Improvement [Electronic Resource]: ISRIC. Access mode: http://www.isric.org/isric/webdocs/docs/Report%202008_01_GLADA%20international_REV_Nov%202008.pdf
7. Global Environment Outlook 3 [Electronic Resource]: GEO. Access mode: <http://www.grida.no/publications/other/geo3/?src=/geo/geo3/>
8. Holzinger, K. Environmental Policy Convergence in Europe. The Impact of International Institutions and Trade / Holzinger, K. Knill C., Arts B. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008 – 424 p.
9. Jørgens H. Understanding Environmental Policy Convergence. The Power of Words, Rules and Money / Jørgens H., Lenschow F., Liefferink D. – Cambridge: Cambridge University Press, 2014. – 325 p.
10. Latin America and the Caribbean [Electronic Resource]: UNEP. Access mode: <http://www.unep.org/10yfp/Activities/RegionalActivities/LatinAmericaandtheCaribbean/tabid/129611/Default.aspx>
11. Перга Т.Ю. Глобальна екологічна політика та Україна: монографія / Тетяна Юріївна Перга. – Ніжин: видавець ПП Лисенко М.М., 2014. – 285 с.
12. Солонінко К.С. Міжнародна економіка: Навчальний посібник / К.С.Солонінко. – К.: Кондор, 2008. – 380 с.

Надійшла до редколегії 20.11.14

Т. Перга, канд. ист. наук, старш. науч. сотр.

Государственное учреждение "Институт всемирной истории НАН Украины", Киев, Украина

ЕКОЛОГІЧЕСКАЯ КОНВЕРГЕНЦИЯ: РЕГИОНАЛЬНАЯ СПЕЦИФИКА

В статье раскрываются основные принципы теории экологической конвергенции. Анализируется экологическая политика на уровне различных мировых регионов и основные направления ее сближения.

Ключевые слова: экологическая конвергенция, экологическая политика, региональная политика

T. Perga, PhD (History)

State institution "Institute of the World History of the NAS of Ukraine", Kyiv, Ukraine

ENVIRONMENTAL CONVERGENCE: REGIONAL SPECIFIC

The general principles of the theory of the environmental convergence are presented. The environmental policy on the regional level and the main trends of the convergence of countries are analyzed.

Keywords: environmental convergence, environmental policy, regional policy.

УДК 323.2+329 (477)

Ю. Перга, асп.
Національний технічний університет України "Київський політехнічний інститут", Київ

ЕВОЛЮЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ НА ХОЛМЩИНІ ТА ПІДЛЯШШІ В 1923-1926 рр.

У статті досліджується діяльність Комуністичної партії Західної України на території Холмщини та Підляшшя в 1923-1926 рр. Автор простежує еволюцію розвитку політичної організації впродовж зазначеного періоду, її відносини з центральною владою та участь у формуванні та діяльності інших політичних сил у регіоні.

Ключові слова: КПЗУ, Холмщина, Підляшшя, політична партія, Селянський союз, Сельроб.

Перша половина 1920-х років для українців Холмщини характеризується високим рівнем політичної активності населення. У цей час постала велика кількість політичних сил різного ідеологічного спрямування, політична еліта часто змінювала своє забарвлення в залежності від ситуації. Однак, серед розмаїття партій та організацій особливо виділялась Комуністична партія Західної України (КПЗУ), яка до кінця 1926 року зуміла перетворитися на найвпливовішу політичну силу регіону.

Метою дослідження є проаналізувати еволюційний шлях розвитку КПЗУ на території Холмщини і Підляшшя та її перетворення з невеликої регіональної гілки Комуністичної робітничої партії Польщі (КРПП) на партію всієї Західної України, яка діяла не тільки напряму, а й опосередковано через свої партії-сателіти.

Темою діяльності КПЗУ займалися дослідники різних років, однак вони передусім звертали увагу на її взаємовідносини з центральною владою, польськими чи радянськими комуністичними партіями, приділяючи мало уваги діяльності партії на території Холмщини і Підляшшя.

В історіографічній групі радянського періоду помітно виділяються праці Ю. Сливки "Сторінки історії КПЗУ" [6] та "Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення" [5], автор акцентує увагу на провідній ролі КПЗУ в суспільно-політичному житті Західної України та підкреслює її значення у боротьбі проти утвердження Польської державності в регіоні.

Сучасні дослідники також не оминали увагою діяльність КПЗУ. Виділимо науковий доробок І. Васюти. Зокрема, у "Політичній історії Західної України (1918–1939)" [1] автор розкрив певні аспекти діяльності КПЗУ. Суспільно-політичні відносини центральної влади та лівих рухів відображено у монографії Л. Зашкільняка "Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів" [2]. У науковій праці С. Кульчицького "Україна між двома війнами (1921–1939 рр.)" [3] особливу увагу приділено висвітленню діяльності ліворадикального руху. І. Соляр у своїй статті "Радянофільство у Західній Україні (1920-ті рр.)" досліджував прояви радянофільства на теренах Західної України [7]. Професор Чернівецького університету Ю. Макар у співавторстві із сином Віталієм та М. Горним у монографії "Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947)" торкалися і проблеми відносин КПЗУ з українцями Холмщини [4].

Серед польських дослідників варто виділити Я. Раджеховського, який у праці "Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy" [16] висвітлив історію діяльності КПЗУ. Проблемами взаємовідносин польської влади та українського населення і їх політичних сил займалися такі провідні науковці, як Р. Тожецький [18], М. Папезжинська-Турек [15], М. Сивицький [17] та інші.

Саме тому аналіз діяльності КПЗУ в зазначений період є надзвичайно актуальним для вивчення та розуміння суспільно-політичних настроїв населення Холмщини, Підляшшя та всієї Західної України міжвоєнного періоду.

Після остаточної окупації Галичини Польщею і підписання Ризького мирного договору 1921 р. Комуністична партія (більшовиків) України (КП(б)У) уклала в Москві угоду з Комуністичною Робітничою Партією Польщі (КРПП), згідно з якою Комуністична партія Східної Галичини (КПСГ) мала увійти до складу Комуністичної робітничої партії Польщі. Це спричинило розкол у самій КПСГ на дві частини, одна з яких виступала за приєднання до КРПП, а інша – на чолі з О. Кріликом (Васильковим) – обстоювала організаційну самостійність. Тільки в 1923 р., після Рішення Ради Послів Антанти, за яким Галичина закріплювалась за Польською державою, "васильківці" погодились на приєднання до КРПП на правах автономної частини. В тому ж 1923 р. КПСГ поширила свою діяльність на Волинь, частину Полісся і, особливо, Холмщину і Підляшшя та була перейменована на Комуністичну партію Західної України (КПЗУ).

На початку свого існування партія діяла в глибокому підпіллі. Через зміцнення польської економіки в 1923 р. зменшились впливи комуністичної ідеології та КПЗУ на теренах Західної України [12, к. 83]. Саме тому було вирішено діяти через інші політичні об'єднання, які вже мали певний електоральний базис, та не обстоювали відверто прокомуністичні погляди. Вже 18 березня 1923 р. VI з'їзд УСДП ухвалив перехід на комуністичну платформу, фактичне керівництво партією перейшло до представників КПЗУ.

Протягом 1923-1924 років КПЗУ проводили власну політику через своїх сателітів – УСДП, які видавали маніфести та постійно звертались до уряду через різноманітні статті у пресі, друкували та видавали промови послів у сеймі. Наприклад, звернення клубу УСДП до міністра справедливості через український часопис "Наш прапор" про утиски української меншини та порушення умов Ризького договору викликало значний резонанс [13, к.13].

Через таку явну активність вже 30 січня 1924 р. УСДП була заборонена польською владою, тоді ж польська адміністрація ліквідувала газети "Вперед", "Земля і Воля" та місячник "Нова Культура". Частина членів УСДП приєдналася до Комуністичної партії Західної України, а 4 члени польського сейму від УСДП (А. Пашук, Х. Приступа, Й. Скрипа, Я. Войтюк) вступили у комуністичну посольську фракцію.

Після заборони УСДП і потреби в новій політичній платформі влітку 1924 р. така структура – Українське соціалістичне об'єднання "Селянський союз" ("Сельсоюз") – виникає на території Холмщини та Волині.

Ініціаторами заснування лівої української селянської партії були лідери українського національного руху Холмщини та Волині. Посли сейму А. Братунь, М. Чумай, С. Маківка, А. і П. Васинчуки з Українського клубу наприкінці березня 1924 року разом із послами сейму С. Козицьким, С. Назарчуком та В. Дмитріюком ініціювали створення Українського соціалістичного об'єднання "Селянський союз" [14, s. 454].

Навесні та влітку 1924 року в ряді сіл і містечок Волині, Холмщини, Підляшшя та Полісся були проведені зібрання селян, на яких обрали делегатів на організа-

ційний з'їзд. Це була ліва, здебільшого комуністичного напрямку політична партія українських селян Холмщини, Підляшшя, Волині та українського Полісся. Чільними діячами цієї партії була група вчителів, що керували відділами "Просвіти", "Рідної Хати" і різноманітних українських кооперативів.

Установчий з'їзд "Сельсоюзу" відбувся 17 серпня 1924 року в Холмі [18, с. 68]. Друкованим органом об'єднання став заснований А. Васильчуком у 1920 році тижневик "Наше життя", який виходив під патронатом організації "Рідна хата".

З основною доповіддю на з'їзді нової селянської партії виступив П. Васильчук, якого було обрано керівником "Сельсоюзу". Об'єднання виступало проти компенсації великим землевласникам за відчужувану в них землю, а стосовно майбутнього уряду – воліли бачити такий уряд, який би складався "з селян разом з робітниками" [16, с. 117]. Програма, затверджена установчим з'їздом, була опублікована в партійній газеті "Наше життя".

Також "Сельсоюз" виступав за дотримання 8-годинного робочого дня, державну допомогу старим і безробітним, охорону праці жінок і неповнолітніх, організацію безплатної медичної допомоги [7, с. 67]. Згідно зі статутом, кожен член партії зобов'язувався сплачувати внески, та в міру можливостей підтримувати партію матеріально і морально, розповсюджувати партійну пресу.

Фактично "Сельсоюз" був створений за активної участі КПЗУ та частково став провідником її ідей. Однак, спочатку далеко не всі хотіли бути слухняними знаряддями комуністів, через що на початку 1924 року у сеймі відбувся розкол соціалістичної фракції Українського клубу. Йшла і певна ідеологічна боротьба в середині самої організації.

Поворотною точкою в політиці КПЗУ став II з'їзд, який відбувся у жовтні 1925 р. Головною метою партії стає комунізація і пролетарська революція у Польщі та прилучення Західної України до соціалістичної України. На з'їзді наголошувалось, що на даний момент партію підтримує в основному селянство через промислово відсталість регіону та етносоціальну картину Західної України.

Саме тому першочерговою тактичною задачею окреслили залучення робітників у профсоюзи і вже через них мусив проходити пошук можливостей для впливу на соціальні та політичні події [12, к. 12]. Представники Комуністичної партії Польщі (КПП) запропонували активно використовувати складну економічну ситуацію в Другій Печі Посполитій для боротьби за свідомість польських робітників та нароснування електоральної бази [12, к. 52]. Для прикладу наводилася успішна діяльність комуністичних агітаторів під час страйків у 1924-1925 роках [12, к. 84-86]. Також пропонувалось більше працювати серед молоді для залучення нових більш активних кадрів [12, к. 21-22].

У той же час для закріплення політичного впливу серед селян-українців Холмщини, Підляшшя та всієї Західної України КПЗУ планувала створити селянську організацію, яка б могла охопити весь регіон. Уже в листопаді 1925 року у Варшаві представники КПЗУ М.Теслюк та П.Крайківський зустрілися з представниками "Сельсоюзу" С.Маківкою, М.Чумаєм, С.Козицьким, А.Братунем і П.Васинчуком, запропонувавши їм об'єднатися з галицькою партією "Народна воля". Перемовини були не з легких. Однією з умов КПЗУ була вимога до представників "Селянського союзу" порвати з Українським клубом у сеймі, що і було виконано [8, с. 220]. Перемовини закінчилися рішенням про об'єднання "Селянського союзу" та "Народної волі".

Далі представники КПЗУ провели активну дискусію з лідерами "Народної волі". Головною проблемою була наявність у складі галицької організації русофілів у ке-

рівництві. Вони вимагали, щоб після об'єднання у нову політичну платформу були поділені сфери впливу: Східна Галичина – "Народній волі", Холмщина і Волинь – "Селянському союзу". Проте у ході важких перемовин "воленародівці" погодилися з вимогами комуністів порвати відносини з русофілами та об'єднатися з "Селянським союзом" [8, с. 221].

Наприкінці весни 1926 року відбулася зустріч представників "Волі народу" та "Сельсоюзу", яка не дала результатів. Представники галицької партії дорікали партнерам націоналізмом, а вони, в свою чергу, звинувачували партнерів у національному нігілізмі. Також представники "Селянського союзу" наполягали на терміні "українська" у назві нової партії [16, с. 121].

Після тривалих переговорів 10 жовтня 1926 року у Львові відбувся об'єднаний з'їзд "Сельсоюзу" та "Народної волі", на якому були присутні 56 та 92 делегати від організацій відповідно [9, с. 269]. Нова партія отримала назву Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання, або "Сельроб". Під прикриттям цієї легальної партії КПЗУ продовжила свою активну діяльність на теренах Західної України.

У цей час, через поганий стан польської промисловості та економічну кризу, на Холмщині та Підляшші активізувався страйковий рух, який підтримували комуністи. І вже в кінці літа – на початку осені польська влада починає виявляти впливи КПП та КПЗУ на хід страйків та активно протидіяти [10, к. 532]. Починається завзяте переслідування та засудження людей за комуністичну діяльність [11, к. 199-225]. Не дивлячись на це, партія активно розвивалась і створила розгалужену мережу осередків на території Холмщини, передусім у Грубешівському, Холмському та Томашевському повітах [12, к. 108-109].

Підсумовуючи, можна сказати, що в 1923-1926 рр. Комуністична партія Західної України пройшла період становлення та стала однією з найвпливовіших політичних сил на території Холмщини та всієї Західної України. Після входу до складу Комуністичної робітничої партії Польщі під назвою Комуністична партія Східної Галичини та остаточного перейменування на КПЗУ в 1923 році починається активний її розвиток та становлення. Так, як партія була нелегальною та не мала змоги самостійно проводити свою політику, вона діяла через інші легальні політичні об'єднання – УСДП, "Селянський союз". Через ці ж політичні платформи комуністи мали і представництво у польському сеймі. Поворотним у політиці КПЗУ став другий з'їзд, що відбувся у жовтні 1925 року, на якому була вироблена подальша стратегія розвитку – створення єдиної політичної платформи для українців-селян, якою став "Сельроб" та активна підтримка страйкового руху польських робітників і агітація серед них. Через таку діяльність була привернута прискіплива увага польської влади, яка почала переслідувати та ув'язнювати за пропаганду комуністичної діяльності. Не зважаючи на це, КПЗУ активно розвивалась та мала розгалужену мережу на території Грубешівського, Холмського та Томашевського повітів. На кінець 1926 року КПЗУ, фактично, стала найвпливовішою політичною силою Холмщини, Підляшшя та всієї Західної України.

Список використаних джерел

1. Васюта І. К. Політична історія Західної України (1918–1939) / Іван Кирилович Васюта. – Львів: Каменяр, 2006. – 335 с.
2. Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2002. – 752 с.
3. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / С. В. Кульчицький. – К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1999. – 336 с.
4. Макар Ю. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спога-

ди. Документи: У 3-х т. / Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. – Том 1. Дослідження. – Чернівці: Букрек, 2011. – 880 с.

5. Сливка Ю. Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення / Ю. Сливка. – Львів: Видавництво університету, 1979. – 254 с.

6. Сливка Ю. Сторінки історії КПЗУ / Ю. Сливка. – Львів: Каменяр, 1989. – 93 с.

7. Соляр І. Радянське життя у Західній Україні (1920-ті рр.) / І. Соляр // Український історичний журнал. – 2009. – №1. – С. 55-67.

8. Теслюк М. У боротьбі за возз'єднання. Сторінки спогадів / М.М.Теслюк. – Львів, 1988. – 241 с.

9. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: документи і матеріали. – [б. м.]: Сучасність, 1983. – (Бібліотека прологу і сучасності; Ч. 157). – Том 1 / упоряд. Т.Гунчак, Р.Сольчаник. – 1983. – 510 с.

10. AAN, Komenda Wojewodzka Policji Panstwowej w Lublinie 1919-1939, sygn. 281/I-22.

11. AAN, Komenda Wojewodzka Policji Panstwowej w Lublinie 1919-1939, sygn. 281/I-24.

12. AAN, Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy 1919-1938, sygn. 165/I-2.

13. AAN, Ukraina Socjaldemokratyczna Partia 1924, Sygn. 255/I.

14. Grunberg K., Sprengel B. Trudne sąsiedztwo / K.Grunberg, B.Sprengel. – Warszawa, 2005. – 832 s.

15. Papierzyńska-Turek Mirosława. Sprawa ukraińska w drugiej Rzeczypospolitej, 1922-1926 / M. Papierzyńska-Turek. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1979. – 390 s.

16. Radziejowski J. Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy. 1919-1929 / J. Radziejowski. – Krakow, 1976. – 266 s.

17. Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. T. 1. / M. Siwicki. – Warszawa: Tyrsa, 1992. – 317 s.

18. Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923-1929 / Ryszard Torzecki. – Kraków, 1989. – 468 s.

Надійшла до редколегії 20.11.14

Ю. Перга, асп.

Национальный технический университет Украины "Киевский политехнический институт", Киев, Украина

ЭВОЛЮЦИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ ЗАПАДНОЙ УКРАИНЫ НА ХОЛМЩИНЕ И ПОДЛЯШЬЕ В 1923-1926 гг.

В статье исследуется деятельность Коммунистической партии Западной Украины на территории Холмщины и Подляшья в 1923-1926 гг. Автор прослеживает эволюцию развития политической организации в течение указанного периода, ее отношения с центральной властью и участие в формировании и деятельности других политических сил в регионе.

Ключевые слова: КПЗУ, Холмщина, Подляшье политическая партия, Крестьянский союз, Сельроб.

I. Perga, PhD student

National Technical University of Ukraine "Kyiv Polytechnic Institute", Kyiv, Ukraine

EVOLUTION OF COMMUNIST PARTY OF WESTERN UKRAINE IN Kholm and Podlasie REGIONS IN 1923-1926

The article examines the activities of the Communist Party of Western Ukraine in the territory of Kholm and Podlasie regions in 1923-1926 years. The author traces the evolution of political organization for a specified period, its relations with the central government and participation in the formation and activities of other political forces in the region.

Keywords: CPWU, Kholm region, Podlasie region, political party, Farmers Union, Selrob.

УДК 94(430.2)"19"

В. Приймак, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ТРАНСФОРМАЦІЯ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В СХІДНИХ ЗЕМЛЯХ НІМЕЧЧИНИ В ПЕРІОД КАНЦЛЕРСТВА ГЕЛЬМУТА КОЛЯ (1990-1998 рр.)

У даній статті досліджуються головні зміни в системі соціального забезпечення в східних землях Німеччини в період 1990-1998 рр. Аналізуються основні здобутки та прорахунки у веденні соціальної політики. Показується, як нові види соціального страхування застосовувалися в нових землях та як вони сприймалися населенням.

Ключові слова: Гельмут Коля, нові землі, соціальна політика, система страхування.

Питання соціального забезпечення в будь-якому суспільстві є досить актуальним, особливо в періоди кардинальних реформ. У Німеччині періоду 1990-1998 років унаслідок об'єднання країни виникла низка соціальних проблем. Серед них варто виокремити питання соціального забезпечення населення нових земель. Це і нині досить актуальне питання, яке викликає значний інтерес науковців.

Основу джерельної бази дослідження становлять матеріали з офіційного сайту Бундестагу, де зібрані архівні документи починаючи з 1945 року і до сьогоднішнього дня. Даний архів постійно оновлюється, комплектуються офіційними документами і відтак має велику цінність для дослідників німецької історії.

Низка німецьких науковців ґрунтовно досліджують питання наслідків об'єднання Німеччини та подальшу політику канцлера "німецької єдності" Гельмута Коля. Серед них можна виокремити роботу Крістофа Буттервега. У своєму дослідженні він особливо зосереджує увагу на дитячій бідності, починаючи з 1990-х років, однак частина роботи присвячена загальним соціальним тенденціям розвитку двох частин Німеччини, зокрема багато уваги приділено проблемам подолання соціалістичної

спадщини та пристосування до нових ринкових умов. Висвітлюються основні соціальні програми уряду Гельмута Коля, їх переваги та прогалини в нових землях [5].

Інший німецький дослідник соціальної історії Німеччини Ламперт Хайнц у своїй праці зосереджує увагу на історії державної соціальної політики Німеччини, виділяє її основні риси та тенденції, аналізує основні реформи, які були проведені урядом Гельмута Коля, і зрештою результати, до яких вони призвели [6].

Серед вітчизняних науковців, які займаються вивченням історії післявоєнної Німеччини, в тому числі і внутрішніми проблемами німецького суспільства, варто назвати А. Мартинова. Його монографія присвячена історії об'єднання Німеччини, зокрема велика увага зосереджена на соціально-економічному становищі німецького суспільства в 1990-2005 роках [5].

Низка російських науковців також займаються вивченням історії Німеччини, зокрема в період канцлерства Гельмута Коля. Серед них Т. Маціонашвілі, І. Сізова, Т. Постовалова, М. Діманіс. Роботи перерахованих науковців у загальному досить схожі, адже основний зміст досліджень зводиться до вивчення проблем соціального забезпечення в Німеччині, зокрема і в нових землях.

Наводяться статистичні дані матеріальних витрат на соціальне забезпечення громадян нових земель [2; 8; 9; 11]. Ще одна праця російського дослідника А. Ахтамзяна зосереджена в основному на вивченні наслідків об'єднання Німеччини, однак має багато свідчень та фактів, пов'язаних із соціальним розвитком країни [1].

У даній статті ми намагатимемося розкрити основні проблемні питання в системі соціального страхування східнонімецького суспільства, зокрема дії уряду щодо врегулювання даних проблем, та визначимо, як вони вплинули на подальший соціальний розвиток країни.

Сьогодні ФРН – розвинена європейська країна з високими соціально-економічними показниками. Система соціального забезпечення в Німеччині теж знаходиться на досить високому рівні. Формування системи соціального забезпечення країни розпочалося із закінченням війни, а для східних земель Німеччини – з початком 90-х років XX століття, коли вони стали невід'ємною частиною тепер уже єдиної Німеччини.

Третього жовтня 1990 року східні землі об'єдналися із західними землями Німеччини, успадкувавши всі норми соціального забезпечення ФРН. На початку 1990-х років гостро проявилася криза як в економічній, так і в соціальній сфері розвитку нових земель [5, с. 43]. Державні інститути у справах соціального забезпечення Німеччини одразу розпочали застосовувати активні методи сприяння соціальному забезпеченню. Програма принципів правлячої партії – Християнсько-демократичний союз (ХДС) – наголошувала на тому, що: "Сенс положення про державність полягає в тому, щоб забезпечити на субсидіарній основі умови для влаштування життя за принципом самовідповідальності" [2, с. 86-87]. Згідно з даним положенням всі були в рівних умовах, а допомога держави існувала лише для підтримки загальної стабільності в державі, для збалансування соціальних можливостей німців у рівній мірі, незалежно від територіального фактору.

До основних видів соціального страхування, які розпочали функціонувати в нових землях, можна зарахувати наступні: пенсійне страхування; на випадок хвороби; підтримка матерів з дітьми; на випадок втрати працездатності; на випадок бідності; на випадок безробіття.

Кошти на соціальні програми залучалися з бюджету ФРН, зокрема за рахунок окремого податку, який сплачувало населення старих земель, що був прийнятий в 1993 році і розрахований до початку 2000-х років. Загалом на розвиток нових земель ФРН до 1995 року витратила 194 млрд. марок [1, с. 299]. Основна частина була залучена на соціальні допомоги населенню. Уряд ФРН мав зрівняти шаблі розвитку двох частин Німеччини. Держава спрямовувала на це величезні грошові трансфери, однак не завжди вдавалося досягнути результату. Основна частина коштів витрачалася на виплати населенню соціальної допомоги, а враховуючи величезну кількість безробітних, яку зумовило об'єднання, а також тенденцію до зростання осіб пенсійного віку, які також могли претендувати на соціальну допомогу з боку держави, лише малий відсоток коштів спрямовувався на трансформацію інфраструктури нових земель. Ці капіталовкладення в основному надавалися приватним підприємцям, які опинилися у вигазі від ситуації, що склалася на початку 1990-х років.

У найбільш вигідному становищі від об'єднання країни були особи пенсійного віку, які отримали багато переваг. Західнонімецька пенсійна система традиційно спиралася на "договір поколінь", який був прийнятий ще в 1957 році в ФРН. Тепер його вплив поширився на нові землі. Зміст даного договору зводився до того, що всі щомісячні відрахування з доходів працівників та робо-

тодавців у пенсійний фонд будуть використані для фінансування виплат пенсій. Отже пенсія покривалася за рахунок внесків наступного покоління. Даний соціальний контракт був основою німецької пенсійної системи. Будь-яка негативна ситуація в соціальній системі держави ніяк не могла вплинути на розмір пенсії її громадянина. Навіть масове безробіття, зниження народжуваності впливали тільки на розмір вкладів працюючого, та жодним чином не на розмір пенсії. Пенсіонер мав право на отримання своєї, заробленої протягом трудового життя пенсії [9, с. 286].

Уряд Гельмута Коля – канцлера об'єднаної Німеччини на хвилі загальних соціально-економічних перетворень прийняв рішення провести зміни в системі пенсійного страхування. Основною проблемою на початку 1990-х років у ФРН був дефіцит засобів фондів пенсійного забезпечення [9, с. 287]. З часом вклад працівників до пенсійного фонду лише зростав, оскільки держава була не в змозі компенсувати дефіцит фондів соціального забезпечення. За таких умов потрібен був новий підхід для вирішення проблем у нарахуванні пенсій.

У 1992 році був прийнятий новий закон про пенсійне страхування громадян обох частин Німеччини [3]. Він мав на меті створити єдину загальну систему пенсійного страхування з якісно новими та дієвими механізмами. Згідно з новим законом відбувалося коригування пенсій відповідно до розмірів чистих заробітних плат у державі [4].

З 1992 року в фінансуванні пенсій брала участь держава, яка гарантувала дотації в фонди пенсійного страхування [9, с. 287], але більша частка наповнення фонду залежала від податків працездатного населення. Новий закон про пенсійне забезпечення 1992 року передбачав низку змін до нарахування пенсій. Даний закон стосувався західних і східних земель в рівній мірі. Передбачався принцип еквівалентності, за яким розмір пенсії залежав від розміру вкладів, які працівник здійснював до пенсійного фонду в працездатному віці.

В умовах зростання кількості осіб пенсійного віку та зменшення народжуваності виникала критична демографічна ситуація в суспільстві. Це стало значним тягарем для держави. Якщо така ситуація існувала б і надалі, тоді працююче населення мало б сплачувати близько 25% з доходів до фондів страхування. Потрібно було або збільшувати пенсійний вік, або збільшувати податок до пенсійного фонду. Уряд Гельмута Коля розпочав з підвищення пенсійного віку до 65 років. Звичайно ця зміна не подобалася німцям, однак вони були змушені змиритися з даною політикою уряду.

Віковий ценз виходу на пенсію залежав від багатьох чинників. Загалом для всієї країни він становив 65 років, але існувала низка виключень, за якими пенсію могли отримувати не лише особи, які досягнули 65 років: особи, які мали трудовий стаж не менше 35 років і досягли віку 63 років; у зв'язку з втратою працездатності; вдовцям і вдовам; на виховання дитини, в якій помер один із батьків; сиротам; по безробіттю при досягненні 60 років [11, с. 33-38]. Щоб отримувати пенсію в Німеччині потрібно було мати трудовий стаж від 5 до 65 років, тобто пенсію потрібно було заробити.

Реформа 1 січня 1992 року внесла зміни до питання стажу, необхідного для отримання пенсії. Якщо до 1992 року час по догляду за дитиною до одного року враховувався в стаж, то після 1992 року цей строк був подовжений до трьох років [11, с. 33-38].

У нових землях на початку 1997 року стандартна пенсія складала 83% від стандартної пенсії в старих федеральних землях [8, с. 101]. Протягом 7 років канцлерства Г. Коля в об'єднаній Німеччині так і не вдалося зрівняти

рівень пенсійних виплат двох частин Німеччини. На 1 липня 1997 року вони складали в середньому близько 1975 марок у західних землях, а в східних – 1683 марки [8, с. 101]. Тобто розмір пенсій у східних землях був нижчим, ніж на заході країни, однак існувала тенденція поступового збільшення пенсійних виплат у нових федеральних землях.

Ще одним інститутом, де соціальне забезпечення було досить важливим, була сім'я. Родина в ФРН, як і до 1990-х років, залишалася пріоритетним напрямком соціальної політики як основа німецького суспільства. Становище жінки в східнонімецькому суспільстві теж знаходилося на особливому рахунку, поєднання роботи і виховання дітей було звичайним явищем в колишній НДР. Однак з об'єднанням дана тенденція дещо змінилася, адже в ФРН не було такої розвиненої системи дошкільних закладів. З січня 1991 року набув чинності новий закон з охорони материнства, його дія поширювалася на всю територію ФРН, у тому числі і на східні землі. Відповідно до закону вагітним жінкам заборонялися важкі фізичні навантаження, умови праці теж мали відповідати санітарним нормам.

Християнські демократи здійснили низку перетворень в сімейній політиці, спрямованих на покращення умов соціального забезпечення матері та дитини. За час політики трансформації Гельмута Коля в сімейній сфері відбулися помітні зміни на краще. За народження першої дитини держава виплачувала допомогу матері у розмірі 220 марок щомісячно, з кожною наступною дитиною розмір виплат збільшувався, максимальна сума становила 350 марок.

Малозабезпечені родини в нових землях мали право отримувати соціальну допомогу у розмірі 600 марок на кожну дитину. Декретна відпустка становила 3 роки, протягом яких за жінками зберігалася їхнє робоче місце. На законодавчому рівні знаходилася підтримка і матерів-одиначок, відповідний закон у ФРН був прийнятий в кінці 1970-х років, а поширення в нових землях набув з січня 1992 році. Згідно з таким законом такі сім'ї мали змогу отримувати додатково матеріальну допомогу на дитину до 6 років у розмірі 219 марок щомісячно. З середини 1990-х років сума цих виплат у нових землях поступово зростала. Крім того в Саксонії, як одній із найкраще розвинених земель в східній частині Німеччини, додатково виділялися кошти із місцевого бюджету на виховання дітей [10, с. 134]. Дана практика була характерною і для кількох земель на заході країни.

Досить актуальним в 1990-х роках стало страхування на випадок безробіття. У зв'язку зі зростанням безробіття в нових землях на державу перекладався великий тягар у вигляді мільйонної армії безробітних, які мали право за німецьким законодавством на отримання матеріальної допомоги, що, правда, лише в тому випадку, якщо вони офіційно зареєструвалися як безробітні. В Німеччині таку допомогу мав право отримувати той, хто не працював офіційно, або працював менше 18 годин на тиждень.

Із загальних витрат Федерального відомства праці за 1995 рік у нових землях (35781 млн. марок) на допомогу по безробіттю було виплачено 35,4% [8, с. 102]. Страхування на випадок безробіття в нових землях тривало один рік. Для того, щоб отримувати даний вид страхування, безробітний в свою чергу мав три роки платити відповідний внесок до системи страхування. Якщо після даного періоду робітник не знайде роботу, в нових землях існував ще один вид матеріальної допомоги – виплати по бідності, які передбачали щомісячну допомогу безробітним у розмірі більше половини середньої заробітної плати. Загальна вартість утримання 4 млн. безробітних у ФРН становила 158,9 млрд. марок [7, с. 90]. Дані цифри слугують

доказом неефективності соціальної політики на ринку праці. Колосальні матеріальні витрати на соціальну допомогу безробітним не мали зворотної дії. Їхнє застосування для збільшення робочих місць було б набагато ефективнішим. Страхування на випадок безробіття могли отримувати всі категорії населення від молодих людей до осіб старшого віку.

Колишній громадянин НДР з об'єднанням Німеччини отримував багато переваг у медичному забезпеченні. Німецька медицина є однією з найкращих серед європейських країн. Основним періодом її формування можна назвати 1990-ті роки. Одним із найпоширеніших видів страхування в німецькому суспільстві було медичне страхування, яке в 1990-х роках в нових землях набуло якісно нового спрямування. Протягом першої половини 1990-х років була прийнята низка законів у сфері медицини, основна мета яких полягала в покращенні медичного обслуговування та більшій фінансовій самостійності закладів медичного спрямування. Державне фінансування у всіх галузях медичного страхування значно скорочувалося. В 1996 році було прийнято закон, згідно з яким кожен громадянин Німеччини міг вільно обирати медичне страхування. Такі заходи значно покращили систему медичного страхування, виникла тенденція, яка характерна для держав з ринковою економікою – конкуренція, залишалися лише найкращі на ринку медичних послуг. Для громадян нових земель такі умови надання медичних послуг були незрозумілими, вони не звикли платити за медицину, однак це був лише один недолік, який викликав незадоволення серед східних німців. Платні послуги лікарів виникли у зв'язку з державною політикою економії. В червні 1997 року парламент прийняв перший і другий закон реорганізації самоуправління та самозабезпечення в правовій медичній страховці [6, с. 244]. Основна мета даного закону полягала в збільшенні значення місцевого самоуправління, а також розширення та покращення сфери надання медичних послуг.

Страхування на випадок хвороби теж було передбачене німецьким законодавством. Даний вид страхування надавався майже всім громадянам Німеччини, виключення становили лише ті, хто мав низькі доходи. Внески до цього виду страхування складалися із тих, що сплачував роботодавець і власне робітник.

У 1996 році середній розмір всіх страхових внесків у нових землях становив 14,5% від доходів [7, с. 99]. За законодавством роботодавець був зобов'язаний надати матеріальну допомогу у випадку хвороби, термін виплати залежав від прописаних у договорі пунктів по відповідній оплаті, зазвичай це відбувалося протягом місяця, на деяких підприємствах відповідна виплата могла тривати і більше року.

Таким чином, з усього вище сказаного можна зробити наступні висновки. Нові землі Німеччини, успадкувавши систему соціального забезпечення західнонімецького зразку, опинилися в зовсім нових соціально-економічних умовах. Найскладнішим для східних німців стало сприйняття платної медицини, адже лікарська допомога до цього часу завжди була безкоштовною. Водночас розширився спектр медичних послуг, відбулося значне вдосконалення надання медичного забезпечення. Пенсійна реформа, проведена в 1992 році, забезпечила перехід на якісно новий рівень соціального забезпечення осіб пенсійного віку.

Однак, поряд із тим, соціальна допомога в нових федеральних землях дещо відрізнялася в матеріальному плані, адже рівень соціальних виплат тут був дещо меншим, ніж у старих землях, і охоплював більш вузьке коло тих, хто міг отримувати відповідні соціальні виплати.

Загалом соціальна політика канцлера Гельмута Коля в нових землях пройшла суттєву трансформацію. Напередодні виборів у 1994 році була прийнята нова соціальна програма розвитку – "Програма майбутнього" ХДС. Вона передбачала новий крок на шляху вдосконалення медичного, пенсійного та інших видів страхування на території Німеччини. Однак на виборах 1998 року канцлер "німецької єдності" Гельмут Коль програв, і подальшу соціальну політику продовжив його наступник – Герхард Шредер.

Список використаних джерел

1. Ахтамзян А. А. Объединение Германии. Обстоятельства и последствия. Очерки / А. А. Ахтамзян. – М.: Библос консалтинг, 2010. – 384 с.
2. Диманис М. Христианско-демократическая модель социального государства: теория и практика (ФРГ) / М. Диманис // Социальное государство в Западной Европе: проблемы и перспективы [Сб.ст.] / РАН ИНИОН; Отв.ред. Мацинашвили Т.Н. – М.: ИНИОН, 1999. – С. 83-94.
3. Entwurf eines Gesetzes zur Reform der gesetzlichen Rentenversicherung (Rentenreformgesetz 1992 – RRG 1992). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dip21.bundestag.de/dip21/btd/11/041/1104124.pdf>

4. Entwurf eines Gesetzes zur Herstellung der Rechtseinheit in der gesetzlichen Renten und Unfallversicherung (Renten-Überleitungsgesetz – RÜG). S. 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dipbt.bundestag.de/doc/btd/12/004/1200405.pdf>
5. Butterwegge Ch., Klundt M., Belke-Zeng M. Kinderarmut in Ost und Westdeutschland / Christoph Butterwegge, Michael Klundt, Matthias Belke-Zeng. 2. Auflage, Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften, 2008. – 378 s.
6. Lampert H. Lehrbuch der Sozialpolitik / Lampert Heinz, 4. Auflage. Berlin: Springer, 1998. – 493 s.
7. Мартинов А. Ю. Об'єднана Німеччина: від Боннської до Берлінської республіки (1990-2005 рр.) / А. Ю. Мартинов. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – 447 с.
8. Мацинашвили Т. Проблемы социального государства в ФРГ к исходу XX века / Т. Мацинашвили // Социальное государство в Западной Европе: проблемы и перспективы / Центр.-информ. исслед. глобальных и региональных проблем. Отд. Западной Европы и Америки; Отв.ред. Мацинашвили Т.Н. – М.: ИНИОН, 1999. – С. 95-121.
9. Сизова И. Л. Пенсионное обеспечение в Германии / И.Л. Сизова // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. Серия "Социальные науки". – 2004. – №1(13). – С. 284-294.
10. Социальное обеспечение в странах Западной Европы, ФРГ, Италия. Сб.обзоров. / [Отв. ред. Зарецкая С.Л.] – М.: ИНИОН, 1994. – 147 с.
11. Поставалова Т. Особенности пенсионного обеспечения в ФРГ / Т.А. Поставалова // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 2002. – №1. – С. 33-38.

Надійшла до редколегії 20.11.14

В. Приймак, асп.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ТРАНСФОРМАЦИЯ СИСТЕМЫ СОЦИАЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ В ВОСТОЧНЫХ ЗЕМЛЯХ ГЕРМАНИИ В ПЕРИОД КАНЦЛЕРСТВА ГЕЛЬМУТА КОЛЯ (1990-1998 гг.)

В данной статье исследуются главные изменения в системе социального обеспечения в восточных землях Германии в период 1990-1998 гг. Анализируются основные достижения и просчеты в ведении социальной политики. Показывается, как новые виды социального страхования применялись в новых землях и как они воспринимались населением.

Ключевые слова: Гельмут Коль, новые земли, социальная политика, система страхования.

V. Pryimak, graduate student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE TRANSFORMATION OF THE SOCIAL SECURITY SYSTEM IN THE EASTERN LANDS OF GERMANY DURING THE CHANCELLORSHIP OF HELMUT KOHL (1990-1998)

Major modifications in the system of social security in Eastern Germany during 1990-1998 are considered in this article. The main achievements and shortcomings in the conduct of social policy are analyzed. It is shown how the new types of social insurance were used in the new lands and how they were perceived by population.

Key words: Helmut Kohl, new lands, social security, insurance system.

УДК 94(163.2):377:378.4(477-25)"18"

Т. Прищеп, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА БОЛГАР В КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ СВЯТОГО ВОЛОДИМИРА (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТОЛІТТЯ)

У статті досліджуються основні особливості професійної підготовки болгар у навчальних закладах Російської імперії. Визначено передумови навчання майбутніх болгарських державно-чиновницьких кадрів у навчальних установах імперії. В статті аналізуються основні напрямки підготовки болгарської молоді в Київському університеті Святого Володимира після відновлення болгарської держави.

Ключові слова: болгар, Російська імперія, Київський університет Святого Володимира.

Питання підготовки болгарських студентів у вищих навчальних закладах Російської імперії й на сьогодні залишається мало досліджуваною проблемою. В історіографії зазначена проблематика досліджується переважно в загальному напрямку українсько-болгарських або російсько-болгарських культурних, наукових зв'язків [6]. Так, О. Павлюченко, досліджуючи суспільні зв'язки українсько-балканських народів, значну увагу приділяє питанню навчання балканських студентів в українських духовних навчальних закладах [3]. Про значну роль Києва у підготовці болгарських студентів зазначають дослідники Ф. Шевченко [10, с. 30], І. Танчев [7], Г. Саган [5, с. 115-127]. Варто відзначити, що слов'яни з Балкан зустрічаються в українських навчальних закладах,

починаючи з др. пол. XVIII ст., проте свого апогею цей процес досягнув у XIX ст.

Метою статті є розширення відомостей про формування внутрішньополітичного апарату Князівства Болгарія в другій половині XIX ст. та висвітлення основних тенденцій у процесі професійної підготовки болгарських державно-чиновницьких кадрів. Поставлена мета обґрунтовується тим, що у вітчизняній історіографії й по сьогодні немає жодної узагальнюючої праці, присвяченої формуванню основних державних структур відновленої болгарської держави.

Запити професійної підготовки болгар постали після завершення російсько-турецької війни 1877-1878 рр. Саме тоді відбувається процес відродження болгарської

державності та актуалізується питання формування нового болгарського державного та адміністративного апарату. Основна проблема полягала в тому, що у Князівстві Болгарія не було національного державно-чиновницького апарату. Оскільки власні начальні заклади на території Болгарії лише почали відкриватися, то основними осередками професійної підготовки болгарської молоді постали освітні установи Російської імперії [8, с.192].

Значна частина тогочасних імперських наукових осередків знаходилася на території сучасної України. Саме тому, значну кількість болгар направляли на навчання до українських закладів освіти. Слід зауважити, що серед середніх навчальних закладів тогочасної України були такі, які призначалися лише для болгар та для південних слов'ян в цілому – Болгарська гімназія та Південнослов'янський пансіон при Миколаївській гімназії. Також болгари навчалися в київській Фундуклеївській гімназії, в одеській Маріїнській гімназії, в Кременчуцькому технічному залізничному училищі, в реальних училищах Одеси, Миколаєва, в духовних семінаріях та університетах Києва, Одеси та ін. [6, с.164].

Необхідно зазначити, що процес підготовки болгарської молоді в навчальних закладах імперії не припинявся і в роки розриву болгарсько-російських дипломатичних відносин (1887-1889 рр.). Зауважимо, що перерва у дипломатичних відносинах з Росією ускладнювала, але не зводила до нуля питання професійної підготовки болгар у навчальних закладах імперії. З цього приводу можна лише сказати, що погіршення відносин з імперським урядом призвело до того, що у болгарському Міністерстві Народної освіти зменшили кількість болгарських стипендіатів.

Чисельність болгарських студентів у навчальних установах Російської імперії в другій половині XIX ст. була досить таки значною. Так, у 1892 р. тільки в Київському Імператорському університеті Св. Володимира навчався 21 болгарський студент [6, с.165]. Крім того, у др. пол. XIX ст. університет Святого Володимира став важливим науковим центром підготовки болгарських національних кадрів та виступав своєрідним центром славістики і культурних зв'язків з Князівством Болгарія.

Щодо питання прийому болгар до лав університету варто зазначити, що тут були встановлені окремі правила та вимоги. Так, в університетському оголошенні про прийом студентів у 1882 р. окремим пунктом зазначалися основні умови вступу для абітурієнтів з південнослов'янських країн. Для зарахування в університет вихованці гімназій слов'янських країн зобов'язувались скласти додаткові іспити з тих предметів, які викладалися в гімназіях Російської імперії. Якщо ж такі іспити не складали, то зарахування до університету було можливим у якості вільних слухачів. Після закінчення університетського курсу болгарські вільні слухачі не мали права залишатися на службі в межах Російської імперії й отримували свідоцтва лише про те, які предмети вони прослухали. На правах студентів до університету зараховувались болгар, які закінчили навчальний курс у російських реальних училищах або ж духовних семінаріях. Такі абітурієнти не складали додаткових іспитів. Вихованці духовних семінарій зараховувались на всі факультети університету, а випускники реальних училищ – лише на математичний та медичний. Крім цього, були випадки, коли необхідно було складати окремий іспит з російської мови, щоб остаточно перевірити готовність майбутнього студента розуміти мову, на якій ведеться навчання. По закінченню навчання болгарські студенти також не мали права залишатися працювати

на державній службі в межах імперії й зобов'язувались повернутися на Батьківщину [1, арк.3].

До основних документів, які мали подати іноземні абітурієнти, належали атестат про закінчення гімназії або свідоцтво про складання іспитів із предметів повного гімназійного курсу, метричне свідоцтво про народження, свідоцтво приписки по звільненню від військової повинності та документ, який засвідчував походження особи [1, арк. 4].

Окрім студентів та вільних слухачів, до університету могли вступати бажаючі на правах сторонніх слухачів. Зарахування до цієї групи відбувалося відповідно до розпорядження ректора університету. Обов'язковою була згода кожного професора, лекції якого бажали відвідувати такі студенти. До категорії сторонніх слухачів приймали осіб, які мали свідоцтва або атестати зрілості. У випадку успішного складання курсового іспиту сторонні слухачі могли бути зараховані на другий університетський курс. Слід зазначити, що такі студенти відвідували лекції за окрему плату, яку вони вносили в університетську касу. Так, на початку кожного півріччя вони сплачували 20 руб. за відвідування всіх предметів або ж 1,5 руб. за кожний окремо обраний предмет. Оплата здійснювалася після отримання спеціального білету, що видавався для входу в університет. Сторонні слухачі не звільнялися від плати за відвідування лекцій та не мали права вимагати від університету будь-які грошові пільги (стипендії). Після прослуховування повного курсу одного із факультетів їм видавали спеціальні свідоцтва, які засвідчували перебування даної особи в університеті. За кожне свідоцтво вносилася додаткова плата в розмірі 1 руб., яка йшла на користь студентського відділу університетської бібліотеки [1, арк.16].

Питанням направлення болгарських юнаків на навчання до Російської імперії займалося відповідне Дипломатичне Агентство в Софії. Крім того, імперською Комісією з питань навчання в Російській імперії південних слов'ян були розроблені спеціальні правила (24.04.1897 р.). Зокрема, в них йшла мова про надання імперським урядом стипендій південним слов'янам. Проте, після закінчення навчання такі студенти також не мали права отримати державні посади на території імперії й зобов'язувались повернутися на Батьківщину [9, арк. 2].

Варто зазначити, що відповідні заходи щодо направлення молоді на навчання за кордон проводили і в самій Болгарії. Так, за десять днів до завершення діяльності Тимчасового російського управління (травень 1879 р.), проф. Марин Дринов зумів провести відчутні зміни у питанні забезпечення підтримки болгарських студентів за кордоном. За його сприяння на початку лютого 1881 р. вийшли перші правила надання стипендій для болгар, які навчалися за кордоном [2, с. 28].

Стипендіати Князівства Болгарія, які навчалися в Київському університеті Св. Володимира, отримували стипендію, розмір якої визначало болгарське Міністерство народної освіти. Приміром, болгарин Вітанов (Досю, Досі) Константинов після закінчення Габровського реального училища навчався в Київському університеті Святого Володимира протягом 1884-1890 рр. на медичному факультеті й отримував стипендію в розмірі 1500-1608 левів (на рік). Георгієв Стайчо Г. упродовж 1883 р. також здобував освіту на медичному факультеті, отримуючи стипендію у розмірі 1600 левів. Кабакієв Петро у 1884-1888 рр. навчався на фізико-математичному факультеті університету, отримуючи 1200 левів [7, с.114-119].

Відомий болгарський політик, журналіст та публіцист Спиридон (Спіро) Константинов Гулабчев з 1881 р. вивчав

філологію в Київському університеті Св. Володимира. Гулабчев також був болгарським стипендіатом й отримував грошову допомогу у розмірі 1600 левів на рік [7, с. 116]. У 1883 р. Спиридон Константинов організував у Києві власне студентське товариство "Приятельська дружина поступу болгарської мови в Македонії". Варто відзначити, що в Києві розпочалася його суспільно-політична та видавнича діяльність. Саме тоді С. Гулабчев видає свої брошури, присвячені природничій галузі та сільськогосподарським питанням. Повернувшись до Болгарії, він розпочинає викладацьку роботу. Працює в школах Габрово, Тирново та Варни. Спиридон Гулабчев значну увагу приділяв розвитку болгарської літературної мови.

Цікавим є факт отримання одноразової фінансової допомоги від болгарської держави тими студентами, які навчалися в Київському університеті за власний рахунок. Наприклад, Белінов Стоян Іванов, навчаючись на медичному факультеті Київського університету, у 1892 р. отримав грошову допомогу у сумі 250 левів. Після завершення навчання він повернувся до Болгарії й працював лікарем. Таку ж одноразову грошову допомогу у розмірі 500 левів у 1886 р. отримав болгарський студент медичного факультету Бурсудзов Іван Б. [7, с. 150].

Перебуваючи на навчанні в Київському університеті за власний рахунок, болгари досить часто звертались за фінансовою допомогою з батьківщини. Так, у 1893 р. сторонній слухач медичного факультету Стефан Петрович Попов просив надати йому відповідне посвідчення для представлення його в болгарське Міністерство Народної освіти, щоб отримати фінансову допомогу. По завершенню навчання в Імператорському університеті Св. Володимира у 1897 р. Попов С. П. здобув ступінь лікаря й працював військовим лікарем у 18-му піхотному полку м. Тирново [7, арк.187-189]. Кар'єру військового лікаря після закінчення у 1898 р. медичного факультету Київського університету розпочав Павел Парушевич Христов. 31 жовтня 1898 року він отримав ступінь лікаря й повернувся до Болгарії, де продовжив медичну справу на посаді військового лікаря 19-го піхотного Шуменського полку [1, арк.155].

Стороннім слухачем Київського університету Св. Володимира був майбутній болгарський педагог та революційний діяч Внутрішньої македонсько-одринської організації Коста Георгієв. Він навчався на медичному факультеті в 1890-х рр. Був зарахований до університету слухачем на правах південних слов'ян [1, арк. 33]. У 1899 р. він продовжив навчання на фізично-математичному факультеті Женевського університету. Після повернення до Болгарії К. Георгієв викладав у школах фізику та математику.

Київський університет Св. Володимира відіграв значну роль у формуванні майбутнього професійного потенціалу болгарської держави. Провідним вченим-медиком, суспільним та культурним діячем Князівства Болгарії став Рачо Ангелов, який протягом 1891-1896 рр. навчався на медичному факультеті Київського університету. У 1892 р. він отримав одноразову грошову допомогу від Князівства у розмірі 250 левів [7, с. 147]. Після повернення на батьківщину Р. Ангелов працював дільничим лікарем. Згодом він став першим міністром охорони здоров'я уряду Вітчизняного фронту.

Провідний болгарський суспільний діяч та медик В. Т. Константинов закінчив медичний факультет Київсь-

кого університету в 1890 р. [6, с. 165]. В університеті Св. Володимира він навчався на правах стороннього слухача й вносив відповідну плату за відвідування лекцій. Так, у др. пол. 1885 р. він сплатив 20 руб. за 8 обраних предметів (анатомія, зоологія, фізика, ботаніка, хімія, гістологія, богослов'я, мінералогія) та одне практичне заняття. Такі ж самі предмети відвідував ще один болгарський студент медичного факультету Христо Табаков, який закінчив курси у 1885 р. [1, арк. 74]. Варто зазначити, що Христо Табаков у 1889 р. двічі отримував від Князівства грошову допомогу у розмірі 380 та 600 левів [7, с. 173].

Отже, можемо говорити, що навчання болгар у Київському Імператорському Університеті Святого Володимира було одним із напрямків загальноприйнятого імперського курсу щодо питання допомоги у становленні болгарської державності. Відповідні заходи можемо зустріти у діяльності Тимчасового російського управління, яке, завдяки зусиллям проф. Харківського університету Марина Дринова, приділяло значну увагу підготовці професійних болгарських національних кадрів. Саме дякуючи М. Дринову було розроблено основні правила надання грошової допомоги болгарським студентам, які навчалися за межами Князівства [4, с. 2-3]. Навчальний процес болгарської молоді в Київському університеті Св. Володимира не був звичайним процесом й контролювався з обох сторін. Складалися щорічні звіти, які відправлялися до Київського учбового округу та до болгарського Міністерства народної освіти. Здобувши освіту в Київському університеті, болгарські випускники поверталися на батьківщину й активно залучалися до роботи в державній сфері управління, до адміністративної діяльності та до військової організації краю.

Список використаних джерел

1. Державний архів міста Києва, ф. 16, оп. 321, спр. 136, 3 арк.; ф. 16, оп. 321, спр. 136, 4 арк.; ф. 16, оп. 369, спр. 31, 16 арк.; ф. 16, оп. 369, спр. 24, 74 арк.; ф. 16, оп. 369, спр. 2, 189 арк.; ф. 16, оп. 369, спр. 6, 33 арк.
2. Манафова Р. В. Интеллигенция с европейски измерения (1878-1912) / Р. В. Манафова. – София, 1994. – 317 с.
3. Павлюченко О. В. Україна в російсько-югославських суспільних зв'язках (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.03 – "Загальна історія" / О.В. Павлюченко. – К., 1992. – 29 с.
4. Пеев Г. Изграждането на българското образование в началото на Третата българска държава. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.researchgate.net/publication/266266214_Building_of_the_Bulgarian_education_at_the_beginning_of_the_Third_Bulgarian_State%29
5. Саган Г. Навчання югослов'ян у Київській духовній академії (1900-1918 рр.) / Г. Саган // Українське релігієзнавство. – 2008. – № 45. – С. 115-127.
6. Сохань П. С. Очерки истории украинско-болгарских связей. / П. С. Сохань – К.: "Наукова думка", 1984. – 288 с.
7. Танчев И. Българската държава и учението на българи в чужбина. / И. Танчев. – София: Академично издателство "Марин Дринов", 1994. – 217 с.
8. Улунян А. А. Россия и освобождение Болгарии от турецкого ига: 1877-1878 гг. / А. А. Улунян. – М.: РАН, Институт славяноведения и балканистики. Научный центр общеславянских исследований, 1994. – 241 с.
9. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 711, оп. 3, спр. 2576, 3 арк.
10. Шевченко Ф. П. Роль Києва в міжслов'янських зв'язках у XVII-XVIII ст. / Ф. П. Шевченко. – К., 1963. – 44 с.

Надійшла до редколегії 24.11.14

Т. Прищепа, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ПОДГОТОВКА БОЛГАР В КИЕВСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ СВЯТОГО ВЛАДИМИРА (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX ВЕКА)

В статье исследуются основные особенности профессиональной подготовки болгар в учебных заведениях Российской империи. Определены предпосылки обучения будущих болгарских государственно-чиновнических кадров в учебных учреждениях империи. В статье анализируются основные направления подготовки болгарской молодежи в Киевском университете Святого Владимира после восстановления болгарского государства.

Ключевые слова: болгары, Российская империя, Киевский университет Святого Владимира.

T. Prishchepa, graduate student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE PROFESSIONAL EDUCATION OF BULGARIANS AT KYIV UNIVERSITY OF SAINT VLADIMIR (SECOND HALF OF THE XIX CENTURY)

The article explores the main features of the professional training Bulgarians at the educational institutions of the Russian Empire. It is proved the preconditions of training of future the Bulgarian state-bureaucratic personnel at educational institutions of the empire. The paper analyzes the main directions of preparation of Bulgarian young people at Kiev University of Saint Vladimir after the restoration of the Bulgarian state.

Key words: Bulgarians, Russian Empire, Kiev University of Saint Vladimir.

УДК 94(477):325.54(=411.16)]"192/193"

О. Розовик, канд. іст. наук

Національний медичний університет імені О.О. Богомольця, Київ

УЧАСТЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ПЕРЕСЕЛЕННІ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УСРР В 1920–1930-х рр.

У статті розкривається діяльність організації ОЗЕТ ("Общество по земельному устройству трудящихся евреев") щодо надання матеріальної і організаційної допомоги переселенню єврейського безземельного і малоземельного селянства з Поліської і лісостепової зони УСРР у південні степові малозаселені райони республіки. На основі малоовічених джерел показується внесок організації ОЗЕТу на місцях щодо побудови євреями-переселенцями нових населених пунктів, створення у них необхідної соціальної сфери, культурно-освітніх закладів та системи охорони здоров'я.

Ключові слова: обезземелення селян, переселення, організація ОЗЕТ, матеріально-технічна допомога.

Аграрне перенаселення, яке почало проявлятися в поліських і лісостепових зонах УСРР на початку 1920-х рр., торкнулося не тільки корінних українців, а й національних меншин, які населяли ці райони – євреїв, поляків, німців. Обезземелення, яке щорічно зростало, в окремих районах названих регіонів набувало катастрофічних розмірів. Уже у першій половині 1920-х рр. у багатьох повітах Київської, Волинської, Подільської, Чернігівської, Полтавської губерній земельне забезпечення на душу населення за 3–4 роки скоротилося з 1,5–2 дес. орних земель до 0,3–0,5 дес. [3, арк. 402–403].

Ці площі вже не відповідали прожитковому мінімуму земельного забезпечення людини. До того ж, щорічна поява великої кількості молодих сімей приводила до того, що частина з них для заснування власного господарства отримувала з земельного резерву сільських громад обмаль землі, а інші – залишалися зовсім безземельними. Наслідком таких демографічних змін і значної міграції населення з країн Центральної Європи та з інших республік СРСР до УСРР на середину 1920-х рр. в Україні було вже 5 млн. осіб безземельних і малоземельних селян. А наприкінці цього десятиліття їх чисельність зросла майже до 11 млн. осіб (2 млн. господарств), що становило близько 35% селянських дворів республіки [12, арк. 16–17].

Вирішити це питання на той час, за задумом керівництва УСРР, можна було декількома шляхами. Перший – це переселення малоземельного селянства на вільні степові землі республіканського колонізаційного фонду та у Всесоюзний колонізаційний фонд. Другий – запроваджувати у сільському господарстві різні форми кооперативного виробництва. Це об'єктивно призводило до певної міри усупільнення земель, організації на них нових форм колективного виробництва і нівелювання обезземелення селян. Але це був перспективний

план і його реалізація могла розтягнутися на багато років, а проблему обезземелення селян, а з цим і їх бідність, потрібно було вирішувати негайно. Тому вже навесні 1921 р. ВУЦВК і РНК УСРР ухвалили програму переселення малоземельного селянства, насамперед, у республіканський колонізаційний фонд. Це рішення поширювалося не тільки на українське селянство, а й на селян – представників від національних меншин, у тому числі й єврейське безземельне селянство. Зазначимо, що на початку 1920-х років в республіці мешкало 1,554 млн. осіб єврейської національності. У містах проживало 1,2 млн. осіб, а решта – у селах Чернігівської, Київської, Полтавської, Волинської, Подільської губерній. З них було 260 тис. осіб (50 тис. сімей) малоземельних або безземельних селян [2, арк. 130; 8, арк. 73–74; 9, арк. 34–35].

На початку 1920-х рр. на півдні республіки було 1,5 млн. дес. орних незаселених земель. ВУЦВК і РНК УСРР на цих масивах під переселення малоземельних і безземельних єврейських господарств з поліських і лісостепових округ республіки виділили 145 тис. дес. орних земель, без урахування випасів для коней, корів і овець [11, арк. 5–6]. На ці землі запланували переселити понад 14 тис. єврейських сімей і виділити кожній переселенській родині по 10–12 дес. угідь під заснування власного господарства. Крім цього, переселенцям з державного бюджету надавалася фінансова допомога у 800–900 крб. на побудову житла, господарських приміщень, придбання сільськогосподарського реманенту. На пільгових умовах виділялися будівельні матеріали. Зокрема, у 1926 р. на переселення 3 тис. єврейським сім'ям держава надала грошову допомогу в сумі 2,330 млн. крб. Виділялася матеріальна допомога переселенцям із місцевих бюджетів. Тут доречно зазначити, що на той час покупна спроможність карбованця була досить висока.

Наприклад, новий житловий будинок 9 x 12 м коштував 420–450 крб. [5, арк. 50,51; 6, арк. 45,47].

Реалізація плану щодо переселення єврейського селянства на південь, ухваленого керівництвом республіки у 1921 р., успішно здійснювалась вже упродовж першої половини 1920-х рр. За цей час у південні округи з поліських і лісостепових районів республіки планово переїхало на постійне мешкання понад 2 тис. сімей, а чисельність самовільних переселенців щорічно становила понад тисячу родин [4, арк. 21–22].

У 1926 р. ВУЦВК і РНК УСРР ухвалили десятирічну програму переселення малоземельного і безземельного селянства України у республіканський і Всесоюзний колонізаційні фонди. У цій програмі також планувалося переселити впродовж 1926–1929 рр. на південь республіки 13700 єврейських сімей. Визначався і термін їх переселення. У 1927 р. – 4,2 тис., 1928 р. – 4,5 тис., 1929 р. – 5 тис. сімей [10, арк. 6].

До початку 1928 р. в південні округи республіки планово переселилося 9,8 тис. єврейських сімей та 1,5 тис. родин самовільно приєдналися до своїх родичів та знайомих. А до 1930 р. ухвалений у 1926 р. план переселення єврейського населення на південь республіки був виконаний.

У цілому за період 1920-х – першої половини 1930-х рр. з поліських і лісостепових губерній/округ/областей на південь України планово, без врахування самовільної міграції, у сільську місцевість переселилося 15,9 тис. єврейських сімей (95,4 тис. осіб). Ними було засновано 162 нових великих і малих національних сіл [1, арк. 339]. Їх загальна чисельність у регіоні зростала до 186 одиниць. Крім цього, євреї-переселенці побудували десятки невеликих хуторів на 15–20 родин. Доселено було багато єврейських сімей в існуючі хутори, села та невеличкі містечка.

Окрім державних і місцевих органів влади, профспілкових, кооперативних та інших громадських організацій, суттєву допомогу євреям-переселенцям надавала така організація як ОЗЕТ ("Общество по земельному устройству трудящихся евреев"). Ця організація по сприянню переселенню євреїв була заснована в Москві у січні 1925 р. й проіснувала до 1938 р. Філії ОЗЕТу були в Україні, Білорусії, РСФРР, Грузії, тобто у тих регіонах СРСР, куди переселялося єврейське населення. Існувало представництво ОЗЕТу і за межами СРСР – країнах Європи, Північній і Південній Америці, Південній Африці.

В Україні осередки ОЗЕТ діяли у кожному окрузі. Вони нараховували від 2 до 12–13 тис. членів. Наприклад, на 1928 р. у 30 округах республіки діяло 968 осередків ОЗЕТ. А загальна кількість членів цієї організації становила понад 200 тис. осіб [18, арк. 29; 23, арк. 141].

Основні напрямки роботи, яку виконував ОЗЕТ в УСРР, полягали у наданні організаційної і матеріальної допомоги щодо створення в республіці єврейських сільських рад й соціально-побутових, культурно-освітніх закладів у них. Також ОЗЕТи брали активну участь у переселенських процесах єврейського населення з поліських та лісостепових губерній – округ на південь республіки.

Щодо допомоги переселенцям, то, у залежності від регіону, де діяла та чи інша озетівська організація, кожна з них мала у своїй роботі особливості. Приміром, осередки ОЗЕТу поліських і лісостепових зон України вирішували переважно питання надання практичної допомоги євреям-селянам з переселення їх родин на південь республіки. Вони, насамперед, брали участь у складанні списків безземельних і малоземельних селян і приймали від них заяви з проханням на переселення в південні округи України. Надавали матеріальну допомогу на їх переселення.

Бердичівська окружна організація ОЗЕТ мала в окрузі 46 осередків і 2232 членів. Її відділення впродовж

1927–1928 рр. надали матеріальну, організаційну і юридичну допомогу на переїзд у Нікопольську округу – 84, Херсонську – 21, Біробіджан – 13 сім'ям загальною чисельністю 1443 особи [17, арк. 11].

Інші організації ОЗЕТ Волинських округ видавали кожній переселенській сім'ї по декілька десятків карбованців на придбання у нових місцях свого оселення сільськогосподарського інвентарю, посівних матеріалів, добрив, хімічних засобів захисту рослин [14, арк. 11,13].

Велика організація ОЗЕТ діяла у Білоцерківській окрузі. У її структурі було 26 районних і міських осередків, які налічували 1834 члени. Вони впродовж 1926–1927 рр. допомогли переїхати у Криворізьку, Херсонську і Мелітопольську округу 271 родині та 14 сім'ям – у Біробіджан [15, арк. 10]. У містечку Тульчині із загальною кількістю населення 13,4 тис. чол. мешкало 5,2 тис. євреїв. Місцевий осередок ОЗЕТ провів їх реєстрацію і виявив, що серед євреїв було понад сто осіб безробітного дорослого населення. Це були переважно голови сімей, а відповідно, і їх сім'ї існували за рахунок різної соціальної допомоги. Їм було запропоновано переселитися у сільську місцевість південних округ республіки або до Біробіджану і займатися сільським господарством, промисловим виробництвом. На такий переїзд дали згоду 16 сімей, а місцевий ОЗЕТ надав їм на це відповідну допомогу [16, арк. 28].

Впродовж 1929 р. Київська міська організація ОЗЕТ допомогла переїхати з Києва та приміської зони на південь України, до Криму і Біробіджану 150 сім'ям, а у 1930 р. – 300 родинам [13, арк. 143]. Кременчуцькі організації ОЗЕТ за 1930–1931 рр. допомогли переселитися в Крим – 52, Біробіджан – 43, Херсонщину – 17 сім'ям [19, арк. 102].

Роботу щодо переселення малоземельного і безземельного єврейського селянства на південь України і у Всесоюзний колонізаційний фонд проводили всі осередки ОЗЕТ поліських і лісостепових округ республіки.

Деякі інші питання в цьому плані доводилося вирішувати ОЗЕТам тих округ, куди прибували переселенці. Порівняно з діяльністю організації районів виїзду переселенців, на їх плечі покладалося виконання значно більшого обсягу робіт. Вони, насамперед, брали участь у наданні допомоги переселенцям щодо окультурення земель, які їм надавалися. Серед цього комплексу робіт вирішувалися такі матеріально затратні питання, як висадження на полях захисних лісосмуг, будівництво у нових селах та хуторах ставків, водосховищ, артезіанських колодязів, адміністративних приміщень, культурно-освітніх й медичних закладів, соціально-побутової сфери і, навіть, упорядкування забудови нових сіл.

Зазначимо, що багато організацій ОЗЕТ південних округ республіки були великі і нараховували в своїх рядах по 10–13 тис. осіб. До них вступали представники різних соціальних верств, національностей, партійні і позапартійні громадяни. Зокрема, у Запорізькій міській організації ОЗЕТ було 2009 членів. Серед них – 222 службовці, 233 кустарі, 163 робітники, 167 студентів технікумів, решта – представники інших соціальних груп. У цьому ж осередку працював 31 член ВКП(б), 143 члени ЛКСМУ, 485 членів профспілок. Організація, крім загально прийнятої роботи по наданню матеріальної допомоги на різні господарські потреби євреям-переселенцям, особливу увагу звертала на створення культурно-освітньої сфери та медичних пунктів у нових селах округи. Як правило, ці, як їх тоді називали національні села, будувалися по 100 і більше дворів. Для південних районів України того часу це вважалося великими населеними пунктами. Тому на розбудову у них культурно-освітніх закладів ОЗЕТи щорічно виділяли десятки тисяч карбованців. Наприклад, у 1930–1931 рр. на підтримку культурно-освітньої сфери і медичних пунктів у нових селах Запорізької округи було асигновано

31260 крб. За ці кошти побудовано 7 хат-читалень, 12 червоних куточків, 3 дитсадки, 10 укомплектованих художньою і навчальною літературою бібліотек, 2 клуби з кіноустановками, відкрито 10 медпунктів, проведено радіофікацію декількох сіл тощо [19, арк. 95–97].

ОЗЕТИ Миколаївщини взяли під свою опіку 351 переселенську сім'ю. Для них за кошти організації закупили 2 трактори з плугами. Кожній сім'ї передавався сільськогосподарський реманент, посівні матеріали, борошно і крупи для харчування. Надавалася також допомога на побудову житла, у нових селах шкіл, бібліотек, дитсадків, медичних пунктів, сфери торгівлі. Бібліотекам і школам закуповувалася художня і навчальна література. Лише на підтримку культурно-освітньої сфери щорічно виділялося по 8–10 тис. крб., а на побудову одного дитсадка понад тисячу карбованців. Досвід діяльності ОЗЕТ серед переселенців Миколаївщини систематично висвітлювався на сторінках місцевої газети "Красный Николаев" [23, арк. 141; 24, арк. 70].

Переселенці-євреї, які прибули в південні округи у першій половині 1920-х рр., поступово налагодили своє індивідуальне господарство і розпочали створювати різні виробничі кооперативи. З початком розгортання суцільної колективізації в європейській частині СРСР і УСРР, у єврейських селах на основі діючих кооперативів організовувалися національні колгоспи та радгоспи. До 1932 р. у них було колективізовано 85–90% селянських господарств [7, арк. 8].

Місцеві ОЗЕТИ надавали фінансову допомогу й організації колгоспів та налагодженню їх виробничої діяльності у всіх 181 новопобудованому єврейському селі. Ці господарства займалися вирощенням переважно зерно-

вих культур, але багато з них переходили й на спеціалізоване виробництво. Серед них садівництво, огородництво, молочно-товарне виробництво, вирощування технічних культур. Практично всі ці господарства отримували допомогу від організацій ОЗЕТ [20, арк. 47; 21, арк. 12].

Отже, ОЗЕТИ внесли помітний вклад у надання допомоги переселенню єврейського населення в республіці та налагодження ними господарського, побутового й культурного життя у нових місцях свого оселення.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 1, оп. 4, спр. 18.
2. Там само, ф. 1, оп. 6, спр. 1081.
3. Там само, ф. 27, оп. 5, спр. 355.
4. Там само, ф. 27, оп. 5, спр. 1137.
5. Там само, ф. 27, оп. 6, спр. 652.
6. Там само, ф. 27, оп. 7, спр. 1137.
7. Там само, ф. 27, оп. 11, спр. 718.
8. Там само, ф. 413, оп. 1, спр. 10.
9. Там само, ф. 413, оп. 1, спр. 53.
10. Там само, ф. 413, оп. 1, спр. 167.
11. Там само, ф. 413, оп. 1, спр. 176.
12. Там само, ф. 413, оп. 1, спр. 349.
13. Там само, ф. 505, оп. 1, спр. 520.
14. Там само, ф. 571, оп. 1, спр. 212.
15. Там само, ф. 571, оп. 1, спр. 215.
16. Там само, ф. 571, оп. 1, спр. 220.
17. Там само, ф. 571, оп. 1, спр. 224.
18. Там само, ф. 571, оп. 1, спр. 292.
19. Там само, ф. 571, оп. 1, спр. 285.
20. Там само, ф. 571, оп. 1, спр. 289.
21. Там само, ф. 571, оп. 1, спр. 295.
22. Там само, ф. 571, оп. 1, спр. 319.
23. Там само, ф. 571, оп. 1, спр. 353.
24. Там само, ф. 571, оп. 1, спр. 365.

Надійшла до редколегії 24.11.14

О. Розовик, канд. ист. наук

Национальный медицинский университет имени А.А. Богомольца, Киев, Украина

УЧАСТИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ В ПЕРЕСЕЛЕНИИ ЕВРЕЙСКОГО НАСЕЛЕНИЯ УССР В 1920–1930-х ГГ.

В статье раскрывается деятельность организации ОЗЕТ ("Общество по земельному устройству трудящихся евреев") по оказанию материальной и организационной помощи переселению еврейского безземельного и малоземельного крестьянства из Полесской и лесостепной зон УССР в южные степные малозаселенные районы республики. На основе малоизученных источников показывается вклад организаций ОЗЕТ на местах в строительство евреями-переселенцами новых населенных пунктов, создания в них необходимой социальной сферы, культурно-образовательных учреждений и системы охраны здоровья.

Ключевые слова: безземелье крестьян, переселение, организация ОЗЕТ, материально-техническая помощь.

O. Rozovik, Ph.D (equiv. in History)

Bogomolets National Medical University, Kyiv, Ukraine

PUBLIC ORGANIZATIONS PARTICIPATION IN RESETTLING OF UKRAINIAN SSR JEWISH POPULATION IN 1920–1930s

The article deals with the problem of the activities of OZET organization ("Jewish workers land management society") which provided financial and organizational support for Jewish resettlement from Polesie and forest-steppe zone of Ukrainian SSR into sparsely populated southern steppe regions of the republic. Contribution of OZET local organizations into building of new settlements by Jewish migrants, creation of the necessary social, cultural and educational institutions and health system for them is disclosed via poorly known sources.

Keywords: landlessness of peasants, resettlement, OZET organization, material and technical assistance.

УДК 930(477)

О. Сокирко, канд. ист. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

"СТЕПЕННЫЙ ПОРЯДОК МАЛОРОССИЙСКИХ ЧИНОВ" 1742 р.

В 1742 р. козацька старшина уклала ієрархічний порядок урядів і чинів, який став першим зразком юридичного регламентування службових посад у військовій та цивільній адміністраціях Гетьманщини. Стаття присвячена аналізу історичного контексту появи та змісту цієї пам'ятки, що є важливим джерелом для вивчення колективної самосвідомості та політичної ідентичності української старшини та шляхти XVIII ст.

Ключові слова: Гетьманщина, козацька старшина, шляхта, табель про ранги.

Звичаєвий характер старшинства козацьких урядів був джерелом постійних юридичних колізій, службових конфліктів і персональних уособиць, щойно усталилися чільні державні інститути, а старшина почала виокремлюватися в привілейовану верству. Дразливість цієї проблеми значно посилювалася із послідовним згортанням

автономії Гетьманщини з початком XVIII ст., коли дедалі частіше давала про себе знати взаємна неузгодженість службових ієрархій Російської імперії та гетьманату.

В післямазепинський період російські взірці службової ієрархії та привілеїв мали дедалі сильніший вплив на комунікативні практики старшини. Показово, що в

© Сокирко О., 2014

одному з "мнений", поданому в травні 1734 р. на ім'я намісника Правління гетьманського уряду князя Олексія Шаховського, старшинська еліта ідентифікувала себе в цілком співзвучних імперському лексикону кліше: "Малороссийская Генеральная Старшина, Полковники, Полковая Старшина и прочие малороссийских полков чиновники" [3, арк.52]. Втім, на відміну від російської практики, належність до цієї спільноти трактувалася як імманентна функція, впливаючи з шляхетного походження. Військова служба не вивисувалася над цивільною й не протиставлялася їй. Це, своєю чергою, свідчить про позитивну мотивацію до роблення кар'єри вихідцями з старшини й верхівки реєстрового козацтва, єдиною перешкодою якій лишався хіба брак вакансій у все ще структурно недорозвиненому державному апараті Гетьманщини. Як не парадоксально, але українське середовище в першій третині XVIII ст., на відміну від російського дворянства, виявилось більш чутливим і відкритим до сприйняття службових і бюрократичних практик.

Так чи інакше, але апелювання до нових чиновних реалій спиралося передусім на досить потужне, хай швидше емоційне, аніж чітко відрефлектоване і концептуалізоване відчуття себе верхівкою малоросійського народу, що спонукало до відстоювання свого місця в наявній світобудові, а в цей спосіб і всієї "милої отчизни нашої". Не виключено, що поштовхом до більш викристалізованого осмислення себе стала довідка Колегії іноземних справ, підготована на вимогу імператорського кабінету 1733 р., яка пропонувала порядок відповідності козацьких урядів та імперських. Колезькі пропозиції, на думку старшини, принижували її гідність, штучно вивисуючи чини російських офіцерів. Це підштовхнуло правлячу верхівку гетьманату до вироблення власного погляду на ієрархію старшинських урядів, її усталення, а відтак і адекватної конвертації в російські відповідники.

Цей задум було взято на озброєння кодифікаційною комісією, що розпочала роботу над зведенням корпусу козацького права від 1728 р., й оприямино у своєрідній малоросійській табелі про ранги, долученій до "Прав, за якими судиться малоросійський народ". Як не дивно, але цей додаток до основного тексту "Прав" ніколи не привертав спеціальної уваги ані публікаторів пам'ятки, ані дослідників права. "Степенный порядок" (оригіналь-

на назва табелі) включав до себе 48 чинів "воинского званія от высшого до низшого", поділених на 12 класів у чотирьох галузях: "войскового правленія" – 14 чинів (29%), "артилерского правленія" – 9 (19%), "статского правленія" – 15 (31%) та "полков охочекомонных" – 10 (21%) [5, с. 547]. До першої вертикалі відносилися старшини генеральні, полкові й сотенні, включно із виборними козаками, до другої – служителі Генеральної та полкових артилерій, до третьої – урядники Генерального та полкових судів, канцеляристи всіх рівнів, включно із городничими та сільськими отаманами, до четвертої – старшини компанійських (охочекомонних) полків і жолдацької команди, включно із рядовими жолдаками (при цьому, чомусь було пропущено подвійних і поєдинкових товаришів компанійських полків). Таким чином, "Порядок" охоплював всі чільні посади апарату влади гетьманату, що традиційно заміщалися представниками козацького стану, підкресливши його політичну монополію та вищість над іншими станами. Ієрархія чинів починалася від уряду генерального обозного, що стояв на верхівці чиновної піраміди, й завершувалася виборними козаками. Прикметно, що поза табеллю залишився гетьман, що свідчило про потрактування його не як урядника, а повноцінного володаря, що стояв понад чиновною драбиною. Як виняток, до переліку було включено городничих та сільських отаманів, котрі de facto заміщалися з посполитих, але прирівняних до 11 класу козацької адміністрації, до якого належали курінні отамани. Звертає на себе увагу також те, що поза документом лишилися урядники і служителі генеральних фінансових установ, гетьманського двору, міських магістратів і ратуш. З одного боку, частина цих інституцій (як-от, Генеральної скарбової канцелярії, Генеральної лічильної комісії та Канцелярії Генеральної артилерії) були відносно молодими, частина ж не належала до козацької вертикалі влади, хоча чимало представників стану й посідали міські уряди. В особливій ситуації перебував гетьманський двір, що хоч уже й склався як цілком самостійний політичний та адміністративно-господарський інститут, але в періоди безгетман'я фактично був позбавлений суб'єктності (цілком можливо, що старшина й не наважувалася згадувати про нього, уникаючи дражливого питання нових виборів гетьмана).

Табель малоросійських чинів 1742 р.

Клас	Військові чини	Артилерійські чини	Цивільні чини	Охотницькі чини
1	Генеральний обозний			
2			Генеральний суддя (2) Генеральний підскарбій	
3	Генеральний осавул (2) Генеральний хорунжий Генеральний бунчужний		Генеральний писар	
4	Полковник городовий			
5	Бунчуковий товариш	Осавул ГВА Обозний полковий	Писар ГВС Старший канцелярист ГВК	Полковник компанійський
6		Хорунжий ГВА	Полковий суддя	Обозний полковий компанійський
7	Осавул полковий Хорунжий полковий		Писар полковий Перекладач ГВК	
8	Сотник	Писар ГВА Отаман ГВА	Канцелярист ГВК	Писар полковий компанійський Осавул полковий компанійський Хорунжий полковий компанійський
9	Значковий товариш	Осавул полкової артилерії	Отаман городовий Писар полкового суду	Сотник/ротмістр Капітан жолдацький
10	Осавул сотенний Хорунжий сотенний	Писар полкової артилерії Хорунжий полкової артилерії Отаман полкової артилерії	Писар сотенний Канцелярист полковий	Сотенний осавул компанійський Сотенний писар компанійський Сотенний хорунжий компанійський Отаман жолдацький
11	Отаман курінний		Городничий полковий Отаман сільський	
12	Козак виборний			Жолдак

Структура "Степенного порядку" виразно засвідчує наслідування ним російської Табелі про ранги 1722 р., звідки було запозичено поділ на класи та галузі державного управління. Втім, за своєю сутністю він виходив з тих традицій і реалій державного устрою, котрі становили питому сутність автономії гетьманату. "Порядок" являв собою першу спробу систематичної ієрархізації урядів козацької держави, без їхньої прив'язки до російських відповідників. У загальних рисах він був покладений в основу всіх майбутніх аналогічних проєктів і склав підставове бачення старшиною-шляхтою своїх службових прав і обов'язків.

На жаль, встановити авторство першої "малоросійської табелі про ранги" наразі важко. Зі студій над "Правами" Андрія Яковлева, котрі і по сьогодні залишаються найретельнішою реконструкцією процесу роботи кодифікаційної комісії дізнаємось, що її імовірним укладачем міг бути бунчуковий товариш Семен Чуйкевич – один із найобдарованіших тогочасних правників, глибоко обізнаний як в польському й литовсько-руському, так і новітньому імперському законодавстві. З прикінцевих пояснень до кодексу, дізнаємось, що "об определении малороссійскимъ старшинамъ ранговъ чрезъ депутатовъ от малороссійскаго народа къ двору ея императорскаго величества посланныхъ подано прошлого 1742 году в высокоправительствующий сенат челобите" [5, с. 545]. Себто, проєкт табелі був підготовлений ще до завершення роботи над "Правами".

Прикінцеву частину "Прав", до якої було долучено таблицю "Степенного порядку", кодифікаційна комісія спорядила пояснювальною запискою, в якій йшлося про набір юридичних казусів, не розв'язаних остаточно "Правами", що відтак потребували монаршої санкції [5, с. 541-546]. Серед іншого, тут було розлого викладено права і критерії приналежності до малоросійського шляхетства, статус якого фактично дорівнював козацтву [5, с. 544-545]. Носіїв "воинского звання", до яких було віднесено виборних козаків, компанійців та жолдаків, було прирівняно до "рядовой не чиновной шляхти", із посиланням на їх службу у війську, котра "по статутскому праву" трактувалася, як шляхетська. Записка відзначала, що жалування, штрафи й покарання представникам цієї верстви мають визначатися "по степенямъ чиновъ малороссійскихъ высшихъ и низшихъ", а оскільки такий порядок наразі офіційно не встановлений, його можна визначити "приміеромъ противъ определеннаго регулярнимъ чинамъ денежного жалованья особенный за пропорциональный всякому малороссійскому старшине по рангу его платеж... определить". "А какий между старшинами малороссійскими воинского звання степенный состоитъ порядок по гетмане, начав от высшихъ до нижшихъ чиновъ не виключно и какіе чини именно в какомъ ряду или статті положены одни противъ другихъ в равенстві находяться, о томъ при семъ сообщена особенная табель с яснымъ показаніемъ... в воинскомъ же или шляхетскомъ званіи чиновъ" [5, с. 545].

30 травня 1742 р. генеральна старшина подала в Сенат чолобитну з проханням присвоїти їм класи, подібно до російського чиновництва, а "малороссійские воинские и статские чины достойными классы пожаловать и на те всякого по его достоинству надлежащими патентами снабдить" [2, арк. 9 зв.]. Наразі невідомо, якими саме бюрократичними маніеврами блукала ця супліка, але 28 квітня 1746 р. Сенат у властивій йому манері відповів, що це питання знаходиться виключно у височайшій компетенції й він жодних рішень винести не може [2, арк.10].

Ігнорування вимог малоросійської старшини, очевидно, зумовлювалося не стільки абстрактною стратегією "ламання привілеїв", як то звично подає вітчизняна історіографія, скільки черговою трансформацією дворянсь-

кої верстви у Росії, котра до певної міри зумовлювала політику уряду. В період правління Анни Іоаннівни історики відзначають певне пом'якшення клімату у взаєминах між монархією та дворянами, яке переросло в стійку тенденцію за Єлизавети Петрівни. Дрібне й середнє дворянство, претендуючи на роль головної опори престолу, намагається ліквідувати всевладдя аристократії та зменшити її вплив на імператрицю. Остання, добачаючи в дворянстві надійного союзника, прагне послабити його "напівкріпацьку" (Є.Анісімов) залежність від держави, що склалася ще за часів Петра I. Так, видаються укази, що зменшують тривалість служби дворян в армії, істотно розширюється номенклатура і "класність" чинів імператорського двору, що остаточно перебирає на себе функцію політичного осердя країни. Дворянська верства починає послідовно опиратися припливу до своїх лав "неблагороднорожденных" осіб, котрі здобули дворянство й помістя шляхом вислуги (в першу чергу, в армії).

Попри те, що "височайшої конфірмації" "Степенного порядку" 1742 р., як заразом і всього кодексу "Прав", так і не відбулося, козацькі урядовці, судячи з усього, цілком впевнено послуговувалися його ієрархічним поділом на практиці. Прикметно, що це стосувалося не тільки урядової старшини, але й носіїв титулярних рангів – значного товариства. Так, при настановленні 1750 р. головним економом гетьманських маєтностей бунчукового товариша Павла Ломиковського з його підпорядкування було вилучено бунчукового товариша Василя Казановича, "яко оны суть ровного класса" [4, с.143]. Все це свідчить про те, що вже з другої третини XVIII ст. практика обрахунку старшинства урядів й відповідні уявлення, що стояли за нею, мали загалом усталений характер.

З часом для старшинської аристократії актуальним питанням стала не лише чиновно-службова паритетність із армійськими офіцерами, але й пошук свого символічного (а часом і зовсім конкретного) місця в придворному середовищі під час височайших прийомів та свят. Приміром, у серпні 1745 р. генеральний хорунжий Ханенко був на аудієнції в обер-гоф-маршала Дмитра Шепелева, "который веліть дать реестръ о малороссіяхъ, кои могутъ быть при брачной церемоніи" великого князя [1, с. 252].

Старшинські представництва при імператорському дворі не залишали спроб зрушити з мертвої точки питання про "оборону прав і вольностей малоросійських" і після 1743 р. В шеругу тих проблем відповідність російських та українських чинів, їхня внутрішня ієрархія стояла далеко не на останньому місці. Щоденник Миколи Ханенка під 23 січня 1746 р. відзначив: "Въ сенаті были съ Гудовичемъ призыванъ за табель о рангахъ" [1, с. 265]. Очевидно, що це питання порушувалося й у бесідах із братами Розумовськими, котрих делегату генеральної старшини регулярно відвідували протягом 1745-1750 рр., послідовно налаштовуючи на вирішення чільних проблем гетьманату, котрі накопилися за час безгетман'я. Відтак, справа позитивного вирішення проблеми покаладалася козацькою аристократією на нового володаря Гетьманщини.

Список використаних джерел

1. Дневник генеральнаго хорунжего Николая Ханенка. 1727-1753. – К., 1884. – 524 с.
2. Доповідь про слухання в Сенаті подання гетьмана К. Розумовського про зрівняння малоросійських чинів з великоросійськими, липень 1756 р. – Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукопису (ІР НБУВ), Ф.61, спр.1084, арк.1 – 15.
3. Звернення козацької старшини до кн.О.Шаховського, травень 1734 р. – ІР НБУВ, ф. 1, спр. 51691, арк. 52.
4. Окиншевич Л. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст. – Мюнхен, 1948. – 231 с.
5. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743. – К., 1997. – 547 с.

Надійшла до редколегії 02.12.14

А. Сокирко, канд. ист. наук, доц.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

"СТЕПЕННЫЙ ПОРЯДОК МАЛОРОССИЙСКИХ ЧИНОВ" 1742 г.

В 1742 г. казацкая старшина составила иерархический порядок должностей и чинов, ставший первым примером юридического регламентирования должностных рангов в военной и гражданской администрациях Гетманщины. Статья посвящена анализу исторического контекста появления и содержанию этого памятника, являющегося важным источником коллективного самосознания и политической идентичности украинской старшины и шляхты XVIII в.

Ключевые слова: Гетманщина, казацкая старшина, шляхта, табель о рангах.

A. Sokyрко, Ph.D., associate professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

"STEPENNYI PORIADOK MALOROSIISKYKH CHINOV" 1742

In 1742 Cossack leaders concluded a hierarchical order of governments and officials ("Stepennyi Poriadok chynov"), which was the first model of regulation official positions in the military and civil administration of the Cossack Hetmanate. This article analyzes the historical context of the appearance and content of this law monument, which is an important source for the study of collective and political identity of the Ukrainian Starshyna and Shlachhta in the XVIII century.

Key words: Cossack Hetmanate, Cossack Starshyna, Shlachhta, table of ranks.

УДК [930.253:94(477)] : 054.72

О. Сорокіна, асп.
Луганський національний університет імені Тараса Шевченка, Старобільськ

АРХІВНІ ФОНДИ ЯК ДЖЕРЕЛА ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ЕМІГРАНТІВ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті звернено увагу на архівні фонди, які є ключовими в розгляді джерел діяльності українських емігрантів ХХ століття. У роботі узагальнено наукові підходи до висвітлення актуальних питань архівних фондів України, ближнього та далекого зарубіжжя. Розкрито зміст фактичного матеріалу цих фондів, що не втратив свого наукового значення для висвітлення історико-культурних взаємин духовної спадщини українців.

Ключові слова: зарубіжна україніка, архівні фонди, українська еміграція, українська громада, материкові українці, діаспора, джерелознавство.

XXI століття – це доба нових стосунків між материковими українцями та українською діаспорою, доба культивування в собі елементів свободи, асиміляції, інтеграції, акультуризації.

Складником національного відродження в Україні є необхідність збереження та вивчення історико-культурної спадщини українців материкової України й українського зарубіжжя.

Важливу роль у збереженні, вивченні та популяризації історико-культурної спадщини українського народу відіграють джерела щодо діяльності українських емігрантів ХХ століття. Архівні фонди, українські архівні центри за кордоном, бібліотечні та музейні колекції займають центральне місце у цьому питанні. Аналізуючи історіографію досліджуваної теми, слід відзначити, що лише після проголошення незалежності України вчені отримали доступ до закритої у радянський час архівної інформації. Відтоді особливе зацікавлення науковців почало викликати вивчення архівних матеріалів української еміграції, оскільки, згідно із Законом України "Про Національний архівний фонд і архівні установи України", розпочалось повернення документів українського та закордонного походження, що стосуються історії України [Ст.1, 17; 19; 25, с.10].

Виникнення еміграційної україніки сконцентровує увагу наукового загалу й пересічних громадян на історико-культурному надбанні України, поширюваного в своєрідних інтерпретаціях по різних країнах світу. Оскільки найбільшим українським еміграційним центром міжвоєнного періоду (1920-ті – поч. 1940-х рр.) стала Чехословаччина, то й письмові матеріали фонду Празького архіву як джерела вивчення життєдіяльності емігрантів з України стають об'єктом ретельного аналізу. З'явилися роботи вітчизняних та зарубіжних дослідників, присвячені діяльності української еміграції на європейських теренах упродовж першої половини ХХ століття (Осип Мороз, Володимир Улянич, Симон Наріжний, Аскольд Доронченков, Георгій Касьянов та інші) [20;14; 5; 8].

Активізувалася робота щодо вивчення джерел з історії української еміграції в Європі, наприклад, у Німеччині, у фондах Архіву Федеральної Землі Берлін. Серед документів фонду з історії життя й діяльності гетьмана України Павла Скоропадського, президента Західноукраїнської народної республіки Євгена Петрушевича, президента Директорії УНР Андрія Макаренка, міністра закордонних справ Української Держави Дмитра Дорошенка, посли УНР в Берліні Олександра Севрюка і Миколи Порша є звітні доповіді, запрошення, протоколи, рішення та інші види документів офіційного та особового походження. Історик Дмитро Бурім стверджує, що джерела діяльності українських емігрантів в Німеччині зберігаються в таких провідних архівах та бібліотеках, як Федеральний архів ФРН (Берлін), Політичний архів Міністерства закордонних справ ФРН (Берлін), Таємний державний архів Прусської культурної спадщини (Берлін), Архів Університету Гумбольдта (Берлін), Державна бібліотека Прусської культурної спадщини (Берлін), Державний архів в Мюнхені (Мюнхен) та інших [1, с.144]. Дане питання доповнюють дослідження Володимира Маруняка, Юрія Шаповала, Юрія Покальчука, Олександра Шульгина, Михайла Яцишина та інших [11; 26; 29].

Дослідженням архівів (документів українського та закордонного походження) займаються: Г. Сварник, Ю. Мицик, М. Тимошик, М. Палієнко, І. Срібняк, І. Патер, І. Гирич, О. Павлюк та багато інших, які відобразили проведені дослідження у своїх публікаціях [21; 13; 22; 16; 2]. Так, стаття Г. Сварник присвячена вивченню документів про життя та діяльність Дмитра Донцова, що зберігаються в Національному архіві Канади.

Ю. Мицик та М. Тимошик спільно досліджують архівну спадщину митрополита Іларіона, що міститься в архіві Консисторії Української православної церкви в Канаді [13; 22].

У публікації О. Павлюка розглядається проблема збереження архіву уряду ЗУНР, що до 1960-х рр. пере-

бував у Відні, а нині знаходиться в Українському Католицькому університеті (УКУ) в Римі [25, с. 10].

Долі архівних зібрань української еміграції міжвоєнного періоду присвячені статті Л. Лозенко, Л. Яковлевої, С. Заремби, А. Кентія, М. Палієнко. Основний комплекс цих матеріалів зберігається сьогодні у ЦДАВО та ЦДАГО України [10; 28; 6; 9; 17].

Утім, мусимо констатувати, що матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву зарубіжної україніки (ЦДАЗУ), Науково-довідкової бібліотеки Центральних державних архівів України, Наукової бібліотеки ім. М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Інституту рукопису і архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського та інших з питань діяльності українських емігрантів у сфері збереження культурної спадщини етнічних українців ХХ століття повною мірою не досліджені.

Мета статті полягає у висвітленні ролі та функціонування архівних фондів як джерела з історії діяльності українських емігрантів у країнах Європи, на Американському континенті тощо.

На вагомість даного джерела звертали увагу вчені М. Палієнко, В. Піскун, Т. Боряк, Н. Московченко та ін. [17; 18; 1]. Так, сучасна українська дослідниця Марина Палієнко доводить важливість напрямів діяльності громадсько-політичних та культурних осередків української діаспори у світі – збирання та збереження українських документальних, рукописних та музейних пам'яток, створення архівних зібрань та колекцій у країнах осідку [17, с. 42]. Цінною для вивчення даного питання стала її фундаментальна праця "Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій)", яка цілком ґрунтувалася на архівних даних. Дослідниця презентувала новий для української історіографії концептуальний погляд на архівні центри української еміграції, зробила чимало для реконструкції контексту дієвості політичної еміграції в країнах Європи та Америки упродовж ХХ століття. У розділі "Джерельна основа дослідження" своєї дисертаційної роботи науковець виокремлює такі групи джерел, які представлені у більшості фондів музейно-архівних інституцій: статuti, плани роботи інституцій, протоколи засідань, щомісячні та щорічні звіти про роботу, довідки про заснування та діяльність за окремі періоди, фінансово-господарські документи, списки співробітників, листування з українськими організаціями та окремими особами та ін. [17, с. 36].

За матеріалами дисертаційних досліджень, що зберігаються в Науковій бібліотеці ім. М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка, питання джерельно-інформаційного потенціалу особових архівних фондів залишається на сьогодні одним із актуальних (О. Косенко, О. Політова, Т. Боряк, І. Мага).

З метою уникнення фальсифікації історії, наукові дослідження Богдана Цимбала, Ігора Гирича активно презентують нові матеріали фонду Івана Багряного, архіву Михайла Грушевського [25; 2].

Науковий доробок істориків, українознавців, джерелознавців, архівістів, документознавців, пресознавців Симона Наріжного, Миколи Мушинки, Олега Богуславського, Тетяни Боряк, Марини Палієнко, Ірини Матяш, Дмитра Буріма, Руслана Пиріга, Валентини Піскун, Ірини Маги, Степана Мишанича, Михайла Делегана, Богдана Ажнюка, Андрія Стрілки, Наталії Стаценко, Тетяни Клищенко, Юрія Шаповала підтверджує думку про вагомість архівних фондів, музейних та бібліотечних колекцій української еміграції у вивченні громадсько-

політичної, просвітницької діяльності визначних українських постатей, справжніх подвижників збереження і розвитку науки та культури.

Актуальність апеляції саме до основного масиву "еміграційних" матеріалів, що зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центральному державному архіві вищих органів влади та державного управління України (ЦДАВО України), Національному архівному фонді (НАФ), на думку науковців, зумовлена всебічним вивченням та науковим описуванням саме цього важливого сегмента загального корпусу документів української еміграції.

Архівний фонд Центрального державного Архіву зарубіжної україніки (ЦДАЗУ) репрезентує документи, що висвітлюють багаторічну невтомну працю української громади за кордоном. Серед них – листи, комунікати, повідомлення, звернення, маніфести Пан-Американської української конференції, Українського конгресового комітету Америки, Комітету українців Канади, проект статуту СКВУ, списки членів та плани роботи програмової комісії, публікації у пресі, фото видатних діячів – А. Мельника, М.Лівицького, О. Штуль-Ждановича, М. Плав'юка та ін. У бібліотечному фонді №3 ЦДАЗУ зберігаються наукові розвідки, літературні дослідження, фундаментальні бібліографічні посібники, поетичні твори та численні історичні публікації українських емігрантів, що дозволять сучасному досліднику простежити історію українських партій, громадсько-політичних об'єднань, інституцій, видавництв, які активно працювали в різних країнах світу, а також – еволюцію поглядів на життєві принципи української діаспори впродовж усього ХХ століття. Крім того, особисті документи та документи про службову й громадську діяльність, зокрема листування, вітальні вірші, статті з газет іншомовних видань як історичне джерело допомагають класифікувати еміграційний рух відповідно до причин еміграції тощо. Колекції документів українських еміграційних організацій та установ 20-х – 90-х рр. ХХ ст., що діяли в Чехії, Словаччині, Німеччині, Польщі, Румунії, Болгарії, Югославії та інших європейських країнах, архівного фонду ЦДАЗУ є джерелом ґрунтовного вивчення українсько-німецьких, українсько-польських, українсько-канадських та ін. зв'язків у багатьох галузях науки, освіти, культури. Такі матеріали мають значний обсяг інформації про спільність інтересів та устремління діячів науки та культури в еміграції з українцями материкової України. Наприклад, доробок Миколи Калениковича Міленка як видатного театрального режисера й громадського діяча, Василя Степановича Гренджа-Донського як відомого українського письменника й культурного діяча та інших дозволить популяризувати знання не тільки про історичні періоди еміграційних хвиль ХХ століття, а й правдиво відтворити події історії культури та мистецтва, і є історико-культурним надбанням вітчизняного та зарубіжного українства початку ХХ століття, вагомою складовою української науки та мистецтва [23, ф. 5, оп. 1, спр. 7; ф. 13, оп. 7, спр. 31].

Архівні першоджерела ЦДАЗУ (програми концертів до культурно-освітніх, ювілейних, святкових заходів, протоколи засідань прихильників культури, звіти засідань) містять інформацію про доробок національної еліти: меценатів, письменників, педагогів, учених, працівників газет, журналів, які зазнали репресій з боку радянської влади й відкрито в еміграції продовжували справу в ім'я історичної Батьківщини [23, ф.25, оп.1, спр.1, арк.1-38; ф.20, оп.1, спр.1, арк.1-95]. Зміст документів (комунікати, повідомлення, звернення тощо) від-

дзеркалюють атмосферу відчаю, страху, недовіри, загибелі українців за доносами, закритих судових процесів над вітчизняною інтелігенцією тощо й послужив обґрунтуванням першої хвилі масової еміграції за кордон [23, ф.21, оп.1, спр.1, арк.7].

Документи фонду 13 – "Колекція документів діячів науки та культури на еміграції"; фонду 8 – "Захарченко Микола Іванович – український громадський діяч на еміграції, інженер-економіст"; фонду 25 "Об'єднання Демократичної Української Молоді (ОДУМ). Філія в Чикаго (США)", серед яких – звернення посадових осіб, звернення дирекції та професорської ради, позиційні документи організацій, об'єднань, оголошення щодо проведення конференцій, їх програми, списки членів засідань, листи-звернення, програми концертів, звітна документація, рекламні проспекти, подяки, списки внесків, інформаційні листки, конспекти лекцій, повідомлення та бланки карток-замовлень на українську пресу та ін. афішують багаторічну невтомну працю української громади за межами материкової України [23, ф. 13, оп. 1, спр. 2, арк. 17; ф. 13, оп. 6, спр. 1, арк. 34; ф. 8, оп. 1, спр. 1, арк. 1; ф. 25, оп. 1, спр. 1, арк. 1; ф. 8, оп. 1, спр. 4, арк. 120; ф. 25, оп. 1, спр. 2, арк. 1-3].

Різним аспектам життя, подій, співпраці, що простежуються в діяльності чисельних українських організацій, об'єднань, партій, студентських, освітніх, кооперативних, наукових осередків за кордоном, присвячені матеріали документальної виставки "Біла витоків Світового конгресу вільних українців", що експонувалася на базі Центрального державного архіву зарубіжної україніки 1 серпня 2014 року [4].

Мемуарна література (спогади, записки), щоденники, епістолярії (особисті листи), біографії та інші численні різновиди документалістики, що виходили під егідою Центру українських студій Гарвардського університету та українців Канади, а нині зберігаються у бібліотечному фонді ЦДАЗУ, свідчать про багатогранну активність нашої еміграції, їхню неординарність і талановитість. Військова мемуаристика як джерело вивчення історії українських військових формувань відтворює минуле і разом з іншими архівними документами ЦДАЗУ про відомих політичних в'язнів другої хвилі еміграційного процесу (1939–1945 рр. XX ст.), борців за права людини та ін. віддзеркалює українську етнокультурну ідентичність. Спогади, огляди і нариси колишніх інтернованих та статті, брошури, книги Гната Порохівського, Данила Богачевського, Грицька Божка, Маркіяна Терлецького, Якова Голоти, Івана Зубенка стають на українських теренах об'єктом ґрунтовних студій для українських істориків. Підкреслимо, що величезну кількість талановитих людей дала світові Україна, доробок яких незаслужено призабутий українськими істориками, літературознавцями, але по праву заслуговує на ретельне вивчення та переосмислення. Дослідження їхньої ролі у загальній системі української культури, літератури дасть можливість частково заповнити прогалину в історіографії проблеми еміграції XX століття.

Зазначимо, що значна кількість праць бібліотечного фонду 3 ЦДАЗУ розкриває зумовленість еміграції українців на Північ, до Сибіру, у степи Казахстану [23, бібл. ф.3, № 34990; ЦДАЗУ, бібл. ф.3, № 35160].

Добірку матеріалів про діяльність Українського Визвольного Фонду (УВФ) в Канаді, першочерговим завданням якого було фінансування визвольної боротьби українського народу на різних землях й друкування та видання творів діячів діаспори, містить Фонд 37 ЦДАЗУ. Листування відомих діячів української діаспори, що наявні в архівних

фондах УВФ, ілюструє співпрацю з Організацією українців Канади імені Ольги Бесараб, ПУН, СКВУ, УНО, УСТ [23, ф. 37, оп. 1, спр. 113]. Безперечно заслуга у збереженні національної самобутності української спільноти в країнах ближнього та далекого зарубіжжя, його рідної мови, звичаїв, традицій належить цим організаціям.

Ведучи мову про джерельне забезпечення дослідження цієї проблеми, насамперед варто сказати і про важливість документів архівних фондів ЦДАЗУ, Інститутів рукопису і архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Науково-довідкової бібліотеки Центральних державних архівів України та ін., які як достовірні писемні свідчення діяльності українських емігрантів систематично афішують нові здобутки зарубіжних істориків, соціологів, архівознавців, культурологів, народознавців щодо ролі та місця української еміграції в контексті загальної міграційної ситуації.

Багато цінних програмних документів, декларацій, творів, робочих записів української громади в Римі, громадсько-політичних організацій української діаспори зібрані Фондацією імені Олега Ольжича.

Рукописні твори Миколи Воробйова, Івана Семененка, Ігоря Калинця, Василя Голобородька, Надії Кир'ян, Василя Рубана, Василя Должикова, Валентини Отрощенко, Наталії Замулко, Миколи Сулими, Михайла Саченка, Світлани Жолоб – колекція творів поетів-шістдесятників, зібрана однодумцями в Словаччині, підкреслюють, що українці в різних країнах світу доклали багато зусиль для популяризації духовної спадщини свого народу, включення її в культурний процес [Ф.11, оп.1, спр.15]. Їхня активна участь у творенні української науки і професійної культури стала визначальним фактором у справі нового національного відродження. Тож, архівні документи XX ст. становлять значну цінність у дослідженні базових духовних підвалин існування народу, поглядів національної еліти на проблему соборності українського народу, проблему екзистенційного вибору в кризовій ситуації та є запорукою якісного оновлення усієї історичної науки України тощо.

Зарубіжні періодичні видання минулого століття, що входять до колекції архівних фондів, найкраще передають становище українських етнічних меншин у Великобританії, Бельгії, Німеччині, Данії, Франції, Швеції, Фінляндії, Австрії, Польщі, Італії, Румунії, Угорщині та в інших країнах світу. Вони також є важливим засобом впливу на українських емігрантів, наприклад, в Бразилії. Фонди Наукової бібліотеки імені Василя Стефаника у Львові містять примірники українських періодичних видань "Зоря", "Прапор", "Місіонар в Бразилії", "Праця", на шпальтах яких представлена тема зв'язків переселенців зі своєю батьківщиною – Україною, повідомлення з українських поселень про умови життя та побуту емігрантів тощо. Значну частину документів фонду Наукової бібліотеки імені Василя Стефаника становлять праці місіонера Р. Криницького. Матеріали історико-публіцистичного нариса "Руські колонії в Парані" і сьогодні є цінністю щодо вивчення минувшини вітчизняної діаспори в Бразилії, збереження української самобутності за межами материкової України. Зі сторінок періодичної преси ми дізнаємося про те, як Бразилія стає ареною національного самоствердження українських емігрантів, про утворення ними власних організацій та товариств (товариство "Просвіта", Товариство імені Т. Шевченка). Статті газет містять фрагменти тексту листів, звернень громадських та церковних діячів, в яких містяться їхні переживання за власну долю й долю нації, за збереження культурних цінностей та ідентичності поміж чужинцями, за процес формування які-

сної підготовки майбутніх спеціалістів тощо. Дбати про пресу для емігрантів було основним завданням діяльності українських письменників і публіцистів, які водночас працювали співробітниками, редакторами і видавцями (Іван Огієнко, Василь Біднов, Антоній Коршнівський, Іван Липовецький, Микола Вороний, Михайло Обідний, Михайло Садовський та ін.).

Потужне джерело для реконструкції діяльності українських емігрантів (документальні матеріали, спогади, огляди, нариси) представляють фонди Центрального державного історичного архіву України в Києві, Центрального державного історичного архіву України у Львові, Архіву Української Церкви та ін. [15; 24].

Процесу вивчення вище описаних джерел сприяє видавнича діяльність Центрального Союзу Українського Студентства (ЦЕСУС). На думку Валерія Головенка, "своєю зовнішньою діяльністю ЦЕСУС пробив для наших співвітчизників "вікно в Європу" [3, с. 73].

Найбільші архіви української еміграції містяться в США, Канаді, Росії (Державний архів Російської Федерації), Чехії (Національний архів Чехії у Празі), Франції (Українська бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі) та інших країнах. Фактичний матеріал архівних фондів не втратив свого наукового значення для висвітлення історико-культурних взаємин духовної спадщини українців і залишається на сьогодні основним джерелом вивчення діяльності української спільноти у всьому світі.

З огляду на завдання, що стоять перед сучасними джерелознавцями, істориками в контексті виявлення джерел діяльності українських емігрантів ХХ-го століття, звернення до чеських фондів, російських архівів, документальних колекцій українських архівних осередків, які виникли на північноамериканському континенті, дозволяють всебічно охарактеризувати динаміку діяльності провідних церковних і громадських діячів української еміграції ХХ-го століття та приділяти більшу увагу трактуванню новітніх понять діаспори з позицій сьогодення.

Отже, важливим аспектом комплексного дослідження джерел діяльності українських емігрантів є вивчення матеріалів архівних фондів, усіх архівних центрів еміграції, які раніше не були доступними для дослідників.

Потребою часу є належна характеристика матеріалів архівних фондів обласних центрів України в екзилі задля збереження історико-культурної спадщини українців.

Список використаних джерел

- Боряк Т. Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945-2010); М-во культури України, Нац. акад. керів. кадрів культури і мистецтв. – Ніжин: Вид-во НДУ імені Миколи Гоголя, 2011. – 544 с.
- Грич І. Канадський архів Андрія Жука // Молода нація: Альманах. – 2002. – № 3. – С. 168–176.
- Головенко В. Молодіжний рух української діаспори // Українська діаспора. – 1994. – №6. – С. 70 – 95.
- Державна архівна служба України, Центральный державный архив зарубіжної українки. Виставка "Біля витоків Світового конгресу вільних українців": Прес-Реліз. – 01.08. 2014 р.
- Доронченков А. И. Российская эмиграция "первой волны" о национальных проблемах покинутого отечества: Очерк. – Изд. 2-е, доп. / Центр. ИПК руковод. раб. и спец. проф. обр. – СПб., 1997. – 88 с.

О. Сорокина, асп.

Луганский национальный университет имени Тараса Шевченко, Старобельск, Украина

АРХИВНЫЕ ФОНДЫ КАК ИСТОЧНИКИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УКРАИНСКИХ ЭМИГРАНТОВ XX ВЕКА

В статье обращается внимание на архивные фонды, которые являются ключевыми в рассмотрении источников деятельности украинских эмигрантов XX века. В работе обобщаются научные подходы к освещению актуальных вопросов архивных фондов Украины, ближнего и дальнего зарубежья. Раскрыто содержание фактического материала этих фондов, которые до сих пор не потеряли своего научного значения для освещения историко-культурных взаимодействий духовного наследия украинцев.

Ключевые слова: зарубежная украинка, архивные фонды, украинская эмиграция, Украинская община, материки украинцы, диаспора, источниковедение.

6. Заремба С. Український музей визвольної боротьби України у Празі // Київська старовина. – 1997. – № 1-2. – С. 122 – 137.

7. Каліберда Ю. Ю. Військова мемуаристика як джерело вивчення історії українських військових формувань 1917–1921 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 – "Військова історія". – К., 2003. – 183 с.

8. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.: Глобус, Вік: Едмонтон: Канадський інститут українських студій Альбертського університету, 1992. – 176 с.

9. Кентій А. В. Фонд "Український музей у Празі" ЦДАГО України як складова "Празького архіву" (за результатами впорядкування) // Архіви України. – 2000. – № 1-3. – С. 43 – 49.

10. Лозенко Л. Празький український архів: історія і сьогодення // Архіви України. – 1994. – № 1-6. – С. 18–30.

11. Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні. Т. II.: Роки 1952 – 1975. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. – 128 с.

12. Матяш І.Б. Архівна наука і освіта в Україні 1920 – 1930-х роках. – К., 2000. – 591 с.

13. Мицик Ю. А. З архівної спадщини митрополита Іларіона (Огієнка) // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць. – К., 2001. – Вип.3. Джерелознавчі дисципліни. – С. 41 – 42.

14. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939: Матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої / Нац. комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. – 272 с.

15. Національний архівний фонд України: засоби інтелектуального доступу до документів: довідник. / Упоряд. Н.М. Хрстова, В.В. Бездрабко. – К., 2002. – 168 с.

16. Палієнко М.Г. Українські архівні центри за кордоном: Історіографічний аспект проблеми // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – Вип. 54. – К., 2001. – С. 42–46.

17. Палієнко М. Г. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій): Дис. ... д-ра істор. наук: 07.00.06. – "Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни". – К., 2008. – 468 с.

18. Пісчун В. М. Українська політична еміграція 20-х років ХХ століття: Дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 – "Історія України". – К., 2007. – 516 с.

19. Про Національний архівний фонд і архівні установи України: Закон України від 24 грудня 1993 р. // Відомості ВР України. – 1994. – №15. – Ст.1,17.

20. Улянич В. І. Терор голодом і повстанська боротьба проти геноциду українців у 1921 – 1933 роках. – К.: МАУП, 2004. – 84 с.

21. Сварник Г. Дмитро Донцов у невідомих документах 1890 – 1945 рр. з національного архіву Канади // Воля і батьківщина. – 2003. – Ч.1-2. – С. 173 – 186.

22. Тимошик М. Архів митрополита Іларіона в Канаді: проблема повернення в Україну // Студії з архівної справи та документознавства: Зб. праць. – К., 2001. – Т.7. – С. 95 – 99.

23. Центральный державный архив зарубіжної українки (ЦДАЗУ), ф.5, оп.1, спр.7; ф.13, оп.7, спр.31; ф.15, оп.2, спр.256; ф. 37, оп.1, спр.113.

24. Центральный державный исторический архив Украины у Львові (ЦДАІЛ), ф.664, оп. 1, од.зб. 9, арк. 76.

25. Цимбал Б. О. Матеріали фонду Івана Багряного як джерело вивчення громадсько-політичної діяльності української еміграції (друга пол. 40-х–середина 60-х рр. ХХ ст.): Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.06 – "Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни". – К., 2008. – 224 с.

26. Яцишин М. М. Українсько-німецькі культурні зв'язки кінця 80-х–90-ті роки ХХ ст. : Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.02 – "Всесвітня історія". – К., 1997. – 220 с.

27. Шаповал Ю. І. ОУН і УПА на терені Польщі (1944 – 1947 рр.) / Ю. Шаповал; Інститут історії України НАН України; Центр історичної політології; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 2000. – 229 с.

28. Шульгин О. Я. Без території: Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. / Упоряд. Г. В. Стрельський, І. Д. Шевченко; Відп. ред. Г. Й. Удовенко. – Київ: Юрінком Інтер, 1998. – 352 с.

29. Яковлева Л. Празькі фонди в Києві // Пам'ятки України. – 1994. – № 3-6. – С. 120 – 122.

Надійшла до редколегії 03.12.14

O. Sorokina, graduate student
Taras Shevchenko National University of Lugansk, Starobilsk, Ukraine

ARCHIVED FUNDS AS A SOURCE OF UKRAINIAN IMMIGRANTS OF THE TWENTIETH CENTURY

The article deals with the archival backlogs which are the key aspects in the consideration of activity saucers of Ukrainian emigrants of the XXth century. The work concerns scientific approaches to interpretation of actual questions devoted to Ukrainian archival backlogs. The process of revealing contents of factual material of this backlog is staying actual nowadays. The author highlights the historical and cultural interaction in mental heritage of Ukrainians.

Keywords: Foreign ukrainika, archival funds, Ukrainian emigration, Ukrainian community, continental ukrainians, diaspora, source.

УДК 415.8:061.235(430=161.2)

I. Срібняк, д-р іст. наук, проф.
Київський університет імені Бориса Грінченка, Київ,
М. Срібняк, гімназ.
Гімназія № 32 "Успіх", Київ

МИСТЕЦЬКІ ОСЕРЕДКИ ПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ У ТАБОРІ РАШТАТТ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1915 – 1916 рр.)

У статті йдеться про створення та діяльність українських мистецьких осередків (театру, хору, оркестру, різьбарської майстерні) у таборі Раштатт, які виконували у середовищі полонених вояків-українців важливу національно-культурну та організаційну функції. Вистави таборового театру та хору в супроводі оркестру збирали на свої виступи значне число полонених, які в такий спосіб долучались до скарбів національної культури.

Ключові слова: мистецькі осередки, табір, Раштатт, полонені українці, український театр, майстерня.

В часі Першої світової війни на теренах Німеччини для утримання величезних мас полонених зі складу царської армії була створена значна кількість таборів. Спочатку бранців не розрізняли за етнічною ознакою і утримували спільно, але вже у першій половині 1915 р. уряд і військове командування кайзерівської Німеччини дійшли до висновку про доцільність поділу полонених та їх окремого утримання в спеціальних таборах. Таке сепарування полонених царської армії обумовлювалось бажанням Німеччини послабити Російську імперію шляхом підтримки національних прагнень поневолених народів, і зокрема українського, який впродовж кількох століть потерпав від русифікації та нищення будь-яких ознак національного життя під скіпетром російських самодержців.

Це завдання полегшувалось тією обставиною, що ще в серпні 1914 р. у Львові виник Союз визволення України – безпартійна політична організація українських революціонерів з Наддніпрянщини, які виразно та послідовно демонстрували свою антиросійськість. Саме зусиллями нечисленного гурту членів СВУ, а також ширшому колу українців-галичан та буковинців, яких було залучено до проведення культурно-освітньої роботи в середовищі полонених, в українізованих у 1915 р. таборах (Раштатт, Вецляр, Зальцведель) стало можливим проведення "української акції" з метою національного освідомлення українців.

Важливою її складовою була діяльність таборових театрів і мистецьких гуртків, в яких полонені українці могли вільно творити і розвивати українську культуру та плекати національні традиції. Одним із таких "майданчиків" втілення задумів далекоглядних представників німецької політичної еліти (які збігались з планами СВУ) став уже згадуваний табір Раштатт в Німеччині, в якому була створена ціла низка українських гуртків та організацій.

Деякі аспекти досліджуваної теми вивчались колишнім членом Просвітнього відділу СВУ цього табору О.Терлецьким, який ще у 1919 р. опублікував окрему монографію (водночас цю працю слід трактувати і як важливе джерело до вивчення даної проблеми) [4]. Окремі факти про перебіг культурно-мистецького життя полонених, і зокрема діяльності "Української Кустарної Спілки", викладені в узагальнюючій роботі одного з авторів цієї статті [2, с.75, 81-84]. Ще одна публікація, попри її "багатообіцяючу" назву, практично не містить

жодної інформації про діяльність мистецьких осередків у таборі Раштатт, до того ж у її межах (п'ять сторінок тексту) навіть фрагментарно розкрити дану тему було з самого початку цілком нездійсненим завданням [1].

Отже, всі згадані вище дослідники торкнулись лише поодиноких аспектів цієї важливої складової таборового повсякдення полонених українців у таборі Раштатт. Для реконструкції роботи таборових мистецьких осередків першоджерельне значення мають документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, в фонді № 4406 якого зберігаються документи артистичної секції української таборової організації, а також мистецьких товариств та гуртків. Крім того, значний масив цінної інформації про роботу таборового театру можна почерпнути зі шпальт таборової газети "Розсвіт", в якій час від часу уміщувались матеріали про перебіг театральномистецького життя у згадуваному таборі.

Початки культурно-мистецької діяльності в таборі Раштатт припадають на червень 1915 р., коли полонений О.Полуботок разом із ще двома українцями утворили драматичний гурток та розпочали підготовку до вистави "Хазяїн" І.Карпенка-Карого. Проте довести цю справу до логічного кінця вони не зуміли, і насамперед через те, що в тому часі в таборі ще не існувало української таборової організації, яка була би зацікавлена в результатах такого роду роботи. Але вже восени в таборі виникає кілька мистецьких гуртків, до складу яких входило кілька десятків осіб. 10 жовтня 1915 р. підготовкою і проведенням літературного вечора про себе заявив драматичний (артистичний) гурток, а менше ніж за місяць – 3 листопада відбувся перший виступ таборового хору. Популярність концертів поступово зростала, тим більше, що в них стала брати участь й таборова "орхестра" (організована в кінці жовтня 1915 р.). В її репертуарі були різні музичні твори, які доповнювали виступи хору.

Співи з самого початку вважались полоненими аполітичною справою, а та обставина, що участь у хорі давала певні полегшення у таборовому повсякденні, обумовила приплив таборян (очевидно ж тих, хто мав хоч мінімальні мистецькі здібності) до цих гуртків. Полонені почали охоче відвідувати й виклади, які провадили членами Просвітнього відділу СВУ в таборі. Так,

© Срібняк І., Срібняк М., 2014

зокрема, у листопаді 1915 р. було організовано щоденний "курс музики", завданням якого стала підготовка полонених до диригування сільським хором. Після завершення для його слухачів було проведено іспит (10-12 лютого 1916 р.), до участі в якому зголосилось близько 30 полонених. У підсумку 19 осіб його успішно витримали та одержали посвідки "як здібні на диригентів", решта не зуміла скласти іспиту.

З огляду на специфічні умови, в яких діяв згадуваний хор, будь-яка система у виборі творів для виконання була відсутня, фактично "співалося те, що було під рукою". Але це не мало особливого впливу на діяльність хору – українська пісня перемагала всі таборові та життєві негаразди. У подальшому хор виступав перед таборянами вже досить часто, проводячи свої концерти на честь Т.Шевченка, на Різдвяні свята та в рамках різних культурних акцій української таборової організації в Раштатті. Ці виступи стали дуже ефективним засобом впливу на національну свідомість полонених, бо українські пісні у виконанні таборового хору привертали таборян до української справи. До того ж виступи відбувались у великій залі з українською символікою та портретами славетних українських діячів.

Як згадував О.Терлецький, у цій залі "красувався герб Києва та герб галицько-волинської держави. На головній стіні був уміщений великий портрет Тараса Шевченка, а побіч него: Володимира Великого, Романа Великого, Святослава Хороброго й Богдана Хмельницького. На другій стіні, на право від сцени, був герб київської держави й портрет Мазепи, Свидригайла, Дорошенка...на ліво герб галицько-волинської держави й портрети короля Данила, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха... На входовій стіні були портрети Котляревського й Куліша. Усе те мало нагадувати, що табор призначений для полонених українців, що його мешканці українці". Перебуваючи в такому "оточенні", всі бажаючі почути співи мали ще, хоч і мимоволі, прослухати реферат чи декламації з української тематики [4, с.115].

Досить популярними у полонених були т.зв. "літературні вечори", які, як правило, "складались зі співу, монологів і декламацій". Із зацікавленням вони ставились і до "живих образів" (коротких інсценізацій на історичні теми, що готувались за ініціативою члена Просвітнього відділу СВУ В.Пачовського) з нагоди різних національних свят. Уже в листопаді невідільні щотижневі вистави, які готував згадуваний гурток артистів-аматорів, стали найбільшою атракцією для таборян. Театр розпочав свою діяльність підготовкою вистав "Мартин Боруля", "Бурлака", "По ревізії", "Нахмарило", "Бувальщина", "Назар Стодоля", "Безталанний", "Наймичка" та ін. [5, арк.1-7]. Кожна вистава (концерт або літературний вечір) була для таборян маленьким святом, вони чекали на цей день, щоб думками полинути до себе на Батьківщину, до того ж цього дня полонені були вільні від усіх робіт та викладів.

31 січня 1916 р. співочий гурток був реорганізований у "Музичне товариство імені Лисенка", яке діяло на підставі власного статуту. Його завданням, як йшлося в статуті раштаттської громади "Самостійна Україна", було згуртування "аматорів співу й музики для музичної науки й виступів" [6, арк. 296-297]. Новостворене товариство продовжило активну концертну діяльність у таборі, спрямовуючи роботу таборового хору та оркестру. В кінці квітня в числі інших було підготовлено концерт на честь Патрона товариства, який зібрав близько 1500 глядачів та учасників. У репертуарі хору з'явилися народні пісні в обробці М.Лисенка, а також твори українських композиторів Д.Січинського і Ф.Колесси. Оркестр не обмежувався тільки виступами на концертах, його музиканти залучались до музичного супроводу вправ таборової Січі.

У свою чергу – на основі артистичного гуртка було створено "Драматичне товариство імені Тобілевича", яке спрямовувало роботу таборового театру, об'єднуючи "аматорів для театральних вистав і декляматорських виступів" [6, арк. 296-297]. Завдяки діяльності товариства таборовий театр продовжив свій поступальний розвиток, майже всі вистави, які відбувались на його сцені, позитивно сприймалися таборовим загалом. Репертуар театру значно збагатився, насамперед за рахунок підготовки таких вистав, як "Наталка Полтавка", "Зимовий вечір", "Дай серцю волю, заведе в неволю", "Бондарівна", "Пошилися в дурні", "Бувальщина", "Панська хворість", "Піймав облизня", "Сто тисяч", "Степовий гість" та ін. Час від часу члени Драматичного товариства імені Тобілевича (які брали найдіяльнішу участь у підготовці театральних вистав) також готували та озвучували перед таборовим загалом реферати про життя та діяльність І.Тобілевича (Карпенка-Карого), про історію розвитку українського театру тощо.

У вересні 1916 р. обидва товариства утворили "Артистичну секцію" української загальнотаборової організації, зберігши при цьому свою внутрішню автономію. Це було продиктовано міркуваннями доцільності, бо Драматичне товариство майже кожного разу залучало до участі у виставах хор та оркестр, натомість члени Співочого товариства сподівались отримати частку прибутків від виступів таборового театру. Після об'єднання Артистична секція (на правах товариства) розпочала у листопаді 1916 р. "науку елементарних засад музики", на яку записалось спочатку 60 осіб. Число членів секції збільшилось до 160 чол. як і раніше в таборі відбувались концерти, у т.ч. "великі" на відзначення пам'ятних подій та видатних українських діячів (у червні 1916 р. один із таких концертів було організовано на честь І.Франка).

Разом з тим є всі підстави стверджувати, що фактичного об'єднання двох товариств (Драматичного ім. І.Тобілевича і Музичного ім. М.Лисенка) не відбулось. Члени товариств збирались окремо раз на тиждень для обговорення справ власних організацій, зокрема "на цих засіданнях укладано репертуар на будуче, а при тім ішла оцінка попередньої вистави". Як і в кожній організації, інколи між членами товариств мали місце непорозуміння або суперечки, проте вони були поодинокими, і їх слід вважати радше виїмком з правила. Зазвичай члени секції знаходили компромісні рішення, тим більше, що основним критерієм роботи артистів була і залишалась майстерність гри під час вистави. Серед артистів-аматорів найкраще вправлялись на сцені полонені Бондаренко, Біличенко і Кривусів, виступи яких користувались незмінною популярністю у таборян.

У цей час, на думку М.Терлецького, секція "не показала особливої діяльності", попри те, що в її складі була така поважна кількість членів. Хоч таборяни і "горнулися до музики з охотою", проте "Товариство (Артистична секція – М.С., І.С.) не пішло в цій добі наперед, а стояло на місці, то через те, що не мало фахових сил для ведення хору" [4, с. 123]. У травні 1916 р. не було підготовлено жодної вистави чи концерту, що напевно пояснювалось морально-психологічною втомленістю акторів. Улітку робота Артистичної секції повернулася до нормального графіку (щотижнево – вистава таборового театру або вокальний концерт). Наступна перерва у діяльності секції припала на серпень-вересень, коли таборяни роз'їхались на сільськогосподарські роботи поза табором і вистави вже не збирали достатньої кількості глядачів. Але вже у жовтні секція знову поновила свою роботу, тоді ж було розширено сцену таборового театру, що

уможливило розпочати підготовку нових вистав та збільшити кількість присутніх артистів в окремих мізансценах.

Для відвідування театру необхідно було мати квиток, який можна було придбати у касі секції. Відтак товариства мали постійний прибуток від власної діяльності, при чому виручені кошти розподілялись між артистами (за участь у виставах), членами секції (за їх підготовку), а також для придбання потрібного театрального репертуру. Разом із тим, значні суми перераховувались на потреби інших секцій або передавались до Запомогової каси табору, яка допомагала особливо нужденним категоріям таборян. Артистична секція, і зокрема члени товариства ім. М.Лисенка, взяли діяльну участь у роботі ще одного осередку духовної розради полонених – таборової церкви. Для проведення душпастирської роботи з полоненими Союз визволення України ще у жовтні 1915 р. відрядив до табору Раштатт православного священика буковинця о. Катеринюка. Після відведення окремого бараку для таборової церкви при ній створюється ще один хор, який співав під час богослужіння.

До мистецьких осередків табору належали й "Українська Кустарна Спілка", діяльність якої розпочалась з улаштування різьбарської майстерні після прибуття до табору скульптора М.Паращука у вересні 1915 р. Своє завдання він вбачав у тому, щоб "хоч трохи облекшити важке положення полонених; їм було скучно і вони не знали, як їм краще розпорядитись". Як зазначав М.Паращук у своєму особистому "дневнику" за 1914-1915 рр., необхідно "було згуртувати полонених і навчити їх вирізувати різні вироби з дерева. Ціль: викликати в них і виховувати любов до краси, і навчити їх любові до рідного мистецтва". На загальнотабірному вічі М. Паращук повідомив полонених про мету свого приїзду та закликав бажаючих вступати на курси різьбарства, пообіцявши "навчити всіх охочих до такої роботи" [3, с. 61-62].

Уже наприкінці вересня один з бараків було перероблено на школу-майстерню, в якій всі бажаючі мали змогу навчитися різьбарству. Відповідно до рівня майстерності кожного полоненого існував і розподіл праці: одні виготовляли форми-заготовки для тарілок, скриньок, інші – різьбили. Поступово столи й полиці попід стінами школи-майстерні почали заповнюватися виробами – де простими, елементарними, вжитковими, а де – вибагливішими, віртуознішими. Високий мистецький рівень робіт полонених було відзначено комісією Військового міністерства Німеччини, що прибула до Раштатту в середині листопада 1915 р. У щоденнику М. Паращука про це йдеться: "Успіх був надзвичайний. Ніхто не вірив, що в такім короткім часі можна добитись таких результатів... Учні приходять щораз нові і в дружбі зі старими працюють досить добре" [3, арк. 63-64]. До Паращука починають звертатися все більше і більше полонених з проханням прийняти до майстерні.

У листопаді 1915 р. різьбарська майстерня була реорганізована в "Українську Кооперативну Кустарну Спілку", до складу якої увійшло 25 осіб (пізніше кількість її членів збільшилась до 45-65 чол.) У грудні того ж року було ухвалено статут кооперативного товариства, до якого було внесено, зокрема, правила розподілу прибутків з власної діяльності. Згідно зі статутом одну частину чистого прибутку діставали члени Спілки відповідно до виконаної роботи; ще одна – йшла до спільної каси товариства, правління якого потім розподіляло ці гроші між членами Спілки відповідно до їх пайових внесків; решта передавалась до табірної каси німецької комендатури, за що Спілка отримувала необхідні матеріали й сировину для своїх потреб [3, с. 64].

У січні 1916 р. товариство остаточно зорганізувалось й мало такі відділи (майстерні): різьбарства, малярства, малювання, моделювання, гончарства. Під керівни-

цтвом М.Паращука члени Спілки взяли діяльну участь у розмалюванні та різьбленні іконостасу таборової церкви. Багато зусиль витратив скульптор на влаштування у таборі в січні-лютому 1916 р. керамічної школи-майстерні, і тільки після того, як М.Паращук вдалося переконати табірну комендатуру в доцільності й економічній вигідності існування майстерні та отримати від німців частину коштів, школа-майстерня розпочала свою роботу [3, с. 65]. На цю подію відізвався табірний часопис, який повідомляв, що в майстерні силами полонених було виготовлено й обпалено 70 гончарських виробів, що внесло "живу струю в серця полонених. Стиль видержано при малюванні – український, живий, коли дивитися на нього, то бачиш свій народ, чуєш його життя, його духовий напрям" [7].

У різьбарській майстерні полонені виготовляли бандури, сопілки, церковні предмети (включно з люстрою, окладом Євангелії, древками короїв і напестольним хрестом). Педагогічний такт М.Паращука, знання народного й професійного мистецтва, його особиста творча практика перетворили психологію багатьох полонених – недавно знудьговані, роздратовані, залякані, відірвані від родини, вони стали тепер новими людьми, показували приклад іншим [3, с. 66]. Учні малярського і різьбарського відділів виконували завдання таборового театру, виготовляючи декорації для вистав; у гончарному відділі – змодельовані з глини та виліплені бюсти Т.Шевченка та І.Франка.

Отже, в таборі Раштатт заходами СБУ та українського активу з числа полонених була організована ефективна система культурно-мистецького виховання таборян, яка мала своєю кінцевою метою їх національне освідомлення та громадське виховання. Завдяки всім цим мистецьким осередкам (театру, хору, оркестру, художнім майстерням) до сфери впливу української таборової організації потрапляли навіть ті категорії полонених, які спочатку відмовлялись й чути українське слово, вважаючи його німецькою "провокацією", а представників СБУ – німецькими шпигунами.

Особливо ефективно на свідомість полонених впливав театр, як з огляду на кількість глядачів (500-600 осіб), так і з огляду на величезний емоційний вплив, який мали театральні вистави в умовах довготривалої ізоляції за дротами. Український хор у супроводі оркестру доповнював і посилював національний сентимент у душах полонених. Використовуючи силу українського мистецтва, в таборі прищеплювалися паростки українства в серцях полонених – у переважній більшості зрусіфікованих "малоросів", які донедавна були засліплені уявною величчю Російської імперії та її самодержця, але знайшли в собі сили позбутись цієї сумної колоніальної спадщини.

Українське мистецтво оточувало полонених не тільки в часи дозвілля, та частина таборян, яка мала художній нахил та вправні руки, мала можливість створювати свою "маленьку Україну" і протягом цілого робочого дня – працюючи в мистецьких майстернях, вирізуючи з дерева, малюючи, моделюючи, виготовляючи керамічні вироби в національній стилістиці. У формах та орнаменталізації дзбанів, глеків, тарілок, куманців, сільничок і попільниць, що виготовлялись у таборовій майстерні-гончарні, ожили традиції українського гончарства. Українськість табору відчувалась усюди, у т.ч. й у таборовій церкві, в якій учні "малярської школи" виготовили та художньо оздобили іконостас.

У такий спосіб в таборі Раштатт виник та успішно розвинувся український мистецький струмінь, який очищав від московського великодержавного бруду та ушляхетнював душі наших земляків, дозволяв їм позбутись приземленості та байдужості, захланності та безкультур'я. У поєднанні з величезною просвітньою та національно-патріотичною роботою, яка проводилась

СВУ та українським активом, у таборі стала можливою поява нової генерації українців, які у 1918 р. взяли у руки зброю аби захистити від більшовицької навали свою Батьківщину.

Список використаних джерел

1. Качмар Л. Роль просвіти і театру в житті українських військово-полонених у таборах Австро-Угорщини та Німеччини (1915–1918) // Людмила Качмар // Вісник Львівського унів-ту. Серія Мистецтво. – 2008. – Вип. 8. С. 133-138.

И. Срибняк, д-р ист. наук, проф.
Киевский университет имени Бориса Гринченко, Киев, Украина,
М. Срибняк, гимназ.
Гимназия № 32 "Успех", Киев, Украина

2. Срибняк І.В. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.). – К., 1999. – 296 с.
3. Степовик Д. Скульптор Михайло Паращук: життя і творчість. – Едмонтон-Торонто-Київ, 1994. – 227 с.
4. Терлецький О. Українці в Німеччині 1915-1918: історія української громади в Раштаті. – Київ-Ляйпциг, 1919. – Т.1. – 429 с.
5. ЦДАВО України, ф. 4406, оп. 1, спр. 148, арк. 1-7.
6. ЦДАГО України, ф. 269, оп. 2, спр. 205, арк. 296-297.
7. Новість у таборі // Розсвіт: часопис полонених громади "Самостійна Україна". – 1917. – 17 лютого. – Ч.8(73).

Надійшла до редколегії 08.12.14

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ КРУЖКИ И ОРГАНИЗАЦИИ ВОЕННОПЛЕННЫХ УКРАИНЦЕВ В ЛАГЕРЕ РАШТАТТ (вторая половина 1915 – 1916 гг.)

В статье реконструирован процесс создания и деятельности украинских художественных кружков и организаций (театра, хора, оркестра, резной мастерской) в лагере Раштатт, выполнявших в среде военнопленных солдат-украинцев важную национально-культурную и организационную функции. Постановки театра и хора в сопровождении оркестра собирали на свои выступления значительное количество военнопленных, которые таким образом приобщались до сокровищ национальной культуры.

Ключевые слова: художественные кружки, лагерь, Раштатт, военнопленные украинцы, украинский театр, мастерская.

I. Srybnyak, Doctor of History, prof.
Boris Grinchenko Kyiv University, Kyiv, Ukraine,
M. Srybnyak
Gymnasium № 32 "Success", Kyiv, Ukraine

CULTURAL CENTERS OF UKRAINIAN PRISONERS IN THE CAMP RASTATT (second half 1915 – 1916)

The article refers to the establishment of the Ukrainian art centres and organizations (theater, choir, orchestra, carving workshop) in Rastatt camp that played an important national and cultural role among Ukrainian captured soldiers. Camp theater and choir that were accompanied by an orchestra gathered for their performances a great number of prisoners who consequently were introduced to treasures of national culture.

Keywords: art centers, camp, Rastatt, Ukrainian prisoners, Ukrainian theater, workshop.

УДК329 (477) СПД: 327.323.2] "1904"

О. Федьков, канд. іст. наук, доц., докторант
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

УКРАЇНЬСЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЯ НА АМСТЕРДАМСЬКОМУ КОНГРЕСІ ІІ ІНТЕРНАЦІОНАЛУ (СЕРПЕНЬ 1904 р.)

У статті розглядається спроба створення українською соціал-демократією Наддніпрянської України (Революційна українська партія) та Галичини (Українська соціал-демократична партія) єдиної делегації на Амстердамському конгресі ІІ Інтернаціоналу та причини невдачі цієї акції.

Ключові слова: українська соціал-демократія, Революційна українська партія, Українська соціал-демократична партія, Амстердамський конгрес, ІІ Інтернаціонал.

У серпні 1904 р. відбувся Амстердамський конгрес ІІ Інтернаціоналу, на якому вперше були присутні представники української соціал-демократії Наддніпрянської України (РУП) та Галичини (УСДП). Це була важлива подія в історії національного соціал-демократичного руху, яка засвідчила його вихід на міжнародний рівень. Участь у конгресах дозволяла українським соціал-демократам переймати досвід міжнародної соціал-демократії, налагоджувати контакти з іншими марксистськими партіями.

Зазначені події знайшли відображення у дослідженнях О. Висоцького [4], В. Головченка [6], А. Голуба [7], О. Жерноклеєва [11], Г. Касьянова [12] та ін. Водночас, залишаються нез'ясованими питання, пов'язані з політичною боротьбою на конгресі щодо функціонування єдиної української делегації та вступу делегата РУП до складу російської секції. Тому метою цієї статті є комплексне дослідження проблеми участі української соціал-демократії в Амстердамському конгресі ІІ Інтернаціоналу.

На початку ХХ ст. між Українською соціал-демократичною партією, яка діяла в Галичині (лідери М. Ганкевич, С. Вітик, Ю. Бачинський) та емігрантами РУП намітилася тісна співпраця. Галицькі соціал-демократи допомагали реалізовувати редакційно-видавничі проекти,

сприяли доставці рупівських видань у межі Російської імперії, спонукали до еволюції наддніпрянців у соціал-демократичному напрямку [5, с. 145-146; 11, с. 255-256].

Влітку 1904 р. українські соціал-демократи створили спільну делегацію для участі в Амстердамському конгресі ІІ Інтернаціоналу. До неї входили ініціатор акції, лідер УСДП М. Ганкевич та представник РУП Є. Голіцинський ("Лозенко"), які, згідно з мандатами, представляли одночасно УСДП та РУП. Однак, за прийнятою в Інтернаціоналі практикою, окремі делегації на конгресах (відповідно – секції в Інтернаціоналі) формувалися за державною, а не національною ознакою. Виняток було зроблено лише для деяких націй з сильними державними традиціями, які боролися за своє визволення й незалежність, наприклад угорців та поляків [11, с. 263]. Делегація останніх, наприклад, на початку ХХ ст. була представлена на Амстердамському конгресі трьома партіями, які діяли на теренах Російської, Австро-Угорської та Германської імперій – Соціал-демократія Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ), Польська соціалістична партія (ППС) та Польська партія соціал-демократична (ППСД). СДКПіЛ, яскравим представником якої була Р. Люксембург, у своїй діяльності орієнтувалася на спільну революційну боротьбу з РСДРП за повалення царату. Останні дві партії (ППС і ППСД)

брали найактивнішу участь у національно-визвольній боротьбі польського народу [9, с. 87-88; 14, с. 37-56; 18, с. 205-226]. Між цими політичними партіями точилася гостра ідейно-політична боротьба.

У контексті проблеми викликає інтерес участь в Амстердамському конгресі російської делегації. Якщо порівняти контингенти делегатів, то на першому конгресі II Інтернаціоналу у Парижі (1889 р.) Росію представляли посланці емігрантських соціалістичних об'єднань (товариств, груп, редакцій видань), а в Амстердамі російські соціалісти були репрезентовані реально діючими політичними партіями, зокрема і однією національною – Загальним єврейським робітничим союзом у Литві, Польщі та Росії [16, с. 171-172]. Лідер російської делегації на конгресі Г. Плеханов описав перипетії "боротьби за другий мандат" (перший отримувала РСДРП). Головними претендентами на нього були найсильніші партійні організації – ПСР та Бунд. Виступаючи на засіданні Міжнародного соціалістичного бюро (МСБ) – координуючо-виконавчого органу II Інтернаціоналу, – російський представник заявив про "націоналістичні прагнення" єврейських соціал-демократів. З цього питання виступив "вожак" англійських соціал-демократів Гайндмен, який у "надзвичайно енергійній промові" заявив, що, підтримуючи таку організацію, "ми виявилися би винними в заохоченні націоналізму" [17, с. 321]. Таким чином, доля представництва була вирішена на користь соціалістів-революціонерів.

Згадана вище дискусія цікава тим, що вона відбиває погляди на національне питання, які панували в II Інтернаціоналі. Там провідну роль відігравали представники великих державних націй, які недооцінювали значення цієї проблеми для пригноблених "неісторичних" націй. Показово і те, що розглядаючи проект порядку дня Амстердамського конгресу, МСБ не прийняло пропозицію чехів обговорити на ньому програму соціал-демократії з національного питання [13, с. 232].

Така позиція Інтернаціоналу позначилася на рішенні з "українського питання". 13 серпня, у переддень Конгресу, МСБ не визначало окрему українську делегацію (було відмовлено також литовцям, латишам) і запропонувало, щоб представники УСДП і РУП увійшли як повноправні делегати до якої-небудь з уже існуючих секцій – австрійської, польської або російської [11, с. 263-264; 15, с. 162; 1, арк. 6]. Проти голосували також російська й польська делегації [12, с. 78; 11, с. 264]. (Однок теза О. Жерноклєєва, що причиною такого голосування поляків була більшість у їхній делегації представників СДКПІЛ [11, с. 264] не достатньо переконлива. За даними М. М. Пухлова, на конгресі було 6 представників СДКПІЛ і 3 близьких до неї делегатів ППС-"Пролетаріат" та 20 – ППС [18, с. 211]. Очевидно, тут зіграло роль прагнення ППС створити Польську республіку в історичних кордонах і добровільне входження до неї непольських національностей, зокрема і українців [18, с. 46]. Тому консолідація українських соціал-демократів перешкоджала державницьким планам поляків.) Отже, українській делегації було відмовлено у створенні окремої секції.

Протестуючи проти такої позиції бюро, делегат УСДП М. Ганкевич відмовився від свого мандата. Він виступив із наступною заявою (тут і далі збережено мову оригіналу): "яко делегат української соціал-демократії Росії (Революційної української партії) і Австрії (соціал-демократичної) укр[аїнської] партії) заявляю: позаяк я могу використати отриманий мною мандат тільки як член самостійної української делегації, я змушений відповідно доручення моїх українських товаришів скласти мандат" [1, арк. 6; 10, с. 25]. Ганкевич, очевидно, сподівався, що і представник наддніпрянських українських соціал-демократів вчинить так само. Забігаючи наперед, зазначимо, що він помилився

у своїх очікуваннях, оскільки делегат РУП Є. Голіцинський вступив до російської делегації. Цей факт засвідчив наявність розбіжностей між українськими соціал-демократами Наддніпрянщини і Галичини. Це, як зазначив О. Жерноклєєв, негативно позначилося також на особистому ставленні М. Ганкевича до РУП, співпраці з якою він надалі уникав [11, с. 264].

Від з'ясування позиції представника РУП (Є. Голіцинського) та російської соціал-демократичної делегації на конгресі отримують задоволення прихильники конспірологічних теорій. Відомо, що з весни 1904 р. між РСДРП і Закордонним комітетом РУП велися таємні переговори про входження останньої до складу першої на автономних засадах [3, арк. 1-1 зв.]. Від імені російських соціал-демократів їх вів меншовик, керівник транспортної групи, яка зосереджувалася у Львові, І. Біск, відомий ще під партійним псевдонімом "С. Павлов" [8]. 6 серпня 1904 р. він написав листа з Відня в меншовицький керівний центр у Женеві. У ньому повідомлялося, що на Амстердамському конгресі "буде представлена українська організація, до того ж мандат матиме Ганкевич, видний соціал-демократ Львова. Він буде вимагати окремого представництва як нації" (Підкреслено автором листа – Авт.) [2, арк. 1]. Такий перебіг подій міг призвести до консолідації українських соціал-демократів, які згуртовувалися, незважаючи на їх розподіл кордоном по Збручу, і полатати плани включення РУП до складу РСДРП.

"Тов. Павлов" вирішив діяти рішуче – особисто поїхати в Амстердам, а потім у Женеву для розв'язання проблем, що несподівано виникли. Він пояснював: "Розраховував побачити низку товаришів в Амстердамі, а потім заїхати на день-два в Женеву... Чи буде там ще Георгій Вал[єнтинівич] (Плеханов, керівник російської делегації на конгресі – Авт.) до того часу?" [2, арк. 1] Зустріч з Плехановим була потрібна, щоб попередити його про об'єднавчі наміри українських соціал-демократів. "Оскільки я знайомий з укр[аїнським] рухом, – писав І. Біск, – то російським делегатам можливо буде цікаво поговорити попередити зі мною. Я міг би повідомити їм деякий матеріал. Тому то я і хотів би застати Георгія Вал[єнтинівича]" [2, арк. 1-1 зв.]. Очевидно, що зустріч з Г. Плехановим відбулася, хоча і сам І. Біск під час засідань конгресу перебував в Амстердамі.

Зазначене підтверджує лист Є. Голіцинського до М. Русова, писаний в останній день засідань конгресу [1, арк. 6-7 зв.]. Зі змісту листа з'ясовується позиція члена РУП. "Соціал-демократи укр[аїнські] галицькі були все-ж представлені на конгресі в австрійській делегації; – зазначав "Лозенко", – ми же виходимо з кінця його заяви (мається на увазі заява Ганкевича – Авт.) доручити йому відмовити ся від участі в конгресі, коли конгрес не утворив "самостійної" української делегації..." [1, арк. 6]. Подія набула резонансу. "Скандал для нас получався повний... Що і як це вже не так важно, але факт стався фактом: делегат від РУП тому, що конгрес не дав йому осібної укр[аїнської] делегації здав свій мандат. Що[б] ви краще зрозуміли, що це значить, то скажу, що до цього часу уходили з конгресів лише одні анархісти. Микола був перший соціаліст, котрий це зробив", – зазначав "Лозенко" [1, арк. 7].

Дії М. Ганкевича зумовлювалися домовленостями, які існували між українськими партіями, та його принциповою позицією, спрямованою на консолідацію української соціал-демократії. Проте від "Павлова" Голіцинський отримував інформацію, яка "компрометувала" галицького соціал-демократа в його очах. Цим самим І. Біск прагнув зруйнувати домовленості українських соціал-демократів. Виходячи з отриманих повідомлень, Є. Голіцинський писав: "На всьому було видно руку Йотки (мався на увазі, очевидно, Й. Пілсудський, лідер

делегатії Польської партії соціалістичної на конгресі – Авт.) і Ко, Рожа Люксембург Павлову казала, що це вони підбили Миколу" [1, арк. 7]. Отже, дії М. Ганкевича представник російської соціал-демократії І. Біск та близька до росіян делегат СДКПІЛ Р. Люксембург пояснювали "польською інтригою" з боку ППС.

Певною мірою дезорієнтований, Є. Голіцинський не став наслідувати приклад М. Ганкевича. Про свої подальші кроки він повідомляв у листі до М. Русова: "Ну і от я, взявши до уваги це і де-що друге, не можна-ж всього написати, зробив на свій страх і ризик слідуючий рішучий крок (його цілком підтримала і жінка)(в Амстердамі перебувала також К. Голіцинська, дружина Є. Голіцинського та член РУП – Авт.): зголосився в делегації російськ[ий] (у соціал-демократичній) як делегат РУП" [1, арк. 7].

Оте "де-що друге", про що не міг написати Є. Голіцинський, очевидно пов'язане з закулісною діяльністю російської делегації. Нашу здогадку підтверджують слова російського соціал-демократа І. Біска. Останній незабаром після зазначених подій повідомляв: "В Амстердамі я напоіг на тому, щоб делегат від РУП (який належав до числа тих, хто вагається і не знав про переговори частини РУП з Партією) не покидав конгрес, як це зробив делегат Галицької Укр[аїнської] соціал-демократії. Крок цей виявився для нього вирішальним – він змушений був остаточно схилитися до спілкування з Партією" [3, арк. 2].

Після цього делегат РУП звернувся з відповідною заявою: "В Міжнародне соціалістичне бюро. Настоюючи надалі за українською соціал-демократією право домагатися власного представництва в Інтернаціональному соціалістичному бюро, я оголошую: постанові конгресу не утворенню української делегації підчиняюся і займаю місця серед російської соціал-демократичної делегації. Делегат укр[аїнської] соціал-демократії в Росії (РУП) Е. Лозенко" [1, арк. 7]. Очевидно, що у своїх діях Є. Голіцинський опирався на підтримку авторитетної в Інтернаціоналі російської соціал-демократії. Свідченням цього може служити те, що він увійшов у російську делегацію, не маючи на це відповідного мандата РУП. Згодом він просив своїх товаришів по партії затвердити його заднім числом [1, арк. 7]. Про сепаратність і таємничість дій "Лозенка" свідчило і його прохання до товаришів з РУП: "Як би Микола (Ганкевич – Авт.) ще питав за мандат, скажете, що я отримав мандат телеграфно і що Ви прислали мені його тако-ж телеграфом" [1, арк. 7].

В одному із останніх рядків листа до М. Русова, "Лозенко" писав: "Зараз конгрес закривається, їдемо на парохіді по Зеде-р-зее" [1, арк. 7]. Так завершилася перша спроба спільного виступу українських соціал-демократів на конгресі II Інтернаціоналу.

Отже, поява на Амстердамському конгресі II Інтернаціоналу української соціал-демократії мала важливе значення, оскільки на міжнародному рівні засвідчила існування цього напрямку суспільно-політичного руху в українських землях Російської та Австро-Угорської імперій. Водночас, унаслідок організаційних та ідейних установок, які панували в Інтернаціоналі, зокрема, нехтування національним питанням, не вдалося добитися окремого українського представництва на конгресі. Крім того, в результаті закулісних дій російських соціал-демократів, українська делегація виявилася розбитою; М. Ганкевич покинув з'їзд, а Є. Голіцинський прилучився до російської делегації. Це негативно позначилося на подальшій співпраці українських соціал-демократів Наддніпрянської та Західної України.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф.3807, оп. 2, спр. 16.
2. Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ), ф. 278, оп. 1, ед. хр. 262.
3. РГАСПИ, ф.278, оп. 1, ед. хр. 275.
4. Висоцький О. Українські соціал-демократи та есери: досвід перемог і поразок. – К., 2004. – 272 с.
5. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. – Т.1. Революційна Українська Партія (РУП). – К., 1926. – 389 с.
6. Головченко В.І. Від "Самостійної України" до Союзу визволення України. Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. – Х., 1996. – 192 с.
7. Голуб А.І. Українська соціал-демократія і міжнародний соціалізм: сторінки політичної історії (кінець ХІХ – перша чверть ХХ століття). – Д., 1998. – 92 с.
8. Деятели революционного движения в России: библиографический словарь: От предшественников декабристов до падения царизма: [В 5 т.]. – М.: Изд-во Всесоюзного общества политических каторжан и ссыльно-поселенцев. – Т. 5. Социал-демократы. 1880-1904. – Вып. I. А – Б. – 1931. – XXVII с., 582 стб. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://slovari.yandex.ru/~книги/Революционеры/-Б/42/>
9. Дильонгова Г. Історія Польщі 1790 – 1990 / Пер. з пол. М. Кірсека. – К., 2007. – 239 с.
10. Дорошенко В. Революційна Українська Партія (РУП). (1900-1905 рр.). Нарис з історії української соціал-демократичної партії. – Л., К., 1921. – 38 с.
11. Жерноклеєв О.С. Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890 – 1918 рр.). – Івано-Франківськ, 2006. – 536 с.
12. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ-ХХ століть: соціально-політичний портрет. – К., 1993. – 176 с.
13. Кривогуз І. М. Второй Интернационал. 1889-1914. – М., 1964. – 494 с.
14. Козловський Ч. Очерки истории польского рабочего движения. – М., 1980. – 383 с.
15. Митрулявичюс Г. Социал-демократия Литвы и России: некоторые аспекты взаимоотношений в конце ХІХ в. – первой четверти ХХ в. // Социал-демократия в российской и мировой истории: Обобщение опыта и новые подходы: Материалы междунар. науч. конф., 21-22 апр. 2008 г., Москва. – М., 2009. – С. 159–172.
16. Свалов А.Н. Секция России на Амстердамском конгрессе II Интернационала 1904 года // Вопросы истории. – 2006. – № 9. – С. 171–175.
17. Плеханов Г. В. В Амстердаме (Мысли и заметки) // Плеханов Г. В. Сочинения. [Под ред. Д. Рязанова]. – М., Л., 1928. – Т. XVI. – С. 309–353.
18. Пухлов Н. Н. Польское рабочее движение. 1890-1904 гг. – М., 1977. – 350 с.
19. Чернецький А. УСДП в світовому і австрійському Інтернаціоналі // Календар "Вперед", 1920. – Л., 1920. – С. 105–109.

Надійшла до редколегії 08.12.14

А. Федьков, канд. ист. наук, доц., докторант
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

УКРАИНСКАЯ СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТИЯ НА АМСТЕРДАМСКОМ КОНГРЕССЕ II ИНТЕРНАЦИОНАЛА (август 1904 г.)

В статье рассматривается попытка создания украинской социал-демократической (Революционная украинская партия) и Галичины (Украинская социал-демократическая партия) единой делегации на Амстердамском конгрессе II Интернационала и причины неудачи этой акции.

Ключевые слова: Украинская социал-демократия, Революционная украинская партия, Украинская социал-демократическая партия, Амстердамский конгресс, II Интернационал.

O. Fedkov, PhD, Associate Professor, Doctoral candidate
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

UKRAINIAN SOCIAL-DEMOCRACY IN THE AMSTERDAM CONGRESS OF THE SECOND INTERNATIONAL (august 1904)

The article deals with the attempt to create a single delegation to the Amsterdam Congress of the Second International by the Ukrainian social democracy of Dnieper Ukraine (Ukrainian Revolutionary Party) and Galicia (Ukrainian Social-Democratic Party) and the reasons for the failure of this action.

Key words: Ukrainian Social-Democracy, Revolutionary Ukrainian Party, Ukrainian Social-Democratic Party, the Amsterdam Congress, the Second International.

Л. Михайлина, д-р іст. наук, генеральний директор
Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Київ,
С. Піоваров, д-р іст. наук, проф., заступник генерального директора
Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Київ

**РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ:
ПУСТОВАЛОВ С.Ж. ЕТНОСОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА
ЯМНО-КАТАКОМБНОГО СУСПІЛЬСТВА ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я –
КИЇВ, ФОП. ЖОВТИЙ, 2015. – 197 С.**

Щойно вийшла друком нова монографія відомого українського фахівця зі старожитностей епохи бронзи С. Ж. Пустовалова, присвячена етносоціальним проблемам населення доби ранньої бронзи півдня України. Рецензована книга є вагомим результатом його роботи останніх років. Головна мета монографії полягає в обґрунтуванні з використанням нових досліджень станово-кастового характеру ямно-катакомбного суспільства. Розглядаються всі основні кастові суспільства світу для створення моделі кастової системи. З огляду на створену модель аналізуються матеріали поховальних обрядів ямної та катакомбної спільнот.

Монографія складається зі вступу, шести розділів, висновків та списку літератури (722 позиції). С. Ж. Пустовалов в роботі користується археологічними, історичними та етнологічними джерелами для тлумачення поховальних ритуалів населення ямної та катакомбної спільнот. Перший розділ носить назву "Теоретико-методологічні основи дослідження", другий – "Головні підсумки вивчення катакомбної спільноти", третій – "Загальна характеристика джерела", четвертий – "Етно-соціальна характеристика катакомбного населення за даними поховального обряду", п'ятий – "Етно-соціальна характеристика ямного суспільства Північного Причорномор'я", шостий – "Інтерпретація результатів дослідження". Завершують книгу аргументовані та ґрунтовні висновки.

Відкриває монографію теоретико-методологічний підрозділ, де сформульовано всі головні засади подальшого вивчення матеріалів, зокрема особливості етносоціальних реконструкцій за матеріальними рештками, основні принципи соціальної інтерпретації в археології, особливості етнічних стосунків за доби пізньої первісності та ранньої державності тощо. Автор показує, як перехід від первісності до держави віддзеркалено в матеріальних рештках.

Кастові структури виникають в контактних зонах між давніми державами та первісною периферією. Автор розглядає Північне Причорномор'я як периферію Близькосхідного цивілізаційного центру. Ґрунтовно показано, що енеолітичні степові культури території України набувають статусу далекої периферії Близькосхідного цивілізаційного центру. Престижні речі за доби бронзи поширюються в усій циркумпонтійській зоні, проникаючи далеко на північ.

В першому розділі чільне місце займає обґрунтування станово-кастової системи як моделі для реконструкції соціальних систем у давніх народів. Для створення цієї моделі автор послуговується матеріалами, в першу чергу, Індії, Африки, Мезоамерики, Океанії, Давньої Греції, Єгипту та Месопотамії – даними всього світу, де зустрічається кастова система. Автор досліджує умови виникнення кастової системи, її ознаки та їх відображення в матеріальних рештках. На думку автора та інших дослідників, кастова система виникає в контактних суспільствах, розташованих на кордоні перших держав та первісних племен в суспільствах, де вже панує територіальний розподіл праці, де суспільство вже поділено на стани типу варн.

При формуванні кастового суспільства велику роль відіграє завоювання. Тобто на одній і тій самій території мають мешкати принаймні два етноси. Після завоювання престижні види праці залишаються за етносом-завойовником, а непрестижні – за підкореним етносом. Тому кожний з етносів займає певне місце в суспільній ієрархії. В процесі існування кастової системи збільшується кількість каст. При цьому соціальна диференціація в межах етносів-каст скорочується. В нижніх – у бік зниження соціального статусу, в верхніх – у бік підвищення. Підвищення соціального статусу можливе для чоловіків тільки під час війни як відзнака, а для жінок – шляхом шлюбу (давньоіндійський звичай "анулома"). Ці тези теоретичного розділу знаходять своє відображення в подальшому дослідженні.

Другий розділ монографії присвячений обговорюванню історіографічних питань. Охарактеризовано результати досліджень населення ранньої бронзи. Особливо детально розглядаються здобутки у вивченні соціальних відносин.

У третьому розділі подано джерелознавчу характеристику матеріалів поховального обряду катакомбного населення. Привертає увагу типологія металевих ножів. Переважання, особливо з часом, білувальних ножів (знаряддя праці скотаря) в ямного населення свідчить про зниження соціального статусу цього населення (соціальний статус воїна вище за пастуха), а також про сервісні відносини між ямним населенням та катакомбним. У розділі також доводиться тривале паралельне існування ямного та катакомбного населення.

У четвертому розділі здійснено етносоціальні реконструкції за матеріалами катакомбної спільноти. Підрозділ "Етнічна характеристика катакомбного населення" присвячений походженню катакомбної спільноти. Автор розглядає різні гіпотези, проте схиляється до південної Східносередземноморської гіпотези походження цього населення. Стверджується існування двох етносів у катакомбній спільноті, які взаємодіяли між собою та з ямним населенням. Підтверджується контактний характер ямно-катакомбного суспільства в результаті взаємодії первісного населення та населення значно більше розвиненого.

Аналізуючи склад населення, автор фіксує скорочення соціальної стратифікації у східнокатакомбному етносі за рахунок вищих верств населення та великий прошарок знаті в інгульському етносі при наявності в останньому неоправних верств. Для інгульського масиву виділено шість соціальних груп, а східнокатакомбного – чотири. Територіальний розподіл поховань за соціальними верствами показав наявність соціальних центрів на р. Молочній та в регіоні Сіверського Дінця – Нижнього Дону. Поховання знаті починають відзначатися спеціальними поховальними спорудами – багатокамерними катакомбами. Інколи в багатокамерних могилах ховають дітей знаті з охоронцями.

Автор реконструює організацію ямно-катакомбного війська. Він інтерпретує кенотафи як військові поховання. С.Ж. Пустовалов наголошує, що серед поховань інгульського етносу трапляються поховання зі зброєю з ознаками ямного або східнокатакомбного етносу. Це становище, на думку автора, є відображенням підвищення соціального статусу серед чоловіків. Зброя притаманна катакомбній спільноті майже так само, як і скіфам. У багатьох ямних похованнях, інколи навіть у кістках, знайдені катакомбні вістря стріл. Це є вагомим доказом появи катаком-

бного населення в Причорноморських степах в результаті завоювання або його знекровлення, як це робиться в кастових суспільствах.

В окремому підрозділі автор приділяє значну увагу обряду моделювання черепів. Цей обряд є різновидом культу черепів. Моделювалися черепи померлих жерців, діяльність яких була дотичною до війни. Нечисленні поховання з виробничими наборами інструментів інтерпретуються як поховання майстрів-ремісників, що працювали на замовлення суспільної верхівки. Тобто автор вважає, що серед ямно-катакомбного населення в окремих галузях економіки вже існувало ремесло.

П'ятий розділ присвячений характеристиці ямного суспільства в етнічному та соціальному аспектах. Автор критично розглядає існуючі погляди на етнічну структуру та вважає, що ямне суспільство мало дуальну структуру. Можливо, дві фратрії взаємодіяли між собою та з катакомбними племенами. В ямних похованнях з часом нарастає кількість катакомбних ознак. Початкова чисельність соціальних груп в ямному суспільстві дорівнювала 5. Кількість їх поступово скорочується (зникають вищі верстви). На думку автора, ямне населення збільшувало катакомбні ознаки, тому катакомбні ритуали та речі були престижними. Воно стає з часом нижньою кастою в ямно-катакомбному суспільстві.

У шостому розділі підбито підсумки дослідження. На основі моделі дається реконструкція соціальної системи. Скорочення знаті у ямного та східнокатакомбного населення, можливе існування звичаю "анулома" (заміжжя з представником більш високої касты), походження катакомбної спільноти, військові стосунки між катакомбними та ямним населенням, сервісні відносини між етносами свідчать, що це суспільство було побудоване за принципами станово-кастової системи. С.Ж.Пустовалов визначає рівень розвитку ямно-катакомбного суспільства як пізнє вождівство з примітивною формою експлуатації одного етноса іншим.

Загалом, робота С.Ж.Пустовалова "Етносоціальна структура ямно-катакомбного суспільства Північного Причорномор'я" є комплексним дослідженням етносоціальної структури ямного та катакомбного населення вказаного регіону. Сформульована автором гіпотеза про станово-кастовий характер цього суспільства є ґрунтовною, виявлено багато доказів її існування. Рецензована робота може стати поштовхом до подальшого вивчення соціальної системи цього суспільства та інших суспільств, де присутні умови для виникнення кастової системи. Серед них можна назвати хозар, скіфів та скіфіюдні племена, ранніх слов'ян (черняхівська культура) та інш. Книга буде цікавою як для фахівців археологів та етнологів, так і для всіх, хто виявляє інтерес до давньої історії.

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 5(123)

Редактор О.В. Ляпіна

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 7,8. Наклад 300. Зам. № 215-7302.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № 1-5.
Підписано до друку 30.07.15

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; тел./факс (38044) 239 3128
e-mail: vpc@univ.kiev.ua
<http://vpc.univ.kiev.ua>
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02